

4 КИЇВ-1987

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ленінські уроки перебудови — в дії
Ленінська концепція соціалістичного управління
- В. І. Ленін — стратег і організатор перемоги Великого Жовтня
- В. І. Ленін про соціальну базу і склад політичної армії революції
- Розробка В. І. Леніним теоретичних основ науково-технічної політики КПСР
- Боротьба В. І. Леніна проти шовіністичної політики кадетів
- Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти політики царизму в робітничому питанні в період першої російської революції
- Сучасна українська радянська літературна Ленініана
- Робітничий клас як творець безкласового суспільства

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко,
О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст.
головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов,
М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко,
А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори С. С. Грабовська, О. В. Дивуля

Коректор Л. М. Шевченко

Здано до набору 12.02.87. Підп. до друку 20.03.87. БФ 22129. Формат 70×108^{1/16}. Папір друк. № 1.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 14.0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16.03. Тираж 2770 пр. Зам. 0-23.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (313), апрель, 1987. Інститут історії Академії наук Української ССР. Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (313)

КВІТЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Кураєв І. Ф. Ленінські уроки перебудови — в дії 5
Макаров А. М. Ленінська концепція соціалістичного управління та її розви-
ток у сучасних умовах 14

До 117-річчя з дня народження В. І. Леніна

- Гошуляк І. Л. В. І. Ленін — стратег і організатор перемоги Великого
Жовтня 25
Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін про соціальну базу і склад політичної армії
соціалістичної революції 36
Остафійчук В. Ф. Розробка В. І. Леніним теоретичних основ науково-тех-
нічної політики КПРС 47
Нагорна Л. П. Боротьба В. І. Леніна проти шовіністичної політики кадетів
в українському питанні 58
Гребенников В. М. Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти політики
царизму в робітничому питанні в період першої російської революції . . 70
Варгатюк П. Л. Сучасна українська радянська літературна Ленініана . . 81

Методологія та методика історичних досліджень

- Кульчицький С. В. Робітничий клас як творець безкласового суспільства
(деякі питання теорії) 92

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Черненко А. М. (Дніпропетровськ). Бородин Є. І. (Дніпропетровськ). Пуб-
лікації реферату В. І. Леніна «Російська революція, її значення та її
завдання» 102
Іванцев І. Д. (Івано-Франківськ). Радянська історична література про інтер-
національну солідарність трудящих Болгарії та СРСР у 1918—1939 рр. . . 109

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Нерод В. О. Про історичний час 117

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Маркітан Л. П. З історії монументальної Ленініани на Україні . 128

НАШ КАЛЕНДАР

Ковальчук О. О. 75-річчя ленського розстрілу 135
Патлажан Ю. І. (Івано-Франківськ). Жанна Лябурб (До 110-річчя з дня народження) 139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Король І. Ф. (Ужгород), Хланта О. В. (Ужгород). Нове дослідження з історії зародження й розвитку партій нового типу 142
Орлов А. В., Ткаченко В. М. Удосконалення соціалістичного способу життя 144
Кучер О. О. (Харків), Скоробогатов А. В. (Харків). Робітничий клас — провідна сила в здійсненні культурних перетворень у республіці 146
Іванов О. Ф., Пшеничнов В. О. (Москва). Неспроможність буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС 148

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Дмитрів М. І. (смт. Богородчани Івано-Франківської обл.). Невідома сторінка історії революційної боротьби 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Польовий Л. П. Засідання Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 153
Волинцев В. В., Белоусов Л. В. XXVII з'їзд КПРС про актуальні питання критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій історії та політики КПРС 155
Маркович І. М. Наукова конференція з питань критики буржуазних концепцій 156
Смілик Б. Б. Депонування рукописів 156
Яковенко П. Г. Зустріч молодих науковців Києва із співробітниками редакції «Українського історичного журналу» 158
Низова Л. В. Захист докторської дисертації М. В. Ляховичем 159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Курас И. Ф. Ленинские уроки перестройки — в действии	5
Макаров А. Н. Ленинская концепция социалистического управления и ее развитие в современных условиях	14

К 117-летию со дня рождения В. И. Ленина

Гошуляк И. Л. В. И. Ленин — стратег и организатор победы Великого Октября	25
Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин о социальной базе и составе политической армии социалистической революции	36
Остафийчук В. Ф. Разработка В. И. Лениным теоретических основ научно-технической политики КПСС	47
Нагорная Л. А. Борьба В. И. Ленина против шовинистической политики кадетов в украинском вопросе	58
Гребенников В. Н. Борьба В. И. Ленина, большевиков против политики царизма в рабочем вопросе в период первой российской революции	70
Варгачук П. Л. Современная украинская советская литературная Лениниана	81

Методология и методика исторических исследований

Кульчицкий С. В. Рабочий класс как творец бесклассового общества (некоторые вопросы теории)	92
---	----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Черненко А. М. (<i>Днепропетровск</i>), Бородин Е. И. (<i>Днепропетровск</i>). Публикации реферата В. И. Ленина «Русская революция, ее значение и ее задачи»	102
Иванцев И. Д. (<i>Ивано-Франковск</i>). Советская историческая литература об интернациональной солидарности трудящихся Болгарии и СССР в 1918—1939 гг.	109

СООБЩЕНИЯ

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Нерод В. А. Об историческом времени	117
---	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Маркитан Л. П. Из истории монументальной Ленинианы на Украине	128
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Ковальчук Е. А. 75-летие ленинского расстрела	135
Патлажан Ю. И. (<i>Ивано-Франковск</i>). Жанна Лябурб (К 110-летию со дня рождения)	139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Король И. Ф. (<i>Ужгород</i>), Хланта А. В. (<i>Ужгород</i>). Новое исследование по истории зарождения и развития партий нового типа	142
Орлов А. В., Ткаченко В. Н. Совершенствование социалистического образа жизни	144
Кучер А. Е. (<i>Харьков</i>), Скоробогатов А. В. (<i>Харьков</i>). Рабочий класс — ведущая сила в осуществлении культурных преобразований в республике	146
Иванов А. Ф., Пшеничных В. А. (<i>Москва</i>). Несостоятельность буржуазных фальсификаций исторического опыта КПСС	148

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Дмитриев Н. И. (пгт. Богородчаны Ивано-Франковской обл.). Неизвестная страница истории революционной борьбы	151
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Полевой Л. П. Заседание Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	153
Волюнец В. В., Белоусов Л. В. XXVII съезд КПСС об актуальных вопросах критики буржуазных и ревизионистских фальсификаций истории и политики КПСС	155
Маркович И. М. Научная конференция по вопросам критики буржуазных концепций	156
Смилык Б. Б. Депонирование рукописей	156
Яковенко П. Г. Встреча молодых ученых Киева с сотрудниками редакции «Українського історичного журналу»	158
Низова Л. В. Защита докторской диссертации Н. В. Ляховичем	159

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

І. Ф. КУРАС (Київ)

ЛЕНІНСЬКІ УРОКИ ПЕРЕБУДОВИ — В ДІІ

Коли б ми поставили перед собою мету переглянути газети й журнали приблизно столітньої давності, то змогли б легко переконатись, що суспільну думку тоді, як і зараз, дуже цікавило питання, що принесе людям прийдешнє століття.

Висловлювалися різні припущення.

Люди науки і техніки вважали, що це буде вік пари й електрики. Молодий, зростаючий імперіалізм США, який уже тоді виявляв свою нестримну зажерливість, був переконаний, що це буде тільки його вік. Німецький імперіалізм, який трохи запізнився до дільби світового пирога, явно розраховував на утвердження в XX ст. свого лідерства, принаймні в Європі, але й тут він все більше стикався з інтересами Англії і Франції. На Далекому Сході, в країні, де сходить сонце, зростали надмірні апетити ще одного претендента на регіональний диктат.

Російський царизм був цілком упевнений у непохитності самодержавства і активно готувався до 300-річчя династії. Цинічно нехтуючи інтересами народу, він злочинно відправляв на шибеницю і каторгу його кращих представників. Так вчинив він більше ста років тому із талановитим, чистим душею, юнаком Олександром Ульяновим, трагічна доля якого не тільки страшенно вразила його молодшого брата, а й спонукала його остаточно вибрати правильний шлях боротьби за народне щастя.

Час, у який ми живемо, також називають по-різному. Одні називають його атомним віком, інші — космічним. Про нього часто говорять як про епоху науково-технічної революції, розкриття найприхованіших таємниць природи.

Усе це так. Але якщо виходити із сукупності основних тенденцій суспільного розвитку, то основною подією XX століття, його символом є Велика Жовтнева соціалістична революція, до перемоги якої привела робітничий клас Росії партія, створена великим Леніним. Тому і епоха наша — це епоха торжества ленінізму, його всезростаючого впливу на всі сторони життя людства.

У чому ж «секрет» найбільшої популярності особи Леніна як політика і людини в сучасному світі, його ідей, праць, самого його імені? У чому секрет вічної молодості ленінізму?

Згадаймо, що до 1917 р. мистецтво політики нараховувало вже кілька тисячоліть і, здавалося, досягло максимальної досконалості. Француз Клемансо, наприклад, здобув собі сумнівну славу «трошителя міністерств», а його співвітчизник Бріан успішно оспориював у цьому славу політичного Златоуста. Кайзер Вільгельм II, із заздрості до слави Бісмарка, прирівняв політику до покера, інколи вдало, але частіше безуспішно блефуючи. За океаном Теодор Рузвельт намагався оживити стародавнє мистецтво політики з притаханим янкі духом

авантюризму й діловитості. Англійці Дізраелі, Гладстон та Солсбері довели до досконалості дипломатичну гру. Проте у всіх цих політиків була одна спільна риса, що стала їхньою Ахіллесовою п'ятою — ніхто з них не був лідером мас. І тільки Ленін, скромний зовнішній вигляд якого ніяк не нагадував сановитої статечності цих його сучасників, відкрив нову главу в політиці, показав на практиці, що тільки трудящі, тільки народ є вирішальною силою історії, політики, сучасного й майбутнього. У служінні йому, трудящим і полягав найвищий зміст усього подвижницького життя Леніна.

Ось чому, кажучи словами поета, Ленін «і тепер живіший всіх живих...». У тому числі й тих сучасних державних мужів, які вважають, що вони правлять світом, а насправді є лише знаряддям, виконавцями волі військово-промислових та інших комплексів. У сліпій ненависті до ленінізму, до Країни Рад вони ставлять сьогодні свої країни і світ у цілому на грань термоядерної катастрофи. Проте досвід історії підтверджує: минуть роки, і їхні імена зітре час, як уже траплялося з багатьма їхніми попередниками, яким також не давали спокою лаври Герострата, тоді як ім'я Леніна буде завжди сяяти яскравим, небаченим світлом.

Ось чому сьогодні, коли людство наближається до рубежів третього тисячоліття, з усіх прогнозів, яких тепер також висловлюється чимало, найбільш авторитетним є наукове визначення характеру сучасної епохи, дане на основі ленінізму XXVII з'їздом КПРС, новою редакцією Програми партії. Його основним змістом є і буде надалі перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму.

Зрозумілий той справді незвичайний інтерес, який викликають у всьому світі — і в наших друзів, і, звичайно, у ворогів — плани й турботи країни, що поклала початок цьому непереборному процесові, ті документи, в яких вони знайшли наочне втілення. Документи XXVII з'їзду партії, прийняті ним нова редакція Програми і Статут КПРС, Основні напрями економічного і соціального розвитку країни на дванадцяті п'ятирічку і на період до 2000 року, рішення наступних Пленумів, особливо січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, без перебільшення знаходяться в самому епіцентрі світової політики. Сьогодні ними живе вся наша партія, весь радянський народ. Вони визначають політичний і моральний клімат нашого суспільства. Радують численні ознаки оновлення, яке вже відбувається. Ось чому в ці весняні дні, у 117-ті роковини з дня народження В. І. Леніна, особливо гостро відчувається нерозривний, живий зв'язок епох, наступність поколінь, наше ленінське первородство.

Ленін і час... Його невпинний, всезростаючий плин з кожним роком дедалі яскравіше, могутніше висвітлює силу особи, що дала такий могутній поштовх прискоренню соціального прогресу людства.

Відомо, що про Леніна, про його і наш час, говорити й писати відповідально й дуже складно. І тому, що все написане і сказане раніше так, що краще сказати важко і майже зовсім неможливо не повторитися. І тому, що масштаб і вражаюча багатогранність ленінської особи, його унікального інтелекту, здійсненого ним революційного і громадянського, життєвого подвигу такі, що потребують, якщо не адекватних, то хоч би співзвучних їм думок, почуттів та інших можливих вимірів. Мабуть саме тому так важко втілити його живий образ на сцені або полотні, в кіно, в художньому або історичному творі.

У цьому році 117-у річницю з дня народження В. І. Леніна комуністи, радянські люди відзначають в особливій атмосфері. Минув рік після XXVII з'їзду КПРС, партія підбила перші підсумки багатогранної роботи по перебудові всіх сторін і сфер суспільних відносин, визначила найближчі і перспективні завдання по прискоренню соціально-економічного розвитку країни.

Сьогодні, як і завжди на крутих переломах історії, комуністи і безпартійні, всі радянські люди знову думкою і серцем звертаються до Леніна, до його безсмертної ідейно-теоретичної спадщини. Наш революційний час як ніколи актуалізував ленінське вчення. У зв'язку з цим М. С. Горбачов у доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику партії» зазначив: «Сьогодні на Пленумі ми постійно звертаємося до Володимира Ілліча Леніна, його думок, ідей. Це — не просто данина величезної поваги, не тільки визнання ленінського авторитету. Це — наслідок прагнення відродити в сучасних умовах, відродити якомога повніше, дух ленінізму, утвердити в нашому житті ленінські вимоги до кадрів. Згадайте, як пристрасно, як безустанно Ленін учив: успіх революційної боротьби, успіх будь-якої кардинальної перебудови суспільства багато в чому визначається тим настроям, який задасть партія»¹.

Передусім, ленінська ідейна спадщина допомагає нам ширше подивитися і глибше усвідомити корінну проблему, обґрунтовану XXVII з'їздом КПРС — проблему прискорення соціально-економічного розвитку країни, виведення її на нові історичні рубежі.

У зв'язку з цим слід наголосити, що джерела концепції прискорення — у фундаментальному висновку В. І. Леніна про те, що в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка врятувала нашу країну від загрожуючої їй національної катастрофи, у нас склався найпередовіший у світі суспільно-політичний лад, якому не відповідала надзвичайно відстала економічна база. Звідси випливав висновок про необхідність докорінних перетворень, про їх строки, джерела необхідних нагромаджень, нових форм організації і управління — всього того, що входить у поняття ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Адже не випадково крилатим девізом того часу стало знамените катаєвське «Час, вперед!».

Звичайно, цей магістральний напрям нашого руху був далеко не прямолінійним, були тут великі труднощі, невдачі, зриви й помилки. Вони були, зокрема, пов'язані з порушенням темпів колективізації, необґрунтованим перетворенням деяких колгоспів у сільськогосподарські комуні, створенням агроміст наприкінці 40-х — на початку 50-х років, суб'єктивістськими зигзагами 60-х років. Сукупність якісно нових внутрішніх і міжнародних завдань, гострих не вирішених проблем, що постали перед країною на рубежі 70—80-х років, якраз і обумовили необхідність розробки, спираючись на досвід минулого, комплексу радикальних заходів, що входять у емкі поняття прискорення і перебудови.

«Звичайно, — зазначав М. С. Горбачов, — ми живемо в інший час, розробляємо і реалізуємо свої плани в інших історичних умовах. Але ми можемо й повинні використати ленінські уроки в організації перебудови»².

Дійсно, механічно співвідносити день сьогоднішній і день минулий — 80-ті і 20-ті роки — неприпустимо. Нині країна досягла таких висот економічного, соціального і культурного прогресу, про які раніше навіть мріяти було неможливо. Але в одному порівнянні можливе і необхідне. І тоді, і зараз країна на крутому переломі. Тоді — від «воєнного комунізму» до непу, зараз — від екстенсивного розвитку до інтенсивного. І тоді на самому вістрі перелому був Ленін. Тому в його працях того періоду ми знаходимо відповіді на багато тих принципових питань, які так хвилюють нас сьогодні.

Ленін як ніхто володів мистецтвом повороту в політиці. Йому не було рівних у вмінні визначити момент повороту, який назрів. Уся політична діяльність Володимира Ілліча сповнена такими яскравими

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 64.

² Поглиблювати перебудову, прибавити в роботу: 36. матеріалів про поїздку М. С. Горбачова на Кубань і в Ставрополля, 17—19 верес. 1986 р.— К., 1986.— С. 9.

прикладами. Після Лютневої революції, коли багато хто в керівництві партії не зразу зрозумів крутої зміни ситуації, класової суті двовладдя, розраховував на тривале співробітництво лівих сил у Радах і навіть закликав до підтримки Тимчасового уряду, Володимир Ілліч рішуче повернувся на підготовку пролетарської революції; в липні — вересні 1917 р., коли чимало людей у партії думало лише про те, як урятувати її від розгрому, Ленін висунув лозунг здобуття влади. А Брестський мир, коли потрібні були нелюдські зусилля, щоб переконати в необхідності піти на тимчасові жертви в ім'я врятування Жовтня!

А неп... Уявімо собі обстановку тих років. Щойно закінчилася громадянська війна; економіка в стані занепаду; злидні, голод набули справді нечуваного розмаху; деморалізація охопила найширші дрібнобуржуазні верстви, зачепила якоюсь мірою навіть і пролетаріат. Жорстке регламентування господарської практики, характерне для «воєнного комунізму», заходило у дедалі більшу суперечність із загальними завданнями відбудови і розвитку народного господарства, з життєвими інтересами трудящих. Гостро постало питання: яким шляхом рухатися далі?

Кращі уми партії на чолі з Леніним відчували безперспективність і згубність просування колишнім шляхом. Крутий поворот від війни до мирного будівництва владно вимагав від партії «інших прийомів, іншого розподілу і використання сил, іншого спрямування уваги, психології і т. д.»³. Новий підхід до економічної політики Володимир Ілліч почав з питання простого, очевидного для найширших мас — про продовольчий податок. Заміна ним продрозверстки, перехід до економічного обороту між містом і селом безперечно допомогли соціалістичному будівництву. Ленін показав, що навести порядок у господарському житті можна не поза економічною реформою, а на її основі, не запроваджуючи примусової праці, а спираючись на матеріальну зацікавленість, високу відповідальність і свідому дисципліну людей, не ігноруючи маси, а розв'язуючи її самодіяльність.

Перехід від старого до нового, від нижчого до вищого, поворот у політиці, за Леніним, є найважче, найскладніше завдання. Володимир Ілліч неодноразово нагадував, що «...вся трудність політики і все мистецтво політики полягає в тому, щоб урахувати своєрідні завдання кожного такого переходу»⁴, що це особливо важливо, коли «...треба перевести всю країну на інші рейки, перебудувати весь механізм»⁵. Саме в умовах повороту політики В. І. Ленін вважав невідкладним пристосувати до нових умов партійну свідомість, партійну увагу і інтерес, перебудову всієї партійної роботи⁶.

Твори В. І. Леніна містять цілісну, науково обгрунтовану концепцію перебудови. Відображаючи практичні потреби свого часу, у своїх головних компонентах вона не тільки не втратила свого значення у наш час, але й допомагає теоретичній розробці і практичному вирішенню завдань по перебудові всіх сфер життя і розвитку радянського суспільства на сучасному його етапі.

Величезне методологічне значення має ленінське визначення головної мсти перебудови, її основних напрямів, рушійних сил, форм і методів здійснення. В центрі перебудови, вчив В. І. Ленін, стоїть людина, з її різноманітними інтересами й потребами, інтелектуальним потенціалом. І це цілком зрозуміло: адже тільки свідомими і активними зусиллями самої людини якраз і можливо здійснити перебудову. І здійснюється вона в ім'я людини, для її блага. Тому і починається

³ Ленін В. І. Московська губерньська конференція РКП(б) 20—22 листоп. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 27.

⁴ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лют. 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 101.

⁵ Там же.

⁶ Ленін В. І. VII Московська губпартконференція 29—31 жовт. 1921 р. Там же.— Т. 44.— С. 186.

вона саме з людини, з її психологічної переорієнтації, глибокого усвідомлення нових завдань, що постають перед суспільством, чіткого визначення свого місця в процесі перебудови, конкретного внеску в її реалізацію. Як у часи В. І. Леніна, так і в наші дні в цьому якраз і полягає глибинний зміст перебудови, її найбільша складність.

Після вирішення головного питання революції — про владу і захист молоді Радянської країни від іноземної імперіалістичної інтервенції та внутрішньої контрреволюції — в центрі дальшої перебудови суспільства на революційних, соціалістичних засадах перебувала економіка.

Зміни в базисній основі завжди визначали всі інші сторони суспільних відносин. Тому слова В. І. Леніна про те, що «...господарські завдання, господарський фронт висувається перед нами тепер знову й знову як найголовніший і як основний»⁷, аж ніяк не обмежуються специфікою періоду переходу від громадянської війни до мирного будівництва. Це — магістральна закономірність соціалістичного будівництва.

Починаючись з економіки, із значного посилення її соціальної спрямованості, перебудова охоплює також соціальну, політичну і духовну сфери. Інакше кажучи, вона має всеохоплюючий, глибинний характер, зачіпає самі основи життя суспільства і вже через це є революційною за своїм змістом, цілями, завданнями, методами й формами. Якщо ж до цього додати, що перебудова виявляє, з одного боку, найбільш чесні, прогресивні, справедливі, здібні й рішучі соціальні сили в усіх верствах трудящих, а з другого, — викриває прихованих консерваторів, бюрократів, пристосуванців, говорячи ленінськими словами, мазуриків, тих, хто примазався, примкнув, кому не по душі революційні зміни, то стане цілком очевидною необхідність і неминучість надзвичайної гостроти й непримиренності цієї боротьби.

Ленінські думки якраз і допомагають краще усвідомити, кому і як треба перебудовуватись, з чого починати. Ніби сьогодні сказані слова Леніна: «...почати цю роботу по перебудові з усіх кінців, залучаючи всіх робітників і селян»⁸; «починати треба відразу і згори і знизу»⁹; «питання полягає в тому, щоб свідомий робітник почував себе не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни, щоб він почував на собі відповідальність»¹⁰.

Беликого значення надавав В. І. Ленін усвідомленню впевненості, розуміння того, що вироблений і прийнятий партією політичний курс має необоротний характер. Саме при переході до нової економічної політики Володимир Ілліч висунув завдання «...усім товаришам внушити повну впевненість у тому, що ця політика... вирішена всерйоз і надовго, що ніяких вагань з цього приводу надалі не буде»¹¹.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, XXVII з'їзд партії, творчо застосували ленінське мистецтво політичного повороту, спрямувавши на прискорення, на перелом. Це означає, насамперед, уміння сміливо глянути в обличчя реальним фактам життя, реалістично оцінити ситуацію, рішуче відмовитись від методів, які не виправдали себе, виробити чітку концепцію конструктивних перетворень. І нарешті — це вміння організувати справжніх ентузіастів такого політичного курсу. Свідченням саме такого підходу є теоретична і практична діяльність ЦК КПРС після XXVII з'їзду, розроблені і наполегливо здійснювані заходи по прискоренню науково-технічного прогресу, удосконаленню

⁷ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. — Там же. — Т. 42. — С. 131.

⁸ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді рад народного господарства 27 січ. 1920 р. // Там же. — Т. 40. — С. 78.

⁹ Ленін В. І. Доповідь про економічне становище робітників Петрограда 4 (17) груд. 1917 р. — Там же. — Т. 35. — С. 141.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді комісарів праці 22 трав. 1918 р. — Там же. — Т. 36. — С. 349.

¹¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді 16 черв. 1921 р. — Там же. — Т. 43. — С. 326.

системи управління і господарського механізму, перебудови соціальної і духовної сфери, кадрової політики, ідеологічної роботи.

Визначною віхою на шляху перебудови, великою політичною подією в житті КПРС, радянського суспільства став січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, який розглянув питання «Про перебудову і кадрову політику партії». Висунуті в доповіді і заключному слові Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, в прийнятій Пленумом постанові ідеї і положення базуються на творчому розвитку ленінської теоретичної спадщини, концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни, рішеннях XXVII з'їзду КПРС. У своїй сукупності вони суттєво просувають партію, країну, все наше суспільство по шляху перебудови, являють новий важливий внесок у теорію і практику соціалістичного будівництва, є живим втіленням ленінських уроків. Не ставлячи мети охарактеризувати все багатство ідей і думок цього винятково важливого документа, вкажемо, що січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС дав найповніше обґрунтування об'єктивної необхідності перебудови, змісту, завдань і умов її успішної реалізації.

Принципове значення має, зокрема, висновок про те, що в радянському суспільстві перебудова почалася безповоротно, що в житті країни відбуваються великі зміни, набирають сили позитивні тенденції. Політична лінія XXVII з'їзду КПРС, практична робота партії по її здійсненню активно підтримана радянським народом.

Разом з тим, зміни на краще відбуваються поволі, справа перебудови виявилась більш важкою, а причини і коріння невирішених проблем — більш глибокими, ніж це уявлялося раніше.

Що ж означає перебудова в сучасних умовах? У доповіді М. С. Горбачова на Пленумі ЦК на це питання дається вичерпна відповідь. Вона означає: рішуче подолання застійних процесів, злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Головний задум стратегії партії — поєднати досягнення науково-технічної революції з плановою економікою і привести в дію весь потенціал соціалізму; опора на живу творчість мас, всебічний розвиток демократії, соціалістичного самоврядування, заохочення ініціативи, самодіяльності, зміцнення дисципліни і порядку, розширення гласності, критики і самокритики в усіх сферах життя суспільства; неухильне підвищення ролі інтенсивних факторів у розвитку радянської економіки; відновлення і розвиток в управлінні народним господарством ленінських принципів демократичного централізму, повсюдне впровадження економічних методів управління, відмова від командування й адміністрування, забезпечення переходу всіх ланок економіки на принципи повного госпрозрахунку та нові форми організації праці й виробництва, всемірне заохочення новаторства і соціалістичної підприємливості; рішучий поворот до науки, ділове партнерство з нею практики з метою досягнення найвищих кінцевих результатів, уміння поставити будь-яке починання на солідну наукову основу, готовність і гаряче бажання вчених активно підтримувати курс партії на оновлення суспільства; одночасно це й турбота про розвиток науки, зростання її кадрів, їх активну участь у процесах перетворень; пріоритетний розвиток соціальної сфери, дедалі повніше задоволення потреб радянських людей у добрих умовах праці, побуту, відпочинку, освіти і медичного обслуговування, постійна турбота про духовне багатство, культуру кожної людини і суспільства в цілому; звільнення суспільства від перекозів соціалістичної моралі, послідовне проведення в життя принципів соціальної справедливості, єдність слова і діла, прав і обов'язків, піднесення чесної, високоякісної праці, подолання зрівняльних тенденцій в її оплаті, споживацтва. «Кінцева мета перебудови, думається, ясна, — підкреслив М. С. Горбачов, — глибоке оновлення всіх сторін життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної органі-

зації, найповніше розкриття гуманістичного характеру нашого ладу в усіх його вирішальних аспектах — економічному, соціально-політичному і моральному»¹².

Для вчених-суспільствознавців, зокрема фахівців у галузі історії КПРС, партійного будівництва, вітчизняної історії, величезне значення має висновок Пленуму ЦК про послаблення в минулі роки уваги до розвитку теоретичної думки, зокрема діалектики рушійних сил і суперечностей соціалізму, що розвивається. Суттєво конкретизовано також тезу XXVII з'їзду партії про певну відірваність суспільних наук від життя. Наголошено, зокрема, що теоретичні положення про соціалізм багато в чому залишались на рівні 30—40-х років, коли наше суспільство вирішувало інші завдання. Серед причин такого становища — відсутність живої дискусії в суспільствознавстві, а також те, що в минулому авторитарні оцінки і судження вважались незаперечними істинами, які підлягали тільки коментуванню. В результаті відбулася своєрідна абсолютизація форм організації суспільства, які склалися на практиці, і такі уявлення по суті ототожнювалися з сутнісними характеристиками соціалізму, розглядались як незмінні і підносились як догми, що не залишали місця для об'єктивного наукового аналізу.

Спрощено трактувалися ленінські положення про соціалізм, зокрема, такі ключові проблеми, як суспільна власність, класові і міжнаціональні відносини, міра праці і міра споживання, кооперація, методи господарювання, народовладдя і самоврядування, боротьба з бюрократичними перекозками, революційно-перетворююча суть соціалістичної ідеології, принципи навчання і виховання, гарантії здорового розвитку партії і суспільства. Особливу увагу звернуто на недостатню наукову розробку питань національної політики. Як зазначив М. С. Горбачов, «замість об'єктивних досліджень реальних явищ у сфері національних відносин, аналізу справжніх соціально-економічних і духовних процесів — дуже непростих і суперечливих у своїй суті — деякі наші суспільствознавці довгий час вважали за краще створювати трактати «засдоровного» характеру, які нагадують часом більше прекраснодушні тости, ніж серйозні наукові дослідження»¹³.

Окреме коло завдань постає перед суспільствознавцями, особливо істориками, у зв'язку з 70-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції. Лейтмотивом цього напрямку діяльності повинно стати положення Пленуму ЦК про те, що за глибинною революційною суттю, за більшовицькою сміливістю планів, за гуманістичною соціальною спрямованістю робота, яка нині проводиться, є прямим продовженням великих звершень, розпочатих ленінською партією в жовтневі дні 1917 р.

Далеко не повний перелік проблем, поставлених на Пленумі, окреслює головні напрями, найближчі і більш віддалені у часі перспективи діяльності істориків, зокрема фахівців у галузі історії КПРС і партійного будівництва.

Вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України у тісній співдружності з Вищою партійною школою при ЦК Компартії України, інститутами Секції суспільних наук АН УРСР, кафедрами історії КПРС вищих учбових закладів республіки активно включилися в розробку проблематики, яка випливає з рішень XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, зокрема, січневого 1987 р. Завершено підготовку серії науково-популярних брошур, спільно з редакціями журналів «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», «Українського історичного журналу», ряду республіканських газет здійснено перші теоретичні публікації.

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 16.

¹³ Там же.— С. 39.

Історики партії беруть участь у реалізації республіканської комплексної програми з проблем комуністичного виховання трудящих, плану пріоритетних суспільствознавчих розробок, схвалених ЦК Компартії України. Йдеться, зокрема, про узагальнення досвіду роботи республіканської партійної організації по прискоренню темпів науково-технічного прогресу, досвіду партійного керівництва розвитком трудової і громадсько-політичної активності трудящих як головної умови підвищення ролі людського фактора у вирішенні нових завдань, у прискоренні соціально-економічного розвитку. Один з центральних напрямів — вивчення досвіду здійснювання кадрової політики, розвитку демократії, підвищення ефективності ідеологічної роботи, підготовка на цій основі відповідних пропозицій і рекомендацій для партійних комітетів, ідеологічних установ та органів масової інформації республіки.

Передбачається підготовка узагальнюючих праць, центральне місце серед яких належать «Нарисам історії Комуністичної партії України» у 2-х томах, 3-х книгах. Праці такого характеру дають змогу системно розкрити досвід перебудови форм і методів роботи партійних організацій на різних, особливо переломних етапах історії. Оскільки під таким кутом зору дослідження не проводилися ні в загальнопартійному, ні в регіональному масштабах.

Говорячи про перебудову істориків, не можна не сказати про питання, які хвилюють. Ознайомлення з публікаціями, а також з дисертаціями, що з'являються уже після XXVII з'їзду партії, викликає занепокоєння і змушує серйозно задуматися. Глибинні ідеї, висновки і уроки з'їзду і головний з них — урок правди далеко не всіма авторами взято на озброєння. Схематизм, поверховість, схильність до старих, занадто мажорних підходів і оцінок залишаються характерними для багатьох історико-партійних видань. (Зазначимо, що це явище аж ніяк не регіонального характеру). В деяких працях знаходить поширення і такий, загалом далеко не новий «метод», коли оцінки й висновки останніх документів партії, особливо ті з них, що торкаються завдань сьогоденішнього і завтрашнього дня, механічно переносяться на ті періоди, яких вони просто не стосуються.

З другого боку, сьогоденні процеси нерідко підганяються під старі формули. Причому вже поняття і «прискорення», «перебудова» намагаються іноді вписати в рамки віджилих догм і стереотипів, вихолощуючи тим самим їх новизну та революційний зміст.

В результаті штучно змазуються грані між різними періодами, етапами. Насправді така псевдоактуалізація обертається кон'юнктурщиною, грою в цитати, цифри і приклади, лакуванням недавнього, а нерідко і більш віддаленого минулого. І на ділі виходить, що історико-партійним працям, як це не парадоксально, більше всього бракує справжнього історизму. Очевидно, не має потреби говорити про те, що такі розробки не можуть бути надійним фундаментом для вироблення правильних оцінок, ідеологічних орієнтацій, не кажучи вже про надійні наукові прогнози.

Де ж вихід? Передусім, у підвищенні методологічної культури досліджень, творчому оволодінні лєнінською лабораторією вивчення суспільних явищ. Саме тут історики партії, спеціалісти в галузі партійного будівництва багато в чому не доробляють. Не сприяє пошвавленню цієї роботи на місцях і невирішеність ряду важливих питань, таких, скажімо, як критерії періодизації нашої післявоєнної історії у загальносоюзних виданнях, затримка виходу в світ останніх томів багатотомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» тощо.

Значно актуалізуються сьогодні питання координації. Як відомо, сфера діяльності партії має всеосяжний характер. Тому компетентне вивчення таких проблем, як економічна політика партії, партійне керівництво соціальним розвитком або культурним будівництвом неможливе без кооперації з фахівцями в галузі політичної економії, філософії,

соціології, наукового комунізму. Є й така важлива сторона координації, як живий зв'язок з партійними комітетами. Проте останнім часом такі зв'язки не тільки не зміцнюються, а скоріше, навпаки, слабшають. Певною мірою це пояснюється тим, що нещодавно ці контакти виливались переважно у форму численних конференцій, «круглих» і «некруглих» столів та ін. Зараз проведення таких заходів справедливо дещо обмежене. Але і взаємні нічого не запропоновано.

Одним із можливих шляхів зміцнення зв'язків з життям, з практикою партійної роботи може бути вибір для досліджень, як базових, тих партійних комітетів, які нагромадили дійсно передовий досвід партійної роботи. На їх основі можна було б, зокрема, організувати і спільні соціологічні дослідження з питань ефективності кадрової та ідеологічної роботи.

Більше активності нам слід виявляти в об'єднанні зусиль спеціалістів різних галузей суспільствознавства в питаннях критики сучасної буржуазної, ревізійоністської та буржуазно-націоналістичної ідеології, різного роду фальсифікацій історичного досвіду КПРС. Ця тематика набирає особливої гостроти у зв'язку з наближенням 70-річчя Великого Жовтня і встановлення Радянської влади на Україні, 70-річчя утворення Компартії України — випробуваного загону КПРС. Досвід показує, що усвідомлення людьми цілісності сучасного світу, необхідності об'єднання їх зусиль проти ядерної загрози, за виживання людства, за розв'язання глобальних проблем аж ніяк не скорочує дистанції між популярними класами, політичними системами та ідеологіями.

Є чимало назрілих і організаційних питань. Теперішня структура нашого інституту, як і інших філіалів, у її нинішньому вигляді склалася років 20 тому. Без перебільшення можна сказати, що вона не тільки склалася, але і досить міцно законсервувалась. Тим часом, оперативне реагування на нові потреби і вимоги життя передбачає необхідність більш гнучкої, рухливої організаційної структури.

Сьогодні в республіці працює 1600 спеціалістів в галузі історії КПРС і партійного будівництва, серед них 90 докторів наук. Це значний і висококваліфікований загін ідеологічних кадрів. Від нього значною мірою залежить, щоб історія ленінської партії не перетворювалась, як справедливо вказувалося на XXVII з'їзді партії, на відгрімівне славне минуле, а була невід'ємною частиною живої сьогоднішньої політичної справи, розуму і серця всіх комуністів. У цьому також один із ленінських уроків перебудови.

И. Ф. Курас

ЛЕНИНСКИЕ УРОКИ ПЕРЕСТРОЙКИ — В ДЕЙСТВИИ

Резюме

В статье затронуты некоторые актуальные вопросы перестройки ряда сторон и сфер общественной жизни в свете ленинского теоретического наследия, уроков ленинизма. Уделяется внимание задачам перестройки обществоведов, в частности, специалистов в области истории КПСС и партийного строительства по выполнению решений XXVII съезда партии, январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС.

А. М. МАКАРОВ (Київ)

ЛЕНІНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА ЇЇ РОЗВИТОК У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Складовою частиною стратегії прискорення соціально-економічного розвитку радянського соціалістичного суспільства є настанова XXVII з'їзду КПРС про якісні зміни в системі управління народним господарством. У Політичній доповіді ЦК з'їздові партії поставлено завдання здійснити глибоку перебудову господарського механізму, створити цілісну, ефективну й гнучку систему управління, тобто, по суті, провести радикальну реформу управління, щоб повніше реалізувати можливості соціалізму. Причому йдеться не про чергове вдосконалення системи управління, а про виправлення суттєвих недоліків, допущених на рубежі 70—80-х років. На XXVII з'їзді КПРС було піддано критиці недосконалу практику запровадження планового та звітного показників господарювання за обсягом реалізації в карбованцях, витратний характер економіки, планування від досягнутого, дріб'язкову оліку підприємств з боку міністерств і відомств. Глибокий аналіз стану управління на сучасному етапі було зроблено на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Партія визначила основні напрями перебудови управління: підвищення дієвості централізованого керівництва економікою, розширення меж самостійності об'єднань і підприємств, зростання їх відповідальності за досягнення найвищих кінцевих результатів, перехід до економічних методів керівництва на всіх рівнях народного господарства, надання управлінню сучасних організаційних структур, забезпечення оптимального поєднання галузевого і територіального управління господарством, здійснення всебічної демократизації управління, підвищення в ньому ролі трудових колективів, посилення контролю знизу, підзвітності і гласності у роботі господарських організацій.

Вироблені партією напрями радикальної перебудови управління економікою базуються на марксистсько-ленінській методології пізнання та революційного перетворення суспільства, є новим етапом у розвитку концепції управління в соціалістичному суспільстві, творцем якої був В. І. Ленін.

Наукова концепція управління суспільством ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії. К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що історія людства — це закономірний процес зміни прогресуючих способів виробництва, матеріальних умов і відносин, що визначають основні тенденції діяльності людей та їх свідомість. Діяльність людей є продуктом історичних обставин і водночас вона активно впливає на ці обставини — зміцнює, змінює, розвиває їх.

Соціальне управління, як один з видів діяльності людей, зумовлюється об'єктивними потребами функціонування та розвитку суспільства, суспільного виробництва. Основоположники наукового комунізму розглядали управління як атрибут будь-якого суспільства, «...необхідний момент всякого способу виробництва, як тільки він повинен набути суспільної стійкості і незалежності від звичайного випадку або сваволі»¹. Разом з тим К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали конкретно-історичний характер управління, його залежність від розвитку продуктивних сил, змін у суспільних відносинах, збагачення знань про природу і суспільство, накопичення досвіду. Вони вказали на особливості управління в первісному суспільстві, розкрили класовий, політичний зміст управління у рабовласницькій, феодальній та капіталістичній суспільно-економічних формаціях.

¹ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, т. III // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 25.— Ч. II.— С. 328.

Не тільки в масштабах певного суспільства, а й безпосередньо у виробництві характер управління змінюється. Наприклад, коли кооперація була нерозвинutoю, не було необхідності створювати спеціалізований апарат управління: ремісник і селянин виконували свої виробничі функції і водночас управляли ними. Навіть власник дрібного капіталістичного підприємства самостійно керував його роботою.

Відособлення управління як спеціалізованого виду діяльності на підприємствах К. Маркс пов'язував з процесом концентрації капіталу, коли одна людина — його власник вже не міг опрацювати необхідну інформацію, щоб ефективно керувати роботою великого підприємства. І був змушений передати частину цих функцій професіональним адміністраторам.

К. Маркс і Ф. Енгельс вказали на антагоністичну суперечність капіталістичного управління — можливість свідомого управління окремим підприємством та стихійний характер управління економікою в цілому. Капіталістичне управління є антинауковим, оскільки спрямоване на збереження капіталістичних відносин, тобто ігнорує закони розвитку суспільства, що свідчать про неминучість їх заміни іншими, соціалістичними.

Управління в капіталістичному виробництві має подвійний характер, що відповідає подвійному характеру останнього. «Управління капіталіста, — писав К. Маркс, — є не тільки особлива функція, що виникає з самої природи суспільного процесу праці і стосується до нього, воно є в той же час функція експлуатації суспільного процесу праці і, як така, зумовлена неминучим антагонізмом між експлуатором і сировим матеріалом його експлуатації»².

К. Маркс і Ф. Енгельс накреслили основні принципи управління в комуністичному суспільстві. Вони, зокрема, вказували, що в умовах існування суспільної власності на засоби виробництва виникає необхідність свідомого наукового управління суспільством. Якщо за капіталізмом таке управління має обмежений характер (наприклад, на окремих підприємствах), то за соціалізмом діє закон планомірного, пропорціонального розвитку народного господарства, що зумовлює необхідність управління всією економікою, всіма суспільними процесами. Суспільна власність на засоби виробництва, відсутність соціальних антагонізмів, використання законів функціонування і розвитку суспільства створюють об'єктивну можливість досягнення свідомо визначеної мети, що відповідає інтересам людей праці. «...Колективна людина, — писав К. Маркс, — асоційовані виробники раціонально регулюють... свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила; здійснюють його з найменшою затратою сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй»³.

В нових історичних умовах В. І. Ленін розвинув і збагатив ідеї основоположників марксизму, створивши цілісну концепцію соціалістичного управління. Це — наукова система поглядів, методологічних настанов щодо сутності і процесів формування, функціонування та розвитку соціалістичних відносин управління, його принципів та організаційних структур, форм і методів роботи кадрів управління.

Ленінська концепція управління вироблялася в процесі усвідомлення потреб історичного розвитку, об'єктивних та суб'єктивних передумов соціалізму, організації революційного руху пролетаріату, в боротьбі з опортуністичними поглядами на шляхи переходу до соціалізму. В. І. Ленін проаналізував зміни, що відбулися в капіталістичному виробництві, механізм організаційних форм монополій, дав вичерпну характеристику буржуазних теорій управління виробництвом, які по-

² Маркс К. Капітал, т. I // Там же. — Т. 23. — С. 318.

³ Маркс К. Капітал, т. III // Там же. — Т. 25. — Ч. II. — С. 355.

чали виникати в процесі переростання домонополістичного капіталізму в монополістичний.

В. І. Ленін почав розробляти концепцію управління ще до революції, але й у післяжовтневий період він приділяв велику увагу теоретичним і практичним проблемам управління. У більшості його праць, виступів, промов, записок, вказівок порушується широке коло питань управління та організації нового суспільства. Титанічна діяльність В. І. Леніна по формуванню системи управління першою в історії державою трудящих не має аналогів. До того ж вона ускладнювалася специфічними умовами економічної розрухи, громадянської війни, а також фракційною діяльністю троцькістів, «лівих комуністів», децистів, «робітничої опозиції» та інших антипартійних угруповань.

Розглядаючи будівництво соціалізму як діалектичну єдність об'єктивного природно-історичного процесу та свідомої революційної діяльності мас, В. І. Ленін вважав, що становлення соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва зумовлює необхідність наукового управління економікою в масштабах всієї країни, узгодженого підходу до комплексу проблем господарювання на всіх рівнях та в різних галузях.

Соціалістична система управління не виникає автоматично, з встановленням диктатури пролетаріату, не складається стихійно слідом за розвитком продуктивних сил і у відповідності із змінами у виробничих відносинах. Вирішальна роль у її створенні належить пролетарській партії, Радянській державі. Ленінські вимоги до нового, соціалістичного управління полягають у тому, що воно повинно сприяти розвиткові країни, відповідати принципам наукового соціалізму, забезпечувати життєві інтереси народу.

Найважливішим завданням соціалістичного управління є розвиток суспільного характеру виробництва, планованості його зростання, концентрації і спеціалізації, дедалі більше використання досягнень науки і техніки. Управління повинно бути спрямоване на створення загальнонародної кооперації трудящих, що забезпечить найвищий рівень продуктивності праці і високу соціальну справедливість.

В основу ленінської концепції соціалістичного управління покладено тезу про те, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»⁴. Запорукою досягнення найвищої продуктивності праці В. І. Ленін вважав той незаперечний факт, що «...пролетаріат представляє і здійснює вищий тип суспільної організації праці у порівнянні з капіталізмом. У цьому суть»⁵.

Розвиток соціалістичного суспільства залежить, як відомо, насамперед від рівня науково-технічного прогресу (стану науки, техніки та технології виробництва), економічних факторів (досконалості економічних відносин, їх відповідності продуктивним силам, обсягу і структурі інвестицій) та від розвитку системи управління економікою і суспільством. В. І. Ленін з цього приводу писав: «...Бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»⁶.

Підкреслюючи першочерговість завдань управління економікою, Володимир Ілліч разом з тим вважав, що соціалістичне управління охоплює не тільки цю сферу, а й соціальні процеси. Саме в цьому, на його думку, полягає одна з переваг соціалізму над капіталізмом. З перемогою радянського ладу, писав він, «...ми ...одержали досить рідкий

⁴ Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників») // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 20.

⁵ Там же.— С. 13.

⁶ Ленін В. І. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад. 14—16 березня 1918 р.: Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 березня // Там же.— Т. 36.— С. 111.

в історії випадок установлювати строки, необхідні для проведення корінних соціальних змін, і ми ясно бачимо тепер, що можна зробити за п'ять років і для чого потрібні значно більші строки»⁷.

Органічне поєднання науково-технічного, економічного та соціального аспектів функціонування і розвитку соціалізму неможливе без системного цілісного підходу, який охоплює всі сторони суспільного життя. Таке поєднання забезпечує політична система соціалістичного суспільства на чолі з Комуністичною партією. Саме політика Комуністичної партії спрямована на системне забезпечення висхідного розвитку економіки і всіх суспільних відносин. Невипадково розвинуті в останніх листах і виступах В. І. Леніна плани технічних, економічних, політичних й культурних перетворень у житті суспільства ґрунтувалися на визнанні провідної ролі Комуністичної партії. Від її вміння органічно поєднувати революційну теорію з практикою, від її принципності та єдності, більшовицької сміливості при виявленні та виправленні недоліків і упущень значною мірою залежать успіхи в будівництві та вдосконаленні соціалізму.

Становлення соціалістичних відносин зумовлює закономірне зростання і якісне перетворення суб'єктивного фактора розвитку соціалізму в цілому і суб'єкту управління зокрема. В умовах великого дефіциту відданих справі соціалізму кадрів управлінського апарату, організаторів господарства Володимир Ілліч поставив перед комуністами, свідомими робітниками завдання—вчитись управлінню. Коли пролетаріат Росії взяв політичну владу в свої руки і почав будувати нове суспільство, проблеми управління ним, а в розореній та відсталій країні — насамперед управління економікою набували першочергового значення. Тому В. І. Ленін застерігав від самозаспокоєння тих осіб, хто політичні успіхи більшовиків, тріумфальну ходу Радянської влади, перемогу молодой держави робітників і селян у громадянській війні, націоналізацію великої капіталістичної власності уявляв як остаточну перемогу нового ладу. Він вказував: «Панування робітничого класу в конституції, власності і в тому, що саме ми рухаємо справу, а управління — це інша річ, це — справа вміння, справа кмітливості»⁸.

Мати владу — це тільки один бік справи. Треба ще вміти її застосовувати, а для цього необхідно бути компетентним з управління, знати справу, набувати адміністративних знань та навичок. Безумовно, не можна управляти лише шляхом видання декретів, «без компетентності», «без повного знання, без знання науки управління»⁹. Вміння управляти в умовах соціалізму, панування суспільної власності на засоби виробництва ще більш важливо і відповідально, ніж за капіталізму. Там було все простіше: не вмієш управляти — розоришся, станеш жебраком. У соціалістичній країні невміння управляти навіть якоюсь однією ланкою господарства гальмує розвиток усього суспільства.

В. І. Ленін надавав вирішальне значення єдності політики і науки для підвищення ефективності та постійного вдосконалення управління відповідно до певних умов і завдань, що виникають у суспільстві.

Діяльність В. І. Леніна була безпосередньо спрямована на створення та підтримку творчої атмосфери наукового пошуку оптимальних методів та форм управління. У Радянській країні вже в перші роки відбудовного періоду розгорнувся рух за ширше впровадження досягнень науки в практику соціалістичного управління. В 1925 р. було засновано науково-дослідний інститут техніки управління, різними питаннями управління займалися також кілька інших інститутів. У вузах

⁷ Ленін В. І. Як нам реорганізувати Робсельінспекцію: (Пропозиція XII з'їзду партії) // Там же.—Т. 45.—С. 365.

⁸ Ленін В. І. Промова на засіданні комуністичної фракції ВЦРПС 15 березня 1920 р. // Там же.—Т. 40.—С. 213.

⁹ Див.: Там же.

читалися курси з наукового управління та організації праці, видавалося кілька журналів.

Поряд з теоретичною діяльністю велика увага приділялася практичному вдосконаленню управління. В ЦКК-РСІ — єдиному органі партійно-державного контролю — було створено спеціальний підрозділ, що займався питаннями роботи апарату управління^{9а}.

Основним принципом управління в соціалістичному суспільстві В. І. Ленін вважав послідовне проведення демократичного централізму знизу доверху. Централізація управління є його найважливішою умовою. Щодо цього Володимир Ілліч писав: «Ми стоїмо за демократичний централізм. І треба ясно зрозуміти, як далеко відрізняється демократичний централізм, з одного боку, від централізму бюрократичного, з другого боку — від анархізму»¹⁰. Суть демократичного централізму полягає у гармонійному поєднанні соціалістичного демократизму з централізацією управління, інтересів кожного трудящого з інтересами колективу і суспільства в цілому, у всебічному стимулюванні і розвитку творчої ініціативи поряд з суворим дотриманням дисципліни. Послідовне втілення в життя принципу демократичного централізму безпосередньо спрямоване на залучення до сфери управління, участі у державних і суспільних справах якомога більшої кількості представників трудящих класів, а згодом — усіх дорослих членів суспільства.

Для процесу становлення і розвитку соціалістичних форм та методів управління характерний постійний пошук шляхів удосконалення його механізму в залежності від завдань і потреб розвитку суспільства. Адже історія соціалістичного управління є складовою частиною історії соціалістичного суспільства. Глибокі якісні та кількісні зміни відбулися в нашій країні за сімдесят років. «Працею поколінь радянських людей створено потужний економічний, науково-технічний і культурний потенціал. СРСР має тепер висококваліфіковані кадри, в його розпорядженні — могутня індустрія, велике механізоване сільське господарство, всебічно розвинута інфраструктура. По багатьох напрямках розвитку науки і техніки країна займає провідні позиції у світі. Постійно зростає добробут населення, вдосконалюється соціалістичний спосіб життя, дедалі повніше реалізується принцип соціальної справедливості»¹¹. Досягнення Радянської держави переконливо довели життєвість і величезні можливості соціалістичної системи управління, яка ґрунтується на ленінській концепції управління. Досвід організації та управління економічним, соціальним та духовним життям, нагромаджений у Радянському Союзі, широко використовується в країнах соціалістичної співдружності.

Разом з тим, у ході розв'язання складних завдань будівництва нового суспільства не завжди вдавалося уникнути недоліків та помилок в управлінні, відхилень від ленінської вимоги дотримання постійної відповідності структур управління потребам об'єктивного процесу історичного розвитку. Неможливо створити такий механізм управління, який би бездоганно діяв у будь-яких умовах. І чим динамічніше життя, чим швидше змінюються умови функціонування економіки, інших його сфер, тим оперативнішими повинні бути заходи, спрямовані на вдосконалення управління. Недооцінка цього, як зазначалося в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, призводить до негативних наслідків, які особливо проявились на рубежі 70—80-х років. Невідповідність системи управління вимогам часу спричинила уповільнення темпів зростання економіки, зниження якості продукції, негативно вплинула на розв'язання завдань переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку, на прискорення

^{9а} Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. — М., 1973. — С. 141—142.

¹⁰ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 143.

¹¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 318.

науково-технічного прогресу. Назрівала потреба в змінах, але в політичній і практичній діяльності партії та держави вона не знаходила реалізації.

Ступінь усвідомлення необхідності змін у суспільстві залежав від стану і розвитку теоретичної думки, яка багато в чому відставала від життя, адже уявлення про соціалізм залишалися на рівні 30—40-х років. Соціалізм, що розвивається, діалектика його рушійних сил і суперечностей, реальний стан суспільства не стали об'єктом глибоких наукових досліджень, а спроби конструктивного аналізу і висунення нових ідей не діставали підтримки. В доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов зазначав: «Становище на теоретичному фронті справило негативний вплив на розв'язання практичних питань. Протягом десятиріч у практиці господарювання й управління консервувалися застарілі методи і, навпаки, деякі ефективні економічні форми безпідставно відкидалися»¹².

Протягом тривалого часу в країні діяли система управління, господарський механізм, які відповідали екстенсивному способу господарювання. За таких умов розвиток економіки відбувався шляхом зростання капіталовкладень, збільшення кількості працюючих, залучення все нових сировинних та енергетичних ресурсів, будівництва нових підприємств. Однак можливості такого шляху розвитку не є безмежними. «Наша економіка виїшла на такий рубіж, — доповідав на XXVII з'їзді КПРС товариш М. І. Рижков, — коли вона може розвиватися, й розвиватися швидко не за рахунок дедалі більшого нарощування ресурсів, як це було раніше, а шляхом всебічної інтенсифікації виробництва — інтенсифікації по всьому фронту»^{12а}.

Зміни, які відбулися в радянському суспільстві (підвищення культурно-освітнього рівня, потреб та інтересів населення, ускладнення стосунків між різними соціальними групами, поколіннями, вдосконалення знарядь праці й технології, розширення мережі і збільшення розмірів підприємств, контакти підприємств у межах однієї галузі та міжгалузевої, ускладнення відносин між центральними органами управління та господарствами, між територіальними та галузевими органами управління, значне збільшення обсягу та характеру технічної, економічної, соціальної, політичної та інших видів інформації про наше суспільство), зумовили в останні роки ускладнення завдань усіх типів управління, вироблення нових його методів. Адже традиційні методи, що базуються на досвіді та мистецтві керівників, уже не дають можливості ефективно розв'язувати складні завдання.

Отже, зміни в об'єкті управління викликали необхідність змін в його системі. У середині 80-х років створилася така ситуація, коли обмежуватися частковими поліпшеннями управління вже не можна. Необхідні суттєві зміни методів та стилю керівництва, необхідна радикальна реформа. «Смисл її в тому, — зазначав товариш М. С. Горбачов, — щоб на ділі підпорядкувати все наше виробництво суспільним потребам, задоволенню потреб людей, націлити управління на підвищення ефективності і якості, прискорення науково-технічного прогресу, розвиток заінтересованості працівників в результатах праці, ініціативи і соціалістичної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і насамперед у трудових колективах»¹³.

В. І. Ленін писав, що в політичній теорії та практиці реформою вважають прогресивні перетворення, певний крок, «етап» до кращого¹⁴. Будь-яка реформа соціалістичного управління передбачає певні зміни в складі організаційних елементів (установ, органів), зв'язках та від-

¹² Рад. Україна.— 1987.— 28 січ.

^{12а} Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 273.

¹³ Там же.— С. 39.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Як не слід писати резолюцій // Повне зібр. творів.— Т. 15.— С. 100.

носнах управління між ними, функціях органів управління, формах і методах прийняття рішень, організації їх виконання та контролю, чисельності, доборі, розстановці, вихованні, стимулюванні та визначенні кола обов'язків кадрів управління.

XXVII з'їзд партії обгрунтовано, по-ленінському глибоко визначив зміст і напрями перебудови управління та господарського механізму, спрямованої на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Вона повністю відповідає ленінській методології підходу до дійсності, є новаторським застосуванням ленінської концепції управління у відповідальній для майбутнього країни час.

Відповідно до ленінського принципу демократичного централізму з'їзд поставив завдання—посилити роль централізованого керівництва і водночас обмежити практику втручання центру в поточні справи окремих колективів. Посилення ролі центру знаходить вияв не в розширенні кола питань, які вирішуються та контролюються центральними органами управління, а в підвищенні ефективності реалізації стратегічних цілей соціально-економічної політики партії, забезпеченні оптимальних темпів розвитку, збалансованості народного господарства, пріоритету державних інтересів.

Разом з тим значно розширюється самостійність об'єднань і підприємств, підвищується їх відповідальність за досягнення найвищих кінцевих результатів. Господарська самостійність основних виробничих ланок реальна за умови переведення їх на повний госпрозрахунок.

Введення господарського розрахунку викликane потребами практики економічного будівництва. Воно дало відповідь на питання про найбільш раціональні та ефективні форми організації соціалістичної економіки. Перші кроки на шляху запровадження госпрозрахунку були зроблені ще в процесі перебудови методів управління під час переходу від політики «воєнного комунізму» до нспу. Однак ленінські ідеї про госпрозрахунок не втратили свого значення і в наші дні. Визначення XXVII з'їздом КПРС госпрозрахунку як невід'ємної ланки планового управління соціалістичною економікою дає ключ до розуміння і розв'язання багатьох сучасних проблем. Так, госпрозрахунок має забезпечити стикування економічних інтересів суспільства, колективу та особи, позитивно вплинути на зростання матеріального становища трудівників, формувати бережливе їх ставлення до використання верстатів та устаткування, сировини і готової продукції. Він створює надійний економічний бар'єр бюрократизму, адмініструванню, некваліфікованому втручання у внутрішні справи підприємств.

Особливо слід підкреслити, що госпрозрахунок створює реальний ґрунт для підвищення виробничої і соціальної ініціативи, дисципліни та відповідальності трудових колективів. В. І. Ленін вважав відповідальність одним з наріжних каменів госпрозрахунку. «...Трести і підприємства на господарському розрахунку засновані саме для того, — писав Володимир Ілліч, — щоб вони самі відповідали і притому цілком відповідали за беззбитковість своїх підприємств»¹⁵.

Повнота та дієвість госпрозрахунку можуть бути забезпечені лише за умови здійснення перебудови змісту і методів планування. Той факт, що перехід на повний госпрозрахунок не відбувся ні в 1965, ні в 1979 р. свідчив не тільки про недостатню наполегливість керівних органів, а й про намагання підійти до розв'язання цього питання без необхідної перебудови планового механізму.

Соціалістичне управління народним господарством включає планове визначення цілей та основних напрямів його розвитку, координацію діяльності окремих ланок — галузевих і регіональних органів, підприємств, об'єднань. При цьому повинні забезпечуватися взаємозв'язок, раціональність та ефективність рішень, що приймаються на різних рів-

¹⁵ Ленін В. І. Лист Г. Я. Сокольникову // Там же.— Т. 54.— С. 150.

нях і спрямовані на збалансованість економіки. Така система управління економікою в цілому, а не окремими підприємствами можлива лише в соціалістичному суспільстві в умовах централізації.

Централізоване планування покликане забезпечити стратегічну збалансованість речовинних та фінансових потоків економіки, умови для встановлення договірних зв'язків між об'єднаннями та підприємствами, активізувати їх діяльність за допомогою економічних нормативів тривалої дії.

Економічні нормативи (їх прообразом була ленінська ідея про продподаток) за своєю суттю є важливими підоймами економічного впливу на об'єднання та підприємства з метою заохочення їх до виконання планів за рахунок господарського використання матеріально-технічних ресурсів, внутрішніх резервів. Введення таких довготривалих нормативів дає можливість трудовим колективам постійно дбати про технічне та організаційне вдосконалення виробництва, більш справедливе матеріальне стимулювання працівників, адже чітко визначено, яку частину прибутку об'єднання та підприємства повинні передати в загальносоюзний фонд і яку використати на власні потреби. Причому із зростанням ефективності їх господарювання збільшуються кошти, що залишаються в розпорядженні колективів для розширення виробництва та соціальної інфраструктури. В матеріалах XXVII з'їзду КПРС зазначалося: «Важко переоцінити роль економічних **нормативів**. Знаючи заздалегідь умови планованого періоду — завдання щодо поставки продукції, ціни, відрахування від прибутку в бюджет, нормативи утворення фондів заробітної плати, госпрозрахункових фондів стимулювання, колективи підприємств зможуть творчо, не боячись розкрити резерви, розробляти плани, які забезпечували б вищі темпи зростання виробництва, значне піднесення його ефективності. При цьому треба дати можливість підприємствам — за прикладом ВАЗу та Сумського машинобудівного заводу — самим заробляти кошти, необхідні для розширення, технічного оновлення виробництва»¹⁶.

Зокрема, Сумське машинобудівне об'єднання ім М. В. Фрунзе з кожного карбованця прибутку 30 коп. передає в державний бюджет, решту може залишити в своєму розпорядженні. З них 35 коп. витрачається на технічне переобладнання та розширення виробництва, 15 — на матеріальне заохочення членів колективу, 12 — передається у фонд соціально-культурних заходів та на будівництво житла, 8 — на сплату банківських кредитів та відрахувань у централізовані фонди міністерства. Приблизно так само розподіляються прибутки в об'єднанні АвтоВАЗ. Досвід сумських і тольяттінських машинобудівників показав, що господарський розрахунок, самоокупність та самофінансування — це важливі моменти реформи управління, формування інтенсивного протизатратного механізму, який надає необхідного прискорення соціально-економічному розвитку країни.

Важливим напрямом реформи управління є надання «...управлінню сучасних організаційних структур з урахуванням тенденцій концентрації, спеціалізації і кооперування виробництва»¹⁷. Певні зміни в структурі управління відбувалися постійно. Однак сьогодні заходи, що здійснюються на певному рівні організаційних структур, повинні доповнюватися та підтримуватися на всіх інших. У зв'язку з цим актуально звучать і нині рішення XII з'їзду РКП(б), де, зокрема, вказувалося: «...В теперішній період мирного будівництва, коли революція вступила у вирішальний господарський фазис, партія повинна поставити питання про реформу органів управління і господарювання... На відміну від діючої громіздкої, дорогої структури державного апарату, яка надає великим тягарем на робітників і селян, нову структуру органів управління і господарювання і нову техніку ведення у них справ необхідно

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 42—43.

¹⁷ Там же. — С. 39.

максимально спростити, побудувати на началах наукової організації праці та управління, що виключають можливість бюрократичних пере-
кручень і надмірностей»¹⁸.

Поглиблення спеціалізації виробництва протягом ряду років супро-
воджувалося організаційним оформленням відповідних галузей і ство-
ренням їх керівних органів — міністерств та відомств. Так, тільки в
машинобудуванні виникло майже десять нових міністерств, адміністра-
тивно та юридично незалежних одне від іншого. Це привело, з одного
боку, до поглиблення спеціалізованого управління галуззю, а з іншо-
го, — до певного дублювання й зростання відомчості, що негативно
впливає на процеси кооперації. Потреба підвищення ефективності роз-
витку машинобудування в цілому викликала необхідність створення
бюро Ради Міністрів СРСР по машинобудуванню — органу, що коор-
динує розв'язання різних проблем цієї галузі виробництва. Дещо по-ін-
шому, але також з метою подолання відомчості та посилення систем-
ності в управлінні відбулось об'єднання функцій шести міністерств і
створення Держагропрому СРСР. Безумовно, ці нові органи ще не ма-
ють досвіду, але навіть за невеликий період своєї діяльності вони по-
казали, що відповідають тенденціям розвитку об'єктів управління.
Можливо, згодом постане питання про створення відповідних органів
для управління транспортом, розвитком культури, освіти.

Зміни в управлінні галузями поряд з передачею функцій оператив-
ного управління безпосередньо колективам підприємств, колгоспів,
радгоспів, вузів, театрів тощо пов'язані з необхідністю перебудови
структури центрального економічного органу країни — Держплану
СРСР, який, на думку В. І. Леніна, має бути центром визначення
перспективних народногосподарських проблем. На наш погляд, перебу-
дова має охопити також діяльність таких органів, як Держпостач,
Держкомпраці, Мінфін СРСР та ін.

Давно назріло питання про краще поєднання галузевого і тери-
торіального управління. Мається на увазі насамперед розширення ролі
місцевих Рад у комплексному розвитку підпорядкованих їм регіонів,
в управлінні міжгалузевими комплексами. На XXVII з'їзді КПРС вка-
зувалося про доцільність створення територіально-галузевих об'єднань,
які повинні здійснювати керівництво роботою підприємств місцевої
промисловості, а також тих, що виготовляють продукцію масового
міжгалузевого використання, й ремонтними. В пресі висловлювалися
думки про доцільність зосередження зусиль місцевих Рад на управлін-
ні насамперед розвитком соціальної інфраструктури районів, а для
виробничого територіального господарювання бажано було б створити
спеціальну систему органів управління¹⁹.

Проте головне завдання полягає в зміні стилю роботи місцевих
органів. М. С. Горбачов зазначав: «Зміцнення територіального прин-
ципу управління вимагає підвищення рівня господарського керівництва
у кожній республіці, області, місті, районі. Нерідко з місць надходять
пропозиції, належним чином не опрацьовані, продиктовані не народ-
ногосподарськими, а, скоріше, утриманськими, а то й амбіційними
інтересами, що втягують економіку в капіталомісткі і малоефективні
проекти»²⁰.

Усунення недоліків у діяльності місцевих органів управління знач-
ною мірою залежить від партійних комітетів та первинних парторга-
нізацій. Адже в Програмі КПРС підкреслювалося: «І надалі зростатиме
роль і відповідальність місцевих Рад у забезпеченні комплексного
економічного і соціального розвитку регіонів, у самостійному розв'я-

¹⁸ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, кон-
ференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 426.

¹⁹ Попов Г. Развитие территориального хозяйственного управления // Комму-
нист.— 1986.— № 1.— С. 47.

²⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 44—45.

занні завдань місцевого значення, у координації та контролі діяльності розташованих на їх території організацій»²¹.

У процесі вдосконалення організаційних структур управління необхідно здійснити спрощення та здешевлення його апарату, на що неодноразово вказував В. І. Ленін. «Ми повинні,— говорив він,— мати мужність сказати, що ми створюємо свій апарат стихійно»²². Це висловлювання Ілліча є актуальним і сьогодні, коли значно зріс обсяг управлінської інформації. Нині існує другий інформаційний бар'єр, подолання якого неможливе шляхом екстенсивного збільшення апарату. Необхідно дедалі ширше використовувати комп'ютери, в адміністративній роботі — безпаперові носії інформації, спрощувати на основі формування наукових моделей канали циркуляції команд та зворотного зв'язку.

Здійснення реформи управління тісно пов'язане з підвищенням ролі трудових колективів в управлінні виробництвом, забезпеченням всебічної демократизації, розгортанням соціалістичного самоврядування народу, посиленням людського фактора в управлінні всіма сферами соціалістичних суспільних відносин. Першорядне значення в цьому має розвиток демократії на виробництві, послідовне впровадження самоврядування в роботі трудових колективів. Партія ставить завдання — створити необхідні умови кожному трудящому для того, щоб він відчував себе господарем виробництва, мав широкі права і відповідав за все, що відбувається в колективі.

Важливим кроком на шляху перебудови управління буде Закон СРСР про державне підприємство (об'єднання), проект якого за рішенням січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС винесений на загальнонародне обговорення. Цей закон покликаний змінити умови і методи господарювання на підприємстві та в об'єднанні, краще поєднати планові начала і повний госпрозрахунок, самостійність та відповідальність, узаконити форми самоврядування. Закон наділяє загальні збори та ради трудових колективів повноваженнями у вирішенні питань виробництва, соціальних, кадрових справ. Перехід на повний госпрозрахунок, самофінансування та самоокупність веде до того, що всі доходи підприємства, стимулювання працівників залежатимуть від результатів їх роботи, якості та кількості випущеної продукції.

В умовах, коли благополуччя колективу залежить великою мірою від здібностей керівників, трудящі повинні мати реальні можливості впливати на їх добір та контролювати їх діяльність. Отже, ставиться питання про демократизацію процесу формування керівних кадрів підприємств на основі виборних засад. «Вважати за необхідне,— вказується у постанові січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС,— запровадити виборність керівників підприємств, виробництв, цехів, відділів, дільниць, ферм і ланок, бригадирів і майстрів. Розширити практику й визначити умови застосування конкурсної системи добору і заміщення керівників і спеціалістів»²³.

Виборність сприятиме підвищенню авторитету керівників, що відчуватимуть підтримку людей, які їх вибрали, підвищуватиме взаємну вимогливість, зміцнить єдиноначальність та колегіальність в управлінні. Партія підкреслює, що розвиток демократизму — не просто лозунг, а суть усієї перебудови, в тому числі реформи управління, спрямованої на підвищення ролі людського фактора, зростання моральної та соціальної культури управління, дотримання соціалістичних норм демократії, підзвітності, гласності, визначення провідної ролі законодавчих інстанцій відносно виконавчих, подолання вольових, адміністративних методів управління.

²¹ Там же.— С. 189.

²² Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 238.

²³ Рад. Україна.— 1987.— 29 січ.

Реформа управління створює умови для розвитку ініціативи знизу, підвищення відповідальності кожного працівника за доручену справу, переходу від практики управління, побудованої насамперед на субординації, до координації між працівниками та органами управління. Політична лінія XXVII з'їзду КПРС на перебудову управління дістала широку підтримку трудящих, усього народу. В суспільстві, зокрема на виробництві, відбуваються значні зміни, набувають сили позитивні тенденції. В першому році дванадцятої п'ятирічки народне господарство країни по основних показниках перевищило намічені планові рубежі, створено серйозні заділи для дальшого руху вперед. Разом з тим, відзначив січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, що повільно руйнується і здає свої позиції механізм гальмування соціально-економічного розвитку, що склався за багато років, ще не втратили силу і вплив консерватизм, інерція, застаріле мислення. У подоланні цього визначальна роль належить партійним організаціям, всім комуністам країни. Центральний Комітет КПРС підкреслює, що поглиблювати перебудову — значить насамперед перебудовувати роботу самої партії, її кадрів на всіх рівнях²⁴. Треба рішуче відмовлятися від невластивих партійним органам управлінських функцій, намагання підмінити радянські, господарські і громадські організації, що заважає підвищенню їх відповідальності, розвитку самостійності та ініціативи. Від партійних комітетів як органів політичного керівництва значною мірою залежить удосконалення управління виробництвом, всім громадським життям. Їм належить бути генераторами нових ідей, організаторами взаємодії та складання всіх сил, прогнозувати розвиток, приймати необхідні рішення, враховувати наслідки всіх заходів, здійснювати контроль за ходом перебудови у всіх сферах суспільства. У підвищенні керівної ролі партії — найважливіша гарантія здійснення перебудови соціалістичного управління, курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Формулюючи напрями реформи управління, партія керувалася теоретичною спадщиною В. І. Леніна, його методологією пізнання та революційного перетворення дійсності. Настанови XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС на перебудову управління — це настійне прагнення відродити дух ленінізму, розвинути ленінську концепцію соціалістичного управління відповідно до об'єктивних потреб сучасного етапу. У вірності ленінізму ми бачимо запоруку розв'язання складних проблем переходу на інтенсивні шляхи розвитку країни, досягнення нового якісного стану радянського суспільства.

А. Н. Макаров

ЛЕНИНСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ РАЗВИТИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В статье предпринята попытка раскрыть основное содержание ленинской концепции управления в социалистическом обществе, показать ее творческое развитие XXVII съездом КПСС и ее роль в осуществлении стратегической задачи партии — ускорении социально-экономического развития советского общества.

²⁴ Там же — 28 ссл.

До 117-річчя з дня народження В. І. Леніна

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

В. І. ЛЕНІН — СТРАТЕГ І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Перемога соціалістичної революції в Росії, славне 70-річчя якої ми відзначаємо цього року, ознаменувала собою визначну віху в літопису світових подій — кінець передісторії людства і початок його справжньої історії, народження нового типу цивілізації. **«Велика Жовтнева соціалістична революція, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»¹.**

З Жовтнем нерозривно пов'язані життя і титанічна діяльність В. І. Леніна. Він дав світу неперевершені зразки теоретичної розробки найважливіших проблем революції, стратегічного і тактичного керівництва боротьбою за її перемогу. Як відзначав один з ветеранів партії В. О. Карпінський, В. І. Ленін «...точно визначав розстановку класових сил і ті цілі, до яких прагнув кожен клас. Він передбачав розвиток подій, безпомилково визначав політику, тактику партії, сміливо висував нові лозунги, вказував навіть точно день, не пізніше якого партія повинна здійснити вирішальний виступ»². Під безпосереднім революційно-практичним керівництвом В. І. Леніна більшовики показали яскравий приклад історичної ініціативи, правильного врахування загальних закономірностей і специфіки розвитку революційного процесу в різних районах країни, вмілого поєднання різних форм класової боротьби, вибору в кожний момент найбільш ефективних з них.

Дослідженню теми «В. І. Ленін — вождь Великої Жовтневої соціалістичної революції» присвячені сотні монографій, наукових статей і брошур³. Вона закономірно займає одне з провідних місць в історико-партійній науці. Ґрунтовний аналіз основних досягнень радянських істориків у вивченні даної теми міститься в ряді колективних та індивідуальних історіографічних праць⁴. Плодотворно досліджують її та-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 148.

² В. І. Ленін: Життя і учіння. — М., 1974. — С. 75.

³ Ленін и Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде: Материалы Всесоюзной научной сессии, состоявшейся 13—16 октября 1962 г. — М., 1964. — 506 с.; Ленін. Партія. Октябрь: Сб. статей. — Л., 1967. — 256 с.; Ленін — вождь Октября. — М., 1969. — 318 с.; Мурашов С. И. Ленинская партия — вождь Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1970. — 312 с.; Муштуров В. Е. У штурвала революции: Ленин в 1917 году. — Л., 1974. — 382 с.; Совокин А. М. На путях к Октябрю: Проблемы мирной и вооруженной борьбы за власть Советов. — М., 1977. — 328 с.; Старцев В. И. От Разлива до Смольного: Документальный очерк о последнем подполье В. И. Ленина. — М., 1977. — 183 с.; Петров И. Ф. Ленинская партия — вдохновитель и организатор победы Великого Октября. — М., 1977. — 191 с.; Берхин И. Б. Вопросы истории Великого Октября в сочинениях В. И. Ленина. — М., 1978. — 335 с.; Токарев А. И. В. И. Ленин о деятельности большевистской партии по подготовке победы Октября. — М., 1983. — 120 с.; Владимир Ильич Ленин: Биография: В 2 т. — М., 1985. — Т. I. — С. 305—383; та інші.

⁴ Партия и Великий Октябрь: Историч. очерк. — М., 1976. — 294 с.; Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1981. — 293 с.; Тепляшина Е. И. В. И. Ленин — вождь Октябрьского вооруженного восстания: Историч. обзор. — М., 1970. — 59 с.; Тепляшина Е. И. Деятельность В. И. Ленина в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции: Историография и источниковедение // Вопросы истории КПСС. — 1984. — № 11. — С. 93—105; Городецкий Е. Н. Историографические и источниковедческие проблемы Великого Октября 1930—1960 гг. — М., 1982. — 384 с.; та інші.

кож вчені нашої республіки^{4а}. Здобутки радянських істориків у вивченні діяльності В. І. Леніна в період підготовки Великого Жовтня незаперечні, однак ця тема невичерпна. Увагу дослідників важливо зосередити на дальшому узагальненні вже зробленого, глибшому вивченні наявної джерельної бази (зокрема, великі можливості в цьому плані відкриває аналіз документів, вміщених в Біографічній хроніці вождя), джерелознавчому дослідженні ленінських творів.

У даній статті розглядаються лише деякі найважливіші аспекти теоретичної й організаторської діяльності В. І. Леніна як вождя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Задовго до повалення монархії в Росії Володимир Ілліч обґрунтував теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і зробив висновок про можливість її перемоги спочатку в кількох або навіть одній, окремо взятій країні. Проаналізувавши весь комплекс соціально-економічних відносин епохи і чітко визначивши місце Росії в системі світового імперіалізму, він визначив, що в країні назрівала революція.

Як відомо, в момент, коли відбулася Лютнева буржуазно-демократична революція, В. І. Ленін перебував у політичній еміграції в Цюріху. 2 березня місцеві газети опублікували телеграми з повідомленням про події в Росії. Прекрасно усвідомлюючи історичний масштаб революційних подій і складність політичної обстановки в країні, яка призвела до встановлення двовладдя, Володимир Ілліч прагнув якнайшвидше повернутися в Росію. «Чекати більше не можна...», — пише він на початку березня 1917 р. Я. С. Ганецькому в Стокгольм. — «Необхідно щоб то не стало негайно вибратися в Росію...»⁵. Однак дороги з нейтральної Швейцарії до Росії, що воювала, перебували під контролем урядів Англії і Франції, які вороже ставилися до більшовиків за їх антивоєнну, інтернаціоналістську діяльність. Лише через кілька тижнів з величезними труднощами вдалося Іллічу повернутися на батьківщину.

Змушений перебувати за кордоном, В. І. Ленін уважно вивчав і аналізував події, які відбувалися в Росії, розстановку і співвідношення класових сил, робив все можливе для того, щоб з «проклятого далека» допомогти більшовицькій партії усвідомити ті величезні історичні завдання, які постали перед нею на новому етапі революції, озброїти її науково обґрунтованою, конкретною програмою дій. Незважаючи на те, що повідомлення про російську революцію, які доходили у Швейцарію, були дуже неповні й часто перекручені цензурою, вождь партії зумів відразу ж точно оцінити політичну ситуацію в країні, що склалася після повалення самодержавства, і дати партії правильні орієнтири.

Вже через два дні після одержання звістки про революцію в Росії В. І. Ленін в «Начерку тез 4(17) березня 1917 року», переданих через Стокгольм в Осло більшовикам, які від'їжджали в Росію, чітко виклав свої погляди на Лютневу революцію і завдання робітничого

^{4а} В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. — К., 1967. — С. 31—170; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. — К., 1970. — С. 475—557; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції, березень — грудень 1917 р. — К., 1971. — 145 с.; Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в 1917 г.: К освещению вопроса в современной литературе // Науч. труды по истории КПСС: Республиканский межведом. научн. сборник. — Киев, 1978. — Вып. 92. — С. 16—25; Пазаренко І. Д. Під ленінським прапором: В. І. Ленін і революційно-визвольна боротьба трудящих України в трьох російських революціях. — К., 1978. — С. 160—210; Шморгул П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. — К., 1979. — С. 218—276; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — Киев, 1980. — 373 с.; та інші.

⁵ Спогади про В. І. Леніна : В 5 т. — К., 1969. — Т. 2. — С. 400.

класу. Він писав, що для робітників країни боротьба ще не закінчена, що пролетаріат «не може... вважати революцією 1 (14) III. інакше як своєю першою, далеко ще не повною, перемогою на своєму великому шляху, не може не ставити собі завдання продовжити боротьбу за завоювання демократичної республіки і соціалізму»⁶. Володимир Ілліч охарактеризував Тимчасовий уряд як такий, що нездатний дати народам мир, хліб, повну свободу. Визначаючи завдання пролетаріату та його партії в революції, він наголошував на тому, що розв'язати назрілі питання зможе лише робітничий уряд, який спирається «на величезну більшість селянського населення, на сільських робітників і бідніших селян... на союз з революційними робітниками всіх воюючих країн»⁷. На порядок денний висувалися озброєння робітників, створення Рад робітничих депутатів і пролетарських організацій з армії і на селі. Ілліч застерігав більшовиків від блоків, союзів і угод з оборонцями і соціалістами, які схилилися до оборонства.

Довідавшись, що з 5 березня в Петрограді знову почав виходити орган ЦК партії — газета «Правда», В. І. Ленін написав ряд статей для неї. «Ні на реферат, ні на мітинг я тепер не поїду, бо треба писати щодня в «Правду» в Пітер»⁸, — відповів Володимир Ілліч на запрошення виступити в Женеві з рефератом про завдання партії в революції. З 7 по 12 березня він написав і надіслав у Росію чотири «Листи з далека»⁹: «Перший етап першої революції», «Новий уряд і пролетаріат», «Про пролетарську міліцію», «Як добитися миру?». П'ятий лист — «Завдання революційного пролетарського державного устрою», розпочатий 26 березня, залишився незакінченим у зв'язку з від'їздом Володимира Ілліча в Росію.

У «Листах з далека», а також в ряді інших праць, написаних у березні 1917 р., В. І. Ленін дав відповідь на актуальні питання, які постали перед робітничим класом Росії та його партією після позалення самодержавства, розробив найважливіші положення стратегії і тактики їх дальшої боротьби. Головний висновок, до якого він дійшов і на підставі якого сформулював завдання російського пролетаріату та його авангарду, полягав у тому, що перший, буржуазно-демократичний етап революції закінчено; завдання полягало в переході від першого етапу революції, що так незвичайно розв'язав питання про державну владу, до другого, тобто до другої, соціалістичної революції, яка повинна була передати владу в руки робітників і селян. «...Робітники, — закликав В. І. Ленін, — ви проявили чудеса пролетарського, народного героїзму в громадянській війні проти царизму, ви повинні проявити чудеса пролетарської і загальнонародної організації, щоб підготувати свою перемогу в другому етапі революції»¹⁰.

У своїх працях В. І. Ленін обґрунтував як стратегічні, так і тактичні настанови партії. Останні ще 6 березня 1917 р. гранично чітко були сформульовані ним в телеграмі більшовикам, які від'їжджали на батьківщину: «Наша тактика: повне недовір'я, ніякої підтримки новому уряду; Керенського особливо підозрюємо; озброєння пролетаріату — єдина гарантія; негайні вибори до Петроградської думи; ніякого зближення з іншими партіями. Телеграфуйте це в Петроград»¹¹.

Однак листи вождя, його поради і директиви з великими труднощами, із запізненням проникали в країну. Так, перший з «Листів з далека», написаний ще 7 березня, був опублікований в «Правде» 21 і

⁶ Ленін В. І. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року // Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 5.

⁷ Там же. — С. 4.

⁸ Ленін В. І. В. О. Карпінському // Повне збір. творів. — Т. 49. — С. 391.

⁹ Ленін В. І. Листи з далека // Там же. — Т. 31. — С. 9—57.

¹⁰ Там же. — С. 21.

¹¹ Ленін В. І. Телеграма більшовикам, що від'їждять в Росію // Там же. — С. 7.

22 березня, до того ж, в скороченому вигляді. Це пояснювалося насамперед тим, що Бюро ЦК РСДРП, діячі більшовицької партії не змогли чітко зорієнтуватися в новій, дуже складній обстановці і зразу сприйняти всі лєнінські положення і висновки. Відсутність В. І. Лєніна дуже ускладнювала розробку і втілення в життя партійної лінії, негативно позначалася на стані всієї діяльності партії. Його повернення з нетерпінням чекали в країні. 17 березня Володимир Ілліч одержав із Стокгольма термінову телеграму від Я. С. Ганецького, в якій висловлювалося прохання Бюро ЦК РСДРП приїхати в Росію негайно¹². Подібна телеграма була направлена вождю від імені Бюро ЦК також 23 березня 1917 р.¹³ Партія вважала, що повернення Володимира Ілліча на батьківщину буде надійною запорукою успішного розв'язання тих складних і невідкладних завдань, які постали перед нею. І ці сподівання цілком виправдалися.

Повернення В. І. Лєніна в Росію 3 квітня 1917 р. після майже десятирічної еміграції мало величезне значення для долі більшовицької партії і країни в цілому. Він відразу ж розгорнув титанічну роботу по підготовці соціалістичної революції. Лише у квітні вождь партії написав понад 120 статей, доповідей, промов та інших праць, в яких детально виклав і обгрунтував її конкретну програму^{13а}. Вже у виступі перед робітниками і солдатами, які зустрічали його на Фінляндському вокзалі, В. І. Лєнін заклик «Хай живе соціалістична революція!» проголосив новий політичний курс партії. 4 квітня він двічі (спочатку на зборах більшовиків, а потім на об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків — учасників Всеросійської наради Рад) роз'яснив свої знамениті Квітневі тези.

В них, а також в проекті платформи пролетарської партії «Завдання пролетаріату в даній революції», «Листах про тактику» та інших творах В. І. Лєнін розробив конкретний план переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, сформулював завдання агітаційно-пропагандистської роботи та партійного будівництва, наголосив на необхідності рішучого розмежування з соціал-шовіністами, створення Комуністичного Інтернаціоналу, обгрунтував установку на мирний розвиток революції. «...Своєрідність поточного моменту в Росії,—підкреслював він,—полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — *до другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»¹⁴. З даної лєнінської тези випливало головне завдання більшовицької партії — готувати пролетаріат і найбідніше селянство до соціалістичної революції.

Революційна творчість трудящих мас створила таке дійове знаряддя ліквідації старого і утворення нового суспільного ладу, як Ради, Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів — готова форма революційної влади — зайняли центральне місце в лєнінському плані боротьби за перехід від першого, буржуазно-демократичного етапу революції до другого, соціалістичного. На противагу меншовикам і есерам, які добивалися утворення буржуазної парламентарної республіки в Росії, Володимир Ілліч вважав, що формою нової соціалістичної держави, яка виникне на другому етапі революції, може і повинна стати республіка Рад¹⁵.

Враховуючи реальну розстановку класових сил в країні, вождь партії визначив єдино можливий в тих умовах шлях переходу влади

¹² Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника: В 12 т. — М., 1973. — Т. 4. — С. 29.

¹³ Там же. — С. 38.

^{13а} Аникиев В. В. Научный арсенал истории Октября. — М., 1982. — С. 13.

¹⁴ Ленин В. И. Про завдання пролетаріату в даній революції // Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 111.

¹⁵ Див.: Там же. — С. 112.

до Рад — шлях мирного розвитку революції. При наявному тоді співвідношенні сил Тимчасовий уряд не міг застосувати збройну силу, його позиції були дуже хиткими, оскільки Ради користувалися величезним авторитетом серед трудящих мас, на їх боці була армія і флот. «Зброя в руках народу, відсутність насильства ззовні над народом — ось у чому була *суть* справи,— підкреслював В. І. Ленін.— Ось що відкривало і забезпечувало мирний шлях розвитку вперед усієї революції»¹⁶.

Вирішальною умовою здійснення курсу на соціалістичну революцію було завоювання мас. Для цього необхідна була повсякденна наполеглива виховна робота більшовицької партії. «Щоб стати владою,— писав В. І. Ленін,— свідомі робітники повинні завоювати більшість на свій бік: поки нема насильства над масами, нема іншого шляху до влади»¹⁷.

Квітневі тези були обговорені і схвалені конференціями РСДРП(б) багатьох партійних організацій країни. Проте не всі члени партії відразу зрозуміли їх значення. Так, В. І. Леніну та його соратникам довелося вести активну боротьбу проти опортуністичної позиції Каменєва та його однодумців, які намагалися довести «передчасність» курсу на соціалістичну революцію. Вони помилково вважали, що Росія не дозріла до соціалістичної революції, а буржуазна демократія ще не вичерпала своїх можливостей, і закликали підтримувати дрібнобуржуазні партії в розрахунок «на дальший розвиток буржуазно-демократичної революції». Подібні погляди поділяли й окремі місцеві партпрацівники, в тому числі й України. Особливо активно виступали проти ленінських тез П'ятаков та його прихильники в Київському комітеті РСДРП(б).

Підсумки обговорення Квітневих тез підвела VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), яка відбувалася 24—29 квітня 1917 р. під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Володимир Ілліч виступав на ній з доповідями і промовами з усіх основних питань порядку денного, працював в комісіях і секціях конференції, готував проекти майже всіх резолюцій. За підрахунками автора, вождь партії майже 40 разів виступив на конференції^{17а}.

Конференція схвалила лозунг «Вся влада Радам!», що означав установку на мирний розвиток революції. Для того, щоб вирішити корінне питання революції, підкреслювалось в написаній В. І. Леніним резолюції конференції, «потрібна всебічна робота всередині Рад робітничих і солдатських депутатів, збільшення їх кількості, зміцнення їх сили, згуртування всередині їх пролетарських, інтернаціоналістських груп нашої партії»¹⁸.

На конференції В. І. Ленін рішуче викрив правоопортуністичні помилки Каменєва і Рикова та їх прихильників, які вважали курс на соціалістичну революцію передчасним і заперечували необхідність переходу всієї влади в руки Рад, а також лівацько-авантюристичні виступи Багдатеєва за негайне насильницьке повалення Тимчасового уряду в умовах, коли він ще користувався підтримкою Рад. Вождь партії розвінчав шовіністські погляди Бухаріна і П'ятакова з національного питання, підкресливши, що догматизм і «революційний» авантюризм останнього привели його на позиції анархізму в цьому питанні.

Рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) закріпили новий стратегічний курс партії, намічений в Квітневих те-

¹⁶ Ленін В. І. До лозунгів // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 11.

¹⁷ Ленін В. І. Про двовладдя // Там же.— Т. 31.— С. 142.

^{17а} Підраховано за: Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков): Протоколы.— М., 1958.— 423 с.

¹⁸ Ленін В. І. Резолюція про Ради робітничих і солдатських депутатів: Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 413.

зах, і націлили її на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Завдання полягало в тому, щоб ці рішення якнайшвидше довести до свідомості кожного члена партії, до робітників, солдатів, трудящих селян, створити політичну армію соціалістичної революції.

Під керівництвом В. І. Леніна партія розгорнула величезну агітаційно-пропагандистську і організаторську роботу в масах. У підготовці робітничого класу і його авангарду до вирішальних революційних битв Ілліч важливе значення надавав більшовицькій пресі. Лише за період з квітня до початку липня 1917 р., коли він особисто редагував газету «Правда», в ній було опубліковано понад 170 його творів і документів. Газета стала могутнім засобом ідейного і організаційного керівництва більшовицької партії трудящими масами.

Підкреслюючи величезну роль вождя в спрямуванні діяльності центрального органу партії, ЦК РСДРП(б) в червні 1917 р. відзначав, що лінія «Правды» є єдино правильною, оскільки її бездоганно веде Ілліч¹⁹.

У ті дні В. І. Ленін постійно знаходився у вирі політичної боротьби, завжди серед мас — робітників, селян, солдатів, на підприємствах, в профспілкових організаціях, фабзавкомах, на мітингах, з'їздах, нарадах. Він натхненно роз'яснював завдання і політику партії, закликав трудящих до революційної боротьби, нещадно розвінчував дії буржуазних партій і Тимчасового уряду, політику меншовиків, есерів та інших угодців, вів невтомну боротьбу за ідейну й організаційну єдність партії, інтернаціональне згуртування революційних сил.

Завдяки активній політичній і організаторській діяльності партії ленінський лозунг «Вся влада Радам!» дедалі глибше проникав у свідомість революційних мас. Це переконливо засвідчила грандіозна 500-тисячна демонстрація робітників і солдатів Петрограда, що відбулася 18 червня. З кожним днем збільшувалися ряди і зростав авторитет партії більшовиків. Вона стала дійсно масовою, перетворилася в могутню політичну силу країни. Саме це дало В. І. Леніну підставу заявити у червні 1917 р. про готовність партії взяти на себе всю повноту влади. Виступаючи на I Всеросійському з'їзді Рад, Володимир Ілліч підкреслив, що «кожної хвилини вона готова взяти владу цілком»²⁰⁻²¹.

Обурення трудящих мас антинародною політикою Тимчасового уряду, який на догоду своїм імперіалістичним союзникам організував у той період безславний наступ на фронті, що приніс лише численні страждання народу, вилилося на початку липня в нову величезну демонстрацію. Трудящі вимагали від ЦВК Рад усунути міністрів-капіталістів і взяти владу в свої руки. Однак меншовицько-есерівські лідери не тільки не виявили бажання прислухатися до голосу мас, але й, остаточно капітулювавши перед контрреволюційною буржуазією, дали згоду на виклик з фронту вірних уряду військ.

Липневі події круто змінили політичну обстановку в країні. Контрреволюція перейшла у наступ, розгорнувши масові репресії проти революційних робітників і солдатів. Розгул реакції примусив В. І. Леніна 112 днів скриватися у підпіллі. Про те, якою реальною була загроза, що нависла над вождем партії, яскраво свідчить його записка Л. Б. Каменеву, в якій він просить, якщо загине, видати його рукопис «Марксизм про державу»²². Навіть перед лицем смертельної небезпеки всі думки і турботи Володимира Ілліча були про революцію, про те, щоб партія зустріла її ідейно озброєною.

¹⁹ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 4.— С. 65.

²⁰⁻²¹ Ленин В. И. Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4 (17) червня на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 260.

²² Див.: Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника.— Т. 4.— С. 277.

Різка зміна обстановки в країні вимагала нової тактики революційних дій. У тяжких умовах підпілля Ілліч лише протягом липня і серпня написав 37 праць, зокрема «Три кризи», «Політичне становище», «Відповідь», «Про конституційні ілюзії», в яких визначив нову тактичну лінію партії. Оскільки липневі події зробили мирний розвиток революції неможливим, двовладдя закінчилось одновладдям контрреволюційної буржуазії, лідери меншовиків і есерів остаточно зрадили справу революції, лозунг «Вся влада Радам!» тимчасово знімався. Вождь закликав партію продовжити боротьбу за завоювання більшості в Радах і висунув як головне завдання моменту підготовку мас до збройного повстання, мета якого — «перехід влади в руки пролетаріату, підтриманого біднішим селянством, для здійснення програми нашої партії»²³.

Однак розширена нарада ЦК партії з представниками петроградських і московських більшовиків пропозицію про тимчасове зняття лозунга «Вся влада Радам!» не прийняла. В зв'язку з цим В. І. Ленін вжив заходів, щоб переконати тих, хто не зрозумів необхідності даного кроку. У статті «До лозунгів» він дав блискучий марксистський аналіз розвитку російської революції і всебічно обгрунтував нову тактику партії. Важливу роль у пропаганді цієї тактики відіграли також його праці «Відповідь», «Про конституційні ілюзії», «Початок бонапартизму», «Уроки революції».

Перебуваючи у підпіллі, Ілліч підтримував постійні зв'язки з ЦК РСДРП(б), з петроградськими більшовиками, керував роботою історичного VI з'їзду РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня 1917 р.), який повністю схвалив ленінський курс партії на збройне повстання. Написані В. І. Леніном тези «Політичне становище» та ряд інших праць були покладені в основу резолюції з'їзду.

Після розгрому контрреволюційної корніловщини в розвитку революції наступив корінний перелом. Неухильне наростання революційної хвилі висунуло перед партією завдання дати наукову відповідь на животрепетні питання: як вивести країну з господарської розрухи, як підготувати робітничий клас до завоювання політичної влади і управління країною.

Відповідь на ці питання дав В. І. Ленін. У вересні — жовтні 1917 р. він написав понад 60 творів, і серед них такі програмні для пролетаріату та його партії праці, як «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Завдання революції», «Чи утримають більшовики державну владу?». В них він розвинув теорію соціалістичної революції, всебічно обгрунтував історичну закономірність та неминучість її в Росії, сформулював розгорнуту програму соціально-політичних й економічних перетворень, переконливо довів, що більшовики не лише можуть взяти владу, а й здатні її утримати, забезпечити перемогу соціалізму в країні.

Головним знаряддям переходу суспільства до соціалізму є держава нового типу — диктатура пролетаріату. Ось чому особливе місце серед праць, написаних тоді В. І. Леніном, займає книга «Держава і революція». Володимир Ілліч підкреслював, що у період назрівання соціалістичної революції «питання про значення і роль держави якраз постало в усій своїй величч, постало практично, як питання негайної дії і притому дії в масовому масштабі...»²⁴. У книзі він всебічно обгрунтував необхідність утворення держави диктатури пролетаріату, розкрив її суть і завдання, розвінчав погляди опортуністів щодо держави і революції, розвинув марксистське вчення про державу, про дві фази комуністичного суспільства. Ця праця стала політичною платформою боротьби робітничого класу та його партії за перемогу диктатури пролетаріату, створення нової, соціалістичної держави.

²³ Ленін В. І. Політичне становище // Повне збір. творів. — Т. 34. — С. 5.

²⁴ Ленін В. І. Держава і революція // Там же. — Т. 33. — С. 7.

З особливою силою талант В. І. Леніна як стратега революції і організатора мас виявився у ході безпосередньої боротьби за здійснення курсу на збройне повстання. Вождь партії уважно стежив за розвитком подій, глибоко їх аналізував і точно визначав чергові завдання партії, тактику боротьби. 12—14 вересня він пише листа Центральному, Петроградському і Московському комітетам РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу», в якому робить висновок про те, що, завоювавши більшість в обох столичних Радах, «більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки»²⁵. Всебічно обґрунтувавши цей історичний висновок, В. І. Ленін підкреслив, що завдання полягає в тому, щоб партія усвідомила необхідність практичної підготовки повстання: «Питання в тому, щоб... на чергу дня поставити *збройне повстання* в Пітері і в Москві (з областю), завоювання влади, повалення уряду... Історія не простить нам, якщо ми не візьмемо влади тепер»²⁶.

Водночас 13—14 вересня Володимир Ілліч пише листа Центральному Комітету РСДРП(б) «Марксизм і повстання», в якому чітко викладає і розвиває основні ідеї марксизму про повстання, аналізує умови, що забезпечують його перемогу. «Повстання, щоб бути успішним,— вчив він,— повинно спиратись не на змову, не на партію, а на передовий клас. Це по-перше. Повстання повинно спиратись на *революційне піднесення народу*. Це по-друге. Повстання повинно спиратись на такий *переломний пункт* в історії наростаючої революції, коли активність передових рядів народу найбільша, коли найсильніші *хитання* в рядах ворогів і в рядах слабих половинчатих нерішучих друзів революції. Це по-третє»²⁷. Володимир Ілліч переконливо довів, що в Росії наявні всі ці умови: «За нами більшість класу, авангарду революції, авангарду народу, здатного повести за собою маси. За нами більшість народу... За нами вигода становища партії, яка твердо знає свій шлях, при нечуваних хитаннях і *всього імперіалізму*, і *всього блоку меншовиків з есерами*... За нами *цілком певна перемога*»²⁸. В листі намічався конкретний план збройного повстання.

З Фінляндії, де в той час перебував В. І. Ленін, його листи були доставлені в Петроград. Вже 15 вересня вони обговорювались ЦК РСДРП(б). Було вирішено остаточного рішення не приймати, а найближчим часом обговорити тактичні питання. Разом з тим ЦК рішуче відкинув капітулянтські положення Каменєва, який виступав проти практичних пропозицій В. І. Леніна^{28а}.

Під керівництвом В. І. Леніна партійні організації здійснили велику роботу по зміцненню збройних сил революції, формуванню й озброєнню загонів Червоної гвардії, розширенню мережі військових більшовицьких організацій. Однак у той час, як партія розгорнула активну підготовку до збройного повстання, Каменєв і Зінов'єв продовжували виступати проти нього, мотивуючи свою позицію недостатністю умов для перемоги пролетаріату. Троцький також намагався нав'язати партії рішення про відстрочку повстання до з'їзду Рад. Такі погляди заважали консолідації революційних сил, справі революції.

Для встановлення більш тісного зв'язку з ЦК РСДРП(б) і Петроградською організацією більшовиків В. І. Ленін переїхав у Выборг, звідки продовжував керувати підготовкою збройного повстання. 27 вересня він надіслав листа І. Т. Смілзі, в якому висунув практичні завдання по підготовці повстання і, зокрема, запропонував керівникам

²⁵ Ленін В. І. Більшовики повинні взяти владу // Там же.— Т. 34.— С. 226.

²⁶ Ленін В. І. Там же.— С. 227—228.

²⁷ Ленін В. І. Марксизм і повстання // Там же.— С. 229.

²⁸ Там же.— С. 231.

^{28а} Див.: Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918.— М., 1958.— С. 55.

більшовицьких організацій Балтики і району Фінляндії всю увагу приділити підготовці військ і флоту для повалення Тимчасового уряду²⁹.

У статті «Криза назріла», написаній 29 вересня, В. І. Ленін рішуче наполягав на негайній підготовці і проведенні повстання: «Все майбутнє російської революції поставлене на карту. Вся честь партії більшовиків стоїть під сумнівом. Все майбутнє міжнародної робітничої революції за соціалізм поставлене на карту»³⁰. 1 жовтня в «Листі в ЦК, МК, ПК і членам Рад Пітера і Москви більшовикам» він знову закликає до негайного повстання, гостро критикує тактику очікування з'їзду Рад: «Гаятись — злочин. Ждати з'їзду Рад — дитяча гра у формальність, ганебна гра в формальність, зрада революції»³¹. Нарешті, в написаній 8 жовтня статті «Поради стороннього» Володимир Ілліч дав чіткі рекомендації щодо практичного здійснення повстання³².

Завдяки енергії, виявленій В. І. Леніним в боротьбі за збройне повстання, його противники опинилися в ізоляції. Ленінську лінію підтримали Петроградська, Московські міська і обласна організації РСДРП(б), більшовики Фінляндії і Балтійського флоту, Київська, Кавказька та інші організації партії. Об'єднане засідання Московського обласного бюро, Московського комітету і Московського окружного комітету визнало, що «рішуча боротьба за владу з ще небувалою ясністю висунулась як невідкладне завдання»³³ і постановило готуватися до збройної відсічі контрреволюції.

3 жовтня ЦК РСДРП(б) у зв'язку з безпосередньою підготовкою повстання запропонував Володимиру Іллічу перебраться в Петроград³⁴. 10 жовтня відбулося історичне засідання ЦК РСДРП(б), на якому детально обговорювалося питання про збройне повстання. На порядку денному стояло 6 питань, пов'язаних з оцінкою поточного моменту. В центрі уваги членів ЦК була доповідь Володимира Ілліча, який, проаналізувавши обстановку в країні, зробив висновок, що для переходу влади в руки пролетаріату «політично справа цілком дозріла»³⁵. В. І. Ленін порушив питання про безпосередній вибір моменту, дня повстання, рекомендував використати будь-який привід для негайного виступу. Абсолютна більшість членів ЦК цілком солідарна з ним. Резолюція про збройне повстання була прийнята десятима голосами (проти двох) і відтоді стала директивою партії. В ній зазначалося: «Збройне повстання неминуче і цілком назріло, ЦК пропонує всім організаціям партії керуватися цим і з цієї точки зору обмірковувати і розв'язувати всі практичні питання...»³⁶.

На цьому ж засіданні у зв'язку з важливістю і відповідальністю моменту за пропозицією Ф. Е. Дзержинського для керівництва всією діяльністю партії по підготовці збройного повстання було обрано Політичне бюро ЦК РСДРП(б) у складі 7 чол. на чолі з В. І. Леніним.

Резолюцію ЦК про збройне повстання підтримала вся партія. Активно готувалися до збройного повстання петроградські, гельсінгфорські, кронштадські більшовики, а також члени РСДРП(б) Московської області, які очолювали революційні сили чотирнадцяти централь-

²⁹ Див.: Ленін В. І. Лист голові обласного комітету армії, флоту і робітників Фінляндії І. Т. Смітзі // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 251.

³⁰ Ленін В. І. Криза назріла // Там же.— С. 265.

³¹ Ленін В. І. Лист до ЦК, МК, ПК та членам Рад Пітера і Москви більшовикам // Там же.— С. 322.

³² Див.: Ленін В. І. Поради стороннього // Там же.— С. 362—364.

³³ Ленін — вождь Октябрю.— М., 1969.— С. 75.

³⁴ См.: Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918.— С. 74.

³⁵ Ленін В. І. Доповідь: Засідання ЦК РСДРП(б) 10 (23) жовтня 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 371.

³⁶ Ленін В. І. Резолюція: Засідання ЦК РСДРП(б) 10 (23) жовтня 1917 р. // Там же.— С. 373.

них губерній. 14 жовтня Московське обласне бюро одностайно схвалило постанову ЦК про збройне повстання і вирішило направити своїх уповноважених в губернські партійні організації для його безпосередньої підготовки³⁷. В центрі уваги партійних організацій країни знаходилася робота по формуванню, навчанню і озброєнню загонів пролетарської Червоної гвардії, якій В. І. Ленін відводив вирішальну роль в майбутньому повстанні.

Важливим організаційним кроком було створення авторитетного органу для керівництва повстанням. Ним став Військово-революційний комітет (ВРК) при Петроградській Раді. Ідею його утворення В. І. Ленін висловив в листі «Марксизм і повстання»³⁸. Згодом, в розмові з керівними працівниками партії і Військової організації при ЦК РСДРП(б) він визначив принципи організації і завдання цього революційного штабу. Останній мав здійснювати мобілізацію революційних сил для збройного повстання, забезпечити його військово-технічну підготовку, об'єднати в оперативному відношенні Червону гвардію, солдатів гарнізону, матросів Балтійського флоту³⁹. Вся діяльність ВРК проходила під безпосереднім керівництвом ЦК партії на чолі з В. І. Леніним.

Політична і організаторська діяльність більшовиків по створенню політичної армії соціалістичної революції, підготовці її збройних сил значно розширилася й активізувалася. Все ще залишаючись на нелегальному становищі, Володимир Ілліч брав участь у засіданнях ЦК, зустрічався з членами ЦК і місцевих партійних комітетів, членами ВРК. Він вимагав «безперервних повідомлень про те, що робиться в Петрограді, Москві, як готуються до повстання на заводах, в казармах, у флотських екіпажах і на військових кораблях»⁴⁰.

16 жовтня ЦК партії провів розширене засідання, в якому взяли участь представники Петербурзького комітету, Військової організації при ЦК РСДРП(б), більшовицької фракції Петроградської Ради, фабрично-заводських комітетів, профспілок та інших організацій. На ньому В. І. Ленін виступив з доповіддю про засідання ЦК РСДРП(б) 10 жовтня. Оголосивши схвалену на ньому резолюцію про збройне повстання, він спинився на завданнях партії по його підготовці. Відстоюючи взятий партією курс, Володимир Ілліч тричі виступав в дебатах, піддавши різкій критиці капітулянтську позицію Зінов'єва і Каменєва⁴¹.

Розширене засідання ЦК більшістю голосів схвалило запропоновану ним резолюцію, в якій підкреслювалося: «Збори цілком вітають і повністю підтримують резолюцію ЦК, закликають усі організації і всіх робітників та солдатів до всебічної і якнайпосиленішої підготовки збройного повстання, до підтримки створюваного для цього Центрального Комітетом центру і висловлюють цілковиту певність, що ЦК і Рада своєчасно вкажуть сприятливий момент та доцільні способи наступу»⁴². На засіданні був створений Військово-революційний центр з членів ЦК для керівництва повстанням у складі А. С. Бубнова, Ф. Е. Дзержинського, Я. М. Свердлова, Й. В. Сталіна і М. С. Урицького. Він увійшов до складу ВРК як керівне ядро.

В ніч з 20 на 21 жовтня В. І. Ленін зустрівся з керівниками Військової організації при ЦК РСДРП(б). Заслухавши їх повідомлення про хід підготовки повстання, він категорично відкинув пропозицію

³⁷ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6 т.— К., 1968.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 292.

³⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 234.

³⁹ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 298.

⁴⁰ Н. И. Подвойский: Год 1917.— М., 1958.— С. 113.

⁴¹ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 4.— С. 380.

⁴² Ленін В. І. Резолюція: Засідання ЦК РСДРП(б) 16 (29) жовтня 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 377.

М. І. Подвойського про відстрочку повстання, яка могла б дати перепочинок уряду і, навпаки, наголосив на необхідності прискорення його підготовки, підкресливши, що командири повинні наполегливо опанувати військове мистецтво ⁴³.

24 жовтня 1917 р. розпочалося збройне повстання в Петрограді. Однак наступальні операції збройних сил революції з вини голови Петроградської Ради Троцького та деяких членів ЦК, ВРК і Військової організації здійснювались повільно. Перебуваючи на конспіративній квартирі, В. І. Ленін був дуже стурбований тим, що ВРК не розпочинає вирішального наступу. Весь день 24 жовтня він з хвилюванням стежив за розвитком події, тричі надсилав записки в ЦК, в яких просив дозволу на прихід в Смольний. Настав вечір, а згоди ЦК на вихід з підпілля не надходило. Володимир Ілліч звернувся до членів Центрального Комітету з листом, кожний рядок якого містив палкий заклик до негайних і рішучих дій проти Тимчасового уряду: «Всіма силами переконую товаришів... Треба, щоб то не стало, сьогодні ввечері, сьогодні вночі арештувати уряд, обеззброївши (перемігши, якщо чинитимуть опір) юнкерів і т. д. Не можна чекати!! Можна втратити все!! ...Ні в якому разі не лишати влади в руках Керенського і компанії до 25-го, нізащо; вирішувати справу сьогодні неодмінно ввечері або вночі» ⁴⁴. Не чекаючи відповіді, він у супроводі Е. Рах'я пізно ввечері залишив свою останню конспіративну квартиру і, незважаючи на небезпеку, попрямував до Смольного.

З приходом вождя у штаб революції робота значно активізувалася. Очоливши керівництво повстанням, В. І. Ленін викидає в усі його деталі, інструктує представників районних Рад Петрограда, підтримує постійний зв'язок з заводами, полками і кораблями. «До нього, як центру,— писав у своїх спогадах К. О. Мехоношин,— поступали всі донесення з місць, він завжди вчасно встигав дати найцінніші і найточніші вказівки, своєчасно помічав небезпеку в тому чи іншому місці» ⁴⁵. Інший активний учасник жовтневих подій Г. К. Орджонікідзе, згадуючи ті героїчні дні, відзначав: «Ленін взяв в свої залізні руки організацію Жовтневого повстання і довів його до переможного кінця» ⁴⁶.

Історія людства не знає іншого прикладу, коли теоретичні висновки, політичні розрахунки й практичні плани втілювалися б у життя так повно і чітко, як це відбулося в Росії в період підготовки і проведення соціалістичної революції. Ім'я В. І. Леніна по праву стало символом перемоги Великого Жовтня, всіх революційних звершень ХХ століття, які докорінно змінили соціальне обличчя планети.

И. Л. Гошуляк

В. И. ЛЕНИН — СТРАТЕГ И ОРГАНИЗАТОР ПОБЕДЫ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые важнейшие аспекты теоретической и организаторской деятельности В. И. Ленина как вождя Великой Октябрьской социалистической революции.

⁴³ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 4.— С. 396—397.

⁴⁴ Ленин В. І. Лист членам ЦК // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 414—415.

⁴⁵ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 4.— С. 401.

⁴⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 309.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО СОЦІАЛЬНУ БАЗУ І СКЛАД ПОЛІТИЧНОЇ АРМІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В. І. Ленін називав революцію мудрою, важкою і складною наукою¹. Все своє життя він осягав цю науку за спадщиною основоположників наукового комунізму — К. Маркса і Ф. Енгельса. Одночасно Володимир Ілліч сам вніс величезний вклад у вчення про пролетарську революцію, збагативши його в нову історичну епоху надзвичайно цінними висновками і положеннями, які блискуче витримали перевірку часом. Внесок В. І. Леніна в цю галузь марксизму настільки вагомий, відзначений таким новаторством, що його по праву називають ленінською теорією соціалістичної революції. Загально визнано, що Володимир Ілліч глибоко й ґрунтовно розробив усі сторони вчення про пролетарську революцію сучасної епохи і в боротьбі за озброєння ним трудящих класів відстояв його від шалених нападок опортуністів усіх мастей. Все це, поряд з іншими факторами, стало важливою передумовою перемоги Жовтня.

Історичний досвід переконливо показав, що завдяки своєму вождю більшовницька партія, як жодна інша партія в світі, була в усіх відношеннях, і насамперед у теоретичному, підготовлена до виконання завдань, висунутих епохою пролетарських революцій. Природно, що в творах В. І. Леніна дістала всебічне наукове обґрунтування та сума проблем, яку в сучасному суспільствознавстві прийнято відносити до процесів створення і функціонування політичної армії соціалістичної революції.

В ленінських працях, написаних як до Жовтня («Про завдання пролетаріату в даній революції», «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Марксизм і повстання», «Криза на зріла» та ін.), так і після завоювання робітничим класом політичної влади («Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» та ін.), зроблено глибокий науково-теоретичний аналіз соціального складу, шляхів створення, методів підготовки політичної армії соціалістичної революції, всебічно висвітлено конкретно-історичний процес її формування в період підготовки Великого Жовтня. Все це дає підстави стверджувати про створення В. І. Леніним концепції політичної армії соціалістичної революції*.

До аналізу ленінської теоретичної спадщини, у якій розкриваються різні аспекти процесу створення політичної армії соціалістичної революції, дедалі частіше звертаються історики Жовтня². На сьогодні в ра-

¹ Див.: Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 березня: IV Надзвичайний Всерос. з'їзд Рад, 14—16 берез. 1918 р. // Повне зібр. творів.—Т. 36.—С. 113—114.

* Відомо, що В. І. Ленін не використовував у своїх працях терміна «політична армія соціалістичної революції», але багаторазово вживав такі визначення, як «армія політичних борців», «армія революційних борців», «революційна армія», «армія соціалістичного пролетаріату», «постійне військо», тощо (Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.—Т. 5.—С. 80; Т. 11.—С. 193, 347; Т. 21.—С. 237; Т. 30.—С. 297 та ін.), в які вкладався той самий зміст, що й у сучасне поняття «політична армія соціалістичної революції».

² Див.: Крылова М. П. Большевики в борьбе за создание политической армии социалистической революции // 40 лет Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. статей.—М., 1957.—С. 95—126; Борьба большевистской партии за создание политической армии социалистической революции (март—октябрь 1917 г.): Сб. статей.—М., 1967.—180 с.; Нилов А. В. Народные массы как политическая армия социалистической революции // Ленинский этап в развитии научного коммунизма: Тезисы докл. и выступл. на Всесоюзной науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.—Київ, 1969.—С. 20—22; Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905—1917 гг.).—Київ; Одесса, 1983.—С. 119—225; Исторический опыт КПСС по созданию политиче-

дзянській історіографії існує кілька спеціальних публікацій, присвячених дослідженню ленінської концепції політичної армії Великого Жовтня³. Однак визнати проблему вичерпаною ще не можна. Ряд її моментів вимагають додаткової розробки. До них належать і питання про соціальний склад політичної армії соціалістичної революції, шляхи та методи формування організованих сил Жовтня. В історіографії можна виділити три погляди на їх трактування.

Представники першої точки зору схильні ототожнювати склад політичної армії соціалістичної революції з її рушійними силами⁴, що неправильно, як мінімум, з двох причин. По-перше, до політичної армії революції не можуть входити у повному складі, цілком класи — рушійні сили революції. До неї належить лише їх передова, революційна частина. Навіть пролетаріат, гегемон соціалістичної революції, не весь усвідомлено, послідовно й рішуче піднімається у відповідальний момент на повалення капіталізму. З різних причин більш або менш значна його частина, яка займає споглядальну, очікувальну позицію, так чи інакше залишається поза рамками активної боротьби. Найменш свідомі, нерідко розбещені буржуазією чи обдурені нею частини робітників опиняються навіть серед політичних противників революції. Значно більшою мірою це стосується союзників та попутників пролетаріату, різні складові частини яких нерідко переслідують полярні цілі.

По-друге, в ряди політичної армії соціалістичної революції можуть потрапити (а досвід підтверджує — неминуче потрапляють) і вихідці з тих класів, які не входять до рушійних сил революції і навіть більше того — належать до контрреволюційного табору.

Представники другої точки зору вважають, що політична армія соціалістичної революції формується з представників усіх соціальних прошарків, заінтересованих у демократичних і соціальних перетвореннях⁵. Але при такому підході затушовується різниця між власне соціалістичними силами революції і демократичними потоками, що мають свої цілі, які характеризуються різним змістом. І хоч згадані цілі з найбільшою повнотою й послідовністю задовольняються саме соціалістичною революцією — найдемократичнішою з усіх відомих революцій, все ж у цілому демократичні потоки не можна вважати складовими її політичної армії. Участь у соціалістичній революції беруть лише їх окремі загони.

Третю точку зору найбільш виразно представляє В. А. Куталія, у новітній публікації якого наводиться таке визначення політичної армії соціалістичної революції: «...Це масова суспільна матеріальна сила, що являє собою найбільш активну, свідому, організовану революційну частину робітничого класу, селянства та інших верств народу, об'єднана навколо пролетаріату і його авангарду єдністю цілі і волі, підготовлена

ской армии социалистической революции // Уч. зап. кафедр обществ. наук вузов Ленинграда: История КПСС.— Л., 1986.— Вып. 25.— 174 с.; Исторический опыт Коммунистической партии по созданию политической армии трех революций в России и его всемирно-историческое значение: (Историография, источниковедение) // Науч. труды по истории КПСС: Респ. междувед. сб.— Киев, 1986.— Вып. 139.— 128 с.

³ Куталія В. А. В. І. Ленін о політичній армії соціалістичної революції.— Л., 1978.— 240 с.; Зародов К. І. Ленінизм и вопрос о создании политической армии революции // Политическое сотрудничество—объективная необходимость: Демократические силы Латинской Америки в освободительной борьбе.— Прага, 1982.— С. 23—34; В. І. Ленін—создатель политической армии социалистической революции // Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции.— С. 119—135; Куталія В. А. О политической армии Октябрьской революции.— М., 1986.— 64 с.

⁴ Див.: Борьба большевистской партии за создание политической армии социалистической революции (март—октябрь 1917 г.).— С. 119—225; Нилов А. В. Указ. статья.— С. 20—22.

⁵ Зародов К. Указ. статья.— С. 25; Исторический опыт КПСС по созданию политической армии социалистической революции— 174 с.; Исторический опыт Коммунистической партии по созданию политической армии трех революций в России и его всемирно-историческое значение.— 128 с.

військово-політично для рішучої боротьби за повалення буржуазного і утвердження соціалістичного ладу»⁶.

У даному визначенні цінною є спроба чітко окреслити межі тих сил, які безпосередньо і свідомо беруть участь у революційному перевороті. Точно сформульовано тут і причини (мотиви), що зумовлюють згуртування цих різних за класовим походженням сил у політичну армію борців за соціалізм. Водночас трактування цим автором питання про соціальну базу політичної армії революції визнати в усіх відношеннях бездоганим не можна. По-перше, очевидно, не лише до редакційних недоглядів слід віднести логічну суперечність, що стосується головної складової частини політичної армії соціалістичної революції, — «найбільш активна, свідомо, організована революційна частина робітничого класу..., об'єднана навколо пролетаріату» (?). Друга частина наведеної фрази несумісна з першою, а в цілому вона не дає чіткої відповіді на питання — весь робітничий клас, чи тільки його передова частина входить в армію борців за соціалізм.

По-друге, відкритим залишилося й питання про участь сил, які становлять політичну армію соціалістичної революції, в інших суспільних рухах, що є супутними соціалістичному, про механізм забезпечення за допомогою цих рухів сприятливих умов для вирішальної битви з контрреволюційними силами.

Комплексний аналіз ленінської теоретичної спадщини, вивчення досвіду, нагромадженого більшовиками в 1917 р., та врахування сукупних досягнень радянської історіографії дають можливість дійти висновку, що політична армія соціалістичної революції — це очолювана й керована Комуністичною партією масова політична сила (партія одночасно є її ядром, невід'ємною і найважливішою складовою частиною), яка включає найактивніші, найсвідоміші, найреволюційніші, готові до рішучої боротьби за повалення буржуазного та утвердження соціалістичного ладу верстви робітничого класу, селянства та інших категорій населення; ці ж верстви, беручи участь не лише в соціалістичному, а одночасно і в цілому ряді демократичних рухів, впливають на спрямованість і характер останніх, втягують їх у русло боротьби за перемогу соціалістичної революції; для згуртування соціально різнорідних елементів у наділену революційними якостями єдину армію необхідні непримиренна боротьба марксистської партії за визволення мас з-під впливу буржуазної та дрібнобуржуазної ідеологій, викриття угодовства і опортунізму; зосереджуючись у вирішальних пунктах класового протистояння, така політична армія в процесі розвитку революції залучає на свій бік абсолютну більшість населення, забезпечує тим самим кінцевий успіх.

При цьому слід враховувати, що при загальній подібності соціальної бази і соціального складу, основних якостей армії бійців за соціалізм вони в кожній країні неминуче мають свою специфіку, своєрідність та особливість.

Такий висновок впливає з ленінської теорії соціалістичної революції, зокрема одного з кардинальних її положень — про неможливість перемогти революції одночасно в усіх країнах. Це означає, що вони відбуватимуться в різних історичних умовах, при неоднаковому співвідношенні сил революції та контрреволюції як усередині тієї чи іншої країни, так і на міжнародній арені. З цієї ж ленінської теорії цілком логічно випливає й висновок про те, що формування політичної армії соціалістичної революції не обов'язково має відбутися спочатку в країнах з найвищим рівнем капіталізму. Для цього, як і для здійснення соціалістичної революції, цілком достатньо середнього рівня капіталістичних відносин. Значно важливіше значення мають гострота суперечностей у суспільстві, розмах класової боротьби, набутий у ході неї

⁶ Куталія В. А. О политической армии Октябрьской революции. — С. 62.

досвід мас, їх готовність до найрішучіших дій, найкардинальніших змін устоїв, що склалися, керівництво боротьбою мас з боку революційної партії. Саме до таких країн і належала Росія — Батьківщина В. І. Леніна, куди з початку XX століття перемістився центр світового революційного руху і який історією було визначено першою перетворити в практику велике вчення марксизму-ленінізму.

Звичайно, на процесі формування політичної армії соціалістичної революції в Росії не могли не позначитися особливості розвитку країни до 1917 р. В. І. Ленін враховував ту важливу обставину, що тут найновіший, монополістичний капіталізм, який бурхливо розвивався, був облутаний густою мережею відсталих докапіталістичних відносин. В економіці Росії дивним чином перепліталися найрізноманітніші уклади: монополістичний капіталізм, дрібнотоварне виробництво, натуральна й патріархальна форми господарства, напівкріпосницьке землеробство і пов'язані з ними форми соціальних відносин та експлуатації.

Така строкатість економічних відносин і класового складу російського суспільства створювала певні труднощі в досягненні єдності революційних сил. Разом з тим в умовах неминучого загострення соціальних та політичних антагонізмів вона могла служити і служила основою для зближення й злиття різнорідних потоків визвольного руху в загальний фронт боротьби проти капіталізму та пережитків феодалізму, за соціалістичну революцію. На масштабність, склад, характер, темпи створення політичної армії соціалістичної революції в Росії у 1917 р. вплинули імперіалістична війна і широкий народний рух за її припинення.

До визначення революційних можливостей кожного класу російського суспільства, кожної його верстви В. І. Ленін підходив дуже гнучко, діалектично, строго конкретно-історично. Він виходив з того, що розв'язання назрілих у ході підготовки і проведення соціалістичної революції проблем суспільного розвитку багато в чому залежало від чіткого з'ясування реального співвідношення класових сил на різних етапах боротьби, від виявлення важелів, з допомогою яких вдалося б успішно здійснити групування, згуртування, цементування революційних елементів, які ставили своєю метою повалення капіталу.

Перемога Лютневої революції, розвиток породжених нею процесів з неминучістю поглибили й активізували класове протистояння, ще наочніше виявили поляризацію політичних сил у країні і згідно з їхніми інтересами твердо визначили місце різних класів і соціальних груп по той чи інший бік барикад. Сама логіка боротьби зумовила, наприклад, політику буржуазії (насамперед міської, а з розвитком подій дедалі більшою мірою і сільської в особі куркульства), її намагання не лише перешкодити піднесенню суспільно-політичного руху на більш високий рівень, не допустити переростання революції в соціалістичну, а й навіть обмежити і частково ліквідувати завоювання її демократичного етапу. І, навпаки, перед силами, заінтересованими в неухильному суспільному прогресі, поряд з необхідністю захисту завойованих позицій поставало завдання дальшого розвитку революційного процесу. Таким чином, у ході переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну об'єктивно відбувається розмежування і перегрупування класових сил. Чітке усвідомлення суті й тенденцій цього процесу має надзвичайно важливе значення для розробки керівниками революційної боротьби її політичної стратегії і тактики. «Глибоко помиляються ті,— писав В. І. Ленін,— хто забуває, що з прогресом революції, із зростанням її завдань змінюється також склад класів і елементів народу, здатних брати участь в боротьбі за здійснення цих завдань»⁷. Розробляючи стратегію і тактику партії більшовиків на етапі соціалі-

⁷ Ленін В. І. Обивательщина в революційному середовищі // Повне збір. творів.— Т. 14.— С. 47.

стичної революції, Володимир Ілліч виходив з того, що в цей час існувало два (а не три, як це було на буржуазно-демократичному етапі), основні політичні табори, які протистояли один одному в боротьбі за владу — пролетарський табір революції і буржуазний табір контрреволюції. При цьому соціалістичні цілі міг послідовно відстоювати тільки такий союз політичних сил, який за своєю класовою природою відзначався б найбезкомпроміснішим ставленням до буржуазії, повалення якої приводило до влади і забезпечувало задоволення корінних інтересів учасників боротьби проти неї. Збереження ж панування капіталу, навпаки, прирікало їх на найбезправніше становище в суспільстві, перетворювало на об'єкт найнещаднішої експлуатації і найжорстокішого гноблення. Ленінський аналіз розстановки класових сил після повалення самодержавства цілком підтвердив теоретичні висновки, які були зроблені Володимиром Іллічем раніше: соціальною базою політичної армії нового етапу революції буде, насамперед, пролетаріат і найбідніше селянство⁸.

У вересні 1917 р., аналізуючи розвиток подій після Лютого, Володимир Ілліч констатував: «У країні явно наростає нова революція, революція *інших* класів (у порівнянні з тими, які здійснили революцію проти царизму). Тоді була революція пролетаріату, селянства і буржуазії... проти царизму.

Тепер росте революція пролетаріату і більшості селян, а саме: біднішого селянства проти буржуазії...»⁹.

У відповідності з об'єктивними процесами, що відбувалися в країні, лінія на перегрупування класових сил після перемоги буржуазно-демократичної революції була покладена в основу нового політичного курсу — на перемогу соціалістичної революції, висунутого і теоретично обґрунтованого в ленінських Квітневих тезах, розвинутого у цілому ряді інших праць Володимира Ілліча і затвердженого VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б). Кінцевою метою здійснення цього курсу партія ставила повалення буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату.

«Своєрідність поточного моменту в Росії,— відзначав В. І. Ленін,— полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»¹⁰.

Головним джерелом формування політичної армії соціалістичної революції, як зазначалося вище, є пролетаріат, висунутий на роль передового борця всім ходом історичного розвитку суспільства. Серед інших класів капіталістичної формациї тільки він був здатний до найбільшої і найвищої організації, до найрішучішої і найпослідовнішої боротьби, до здійснення ролі гегемона соціалістичної революції. «...Ця здатність,— не раз вказував Володимир Ілліч,— не дана сама собою, а виростає історично і виростає *тільки* з матеріальних умов великого капіталістичного виробництва. Цю здатність має, на початку шляху від капіталізму до соціалізму, *тільки* пролетаріат»¹¹.

Саме робітничий клас є інтелектуальним і моральним рушієм, фізичним виконавцем переходу від капіталізму до соціалізму¹², що й зумовлює його роль у суспільстві. Тому пролетаріат і стає в центр

⁸ Див.: Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Там же.— Т. 11.— С. 83.

⁹ Ленін В. І. З щоденника публіциста: Помилки нашої партії // Там же.— Т. 34.— С. 243.

¹⁰ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Там же.— Т. 31.— С. 111.

¹¹ Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників») // Там же.— Т. 39.— С. 15.

¹² Див.: Ленін В. І. Карл Маркс // Там же.— Т. 26.— С. 65.

революційної боротьби, перетворюється на виразника і координатора устремлінь різних її потоків.

Однак для створення політичної армії соціалістичної революції недостатньо, щоб з усієї маси трудящих і експлуатованих лише один пролетаріат, його переважна більшість, усвідомивши історичну необхідність і можливість революційної перебудови суспільства, згуртувався навколо свого авангарду — марксистської партії. Хто чекає «чистих» соціальних революцій, не раз підкреслював В. І. Ленін, той ніколи їх не діждеться. Цей важливий теоретичний висновок, що дає ключ до розуміння всієї складності розстановки класових сил в епоху імперіалізму в цілому, а також ролі різних непролетарських верств трудящих як потенційних учасників політичної армії соціалістичної революції зокрема, Володимир Ілліч сформулював у липні 1916 р. «Соціалістична революція в Європі, — писав він, — *не може бути нічим іншим, як вибухом масової боротьби всіх і всяких пригноблених і незадоволених. Частини дрібної буржуазії і відсталих робітників неминуче братимуть участь в ній — без такої участі не можлива масова боротьба, не можлива ніяка революція...*». Думати начебто можлива соціальна революція «...без революційних вибухів частини дрібної буржуазії з усіма її передсудами, без руху несвідомих пролетарських і напівпролетарських мас проти поміщицького, церковного, монархічного, національного і т. п. гніту, — думати так значить *зрікатися соціальної революції*»¹³.

В цьому положенні важливо відзначити ту обставину, що, акцентуючи увагу на словах про масову боротьбу «всіх і всяких пригноблених і незадоволених», В. І. Ленін тим самим підкреслює велику роль, що її покликаний відіграти в поваленні капіталізму різкий вияв протесту пролетаріату та більшої частини непролетарських верств трудящих міст і села проти соціального гноблення і поневолення. Ці верстви, як і частину відсталих робітників, не слід ізольовувати від соціалістичної революції навіть тоді, коли вони «...неминуче, — як пише далі В. І. Ленін, — вноситимуть в рух свої передсуди, свої реакційні фантазії, свої слабості й помилки». Бо «...об'єктивно, — зазначає Володимир Ілліч, — вони нападуть на *капітал*, і свідомий авангард революції, передовий пролетаріат, виражаючи цю об'єктивну істину різношерстої і різногослої, строкатої і зовнішньо-роздробленої масової боротьби, зможе об'єднати і спрямувати її, завоювати владу, захопити банки, експропріювати ненависні всім (хоч з різних причин!) трести і здійснити інші диктаторські заходи, що дають в сумі повалення буржуазії і перемогу соціалізму...»¹⁴.

Таким чином, вказуючи на рушійні сили соціалістичної революції, на можливих учасників її політичної армії, В. І. Ленін водночас обґрунтовує і закономірність реалізації пролетаріатом ролі керівника, гегемона, переконливо доводить, що робітничий клас і його боротьба за революційну перебудову суспільства, будучи головним змістом нової історичної епохи, так або інакше, прямо чи опосередковано в силу самих об'єктивних умов підпорядковує собі всі демократичні рухи, згуртовує і об'єднує їх.

Ленінізм вчить, що в боротьбі за диктатуру пролетаріату і соціалізм не можна нехтувати навіть тимчасовим, хитким, ненадійним союзником. Масова підтримка або співчуття робітничому класові з боку широких непролетарських верств трудящих міст і села — обов'язкова умова створення політичної армії соціалістичної революції, завоювання і утримання влади передовим класом. Історична практика Великого Жовтня переконливо довела правоту і велику життєву силу цього положення. В. І. Ленін, говорячи про основні умови перемоги більшовизму в Жовтні 1917 р., серед яких на перше місце він поставив завоювання

¹³ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення / Там же. — Т. 30. — С. 51.

¹⁴ Там же. — С. 52.

партією переважної більшості пролетаріату, відзначав, що вони «...могли б дати лише найбільш короточасну і нетривку перемогу, якби більшовики не могли привернути на свою сторону більшість *не*пролетарських трудящих мас, відвоювати їх собі у ссерів та інших дрібнобуржуазних партій.

Головне саме в цьому»¹⁵.

До визначення в контексті конкретних історичних ситуацій місця й ролі різних категорій неproлетарських, проміжних верств населення та до розгляду можливостей включення тієї чи іншої їх частини до політичної армії соціалістичної революції В. І. Ленін підходив строго диференційовано.

Багатомільйонні напівproлетарські маси села, близькі за своїм соціально-економічним становищем до proлетарів та сільськогосподарських найманих робітників, а також найбідніше селянство В. І. Ленін вважав найближчими союзниками робітничого класу в соціалістичній революції¹⁶. Подібність соціального становища та єдина мета боротьби об'єктивно сприяли дальшому зближенню з робітничим класом біднішого селянства, зумовлювали необхідну участь останнього у формуванні й зміцненні антикапіталістичного класового союзу. В. І. Ленін вважав, що такий союз може і повинен бути чесним, бо «...корінного розходження інтересів найманих робітників з інтересами трудящих і експлуатованих селян *нема*. Соціалізм *цілком* може задовольнити інтереси тих і других»¹⁷.

Володимир Ілліч надавав великого значення залученню сільської бідноти до боротьби за соціалістичну революцію. У написаній ним резолюції з аграрного питання, схваленій VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), підкреслювалося: «Залежно від того, чи вдасться міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівproлетарів села, чи ця маса піде за селянською буржуазією, ... визначиться доля і результат російської революції...»¹⁸.

В. І. Ленін висловлював тверду впевненість у тому, що за наявності міцного союзу робітничого класу з сільською біднотою «...успіх пролетарського перевороту не тільки в містах, але й на селі забезпечений повністю»¹⁹. Спростовуючи твердження К. Каутського про «незрілість» Росії для соціалістичної революції, він писав, що це було б доведено лише в тому разі, «...коли б більшовицький пролетаріат столиць і великих промислових центрів не зумів об'єднати навколо себе сільської бідноти проти багатого селянства...»²⁰.

Об'єктивно разом із сільською біднотою боротьбу робітничого класу за владу могла підтримати й бідніша частина міських середніх верств — численні наполовину sproлетаризовані елементи міського населення, основні життєві інтереси й вимоги яких збігалися з пролетарськими. У «Листах з далека» В. І. Ленін на основі глибокого і різнобічного марксистського аналізу обставин, що склалися після перемоги Лютневої революції, зробив такий висновок: «...Ми не зможемо одним ударом скинути повний уряд або, коли ми зможемо зробити це..., то ми не зможемо вдержати владу, *не протиставляючи* чудовій організації всієї російської буржуазії і всієї буржуазної інтелігенції такої ж чудової

¹⁵ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 10.

¹⁶ Див.: Там же.— С. 21.

¹⁷ Ленін В. І. Союз робітників з трудящими і експлуатованими селянами: Лист до редакції «Правды» // Там же.— Т. 35.— С. 98.

¹⁸ Ленін В. І. Резолюція в аграрному питанні: Сьома (Квітнева) Всерос. конференція РСДРП(б) 24—29 квіт. (7—12 трав.). 1917 р. // Там же.— Т. 31.— С. 408.

¹⁹ Ленін В. І. Первісний начерк тез по аграрному питанню: Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Там же.— Т. 41.— С. 164.

²⁰ Ленін В. І. Proлетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— Т. 37.— С. 301.

організації пролетаріату, що керує всією неосяжною масою міської і сільської бідноти, напівпролетаріату і дрібних хазяйчиків»²¹. Це принципове ленінське положення знайшло своє відображення і в загально-партійних документах. Так, у резолюції VI з'їзду РСДРП(б) «Про політичне становище» говорилося про перехід на бік робітничого класу проти буржуазії не тільки сільської, а й непролетарської міської бідноти (тобто напівпролетарів та біднішої частини середніх верств міста)²².

На відміну від демократичного етапу революції в умовах боротьби за диктатуру пролетаріату середні верстви міста і села (середнє селянство, трудова інтелігенція, службовці, домашня прислуга, особи вільних професій тощо) через свою двоїсту природу, відсутність самостійної лінії не можуть бути надійним джерелом поповнення політичної армії бійців за соціалізм. Це, природно, не означає, що її ряди зовсім не зростатимуть за рахунок цих категорій населення. Краща частина їх, яка раніше від решти представників згаданих верств починає розуміти закономірність переходу до нової формації, незаперечні переваги останньої над суспільством несправедливості й насильства, здобуваючи власний політичний досвід, поступово готується до усвідомленої участі в боротьбі за соціалістичну мету. І все ж у масовому масштабі, причому безумовно й безповоротно, непролетарські верстви здатні піти за робітничим класом лише після завоювання ним політичної влади. «...Тільки після цього,— наголошував В. І. Ленін,— і в самому ході гострої класової боротьби здійсними освіта, виховання, організація найширших трудящих і експлуатованих мас навколо пролетаріату, під його впливом і керівництвом, звільнення їх від егоїзму, роздробленості, пороків, слабості, породжуваних приватною власністю, перетворення їх у вільний союз вільних працівників»²³.

Тому цілком логічно, що на етапі переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної більшовицька партія здійснювала зодол середніх верств міста і села тактику нейтралізації, яка, однак, зовсім не зводилася лише до усунення їх від політичного життя. Суть політики нейтралізації цих верств полягала в тому, щоб, долаючи сумніви в їхньому середовищі та присікаючи можливі коливання в бік буржуазії, одночасно виховувати в них співчуття до робітничого класу, його послідовної боротьби за демократію і соціалізм. Іншими словами—стояло завдання добиватися доброзичливого нейтралітету середніх верств, певної підтримки ними пролетаріату, що в перспективі мало привести до безпосередньої участі їх у боротьбі за соціалізм.

Значна кількість робітників і, особливо, великі маси бідніших селян були зосереджені в армії. В. І. Ленін вимагав від партії енергійної роботи серед солдатів, розглядаючи її як складову й невід'ємну частину боротьби за гегемонію пролетаріату, за зміцнення його союзу з селянською біднотою. Адже залучення мільйонів солдатів і матросів у ряди політичних борців за перемогу соціалістичної революції могло дати робітничому класові в їх особі союзника не лише масового, а й такого, що має військову підготовку. Крім того, лише за активної участі солдатів могло бути успішно розв'язане й питання про військове навчання особового складу Червоної гвардії і таким чином створено збройний оплот пролетарської революції.

Невдовзі після повалення самодержавства Володимир Ілліч звернувся до солдатів з пристрасним закликком допомогти об'єднанню та озброєнню трудящих мас. Він писав: «Солдати! Об'єднуйтеся самі

²¹ Ленін В. І. Листи з далека // Там же.— Т. 31.— С. 36.

²² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 472.

²³ Ленін В. І. Тези про основні завдання другого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу: Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 177.

міцніше і тісніше зливайтесь з робітниками й селянами! Не давайте збройної сили відняти з ваших рук!

Тоді і тільки тоді народ одержить всю землю, народ визволиться від кабали у поміщиків»²⁴.

В. І. Ленін націлював партію на організацію широкої пропаганди більшовицьких поглядів в окопах і гарнізонах, на підтримку всього, що сприяло демократизації та революціонуванню армії, в тому числі різних антивоєнних виступів на фронті і в тилу аж до братання. На шляху до завоювання регулярної армії на бік революції більшовикам потрібно було подолати великі труднощі. Крім того, що з традиційної збройної опори експлуататорських класів її по можливості якнайшвидше належало перетворити на одну з вирішальних сил для знищення старого ладу, необхідно було також розвіяти в солдатських масах ілюзії «революційного оборонства», посилено насаджувати в їх свідомості дрібнобуржуазними партіями. Успішно розв'язати ці проблеми, за переконанням В. І. Леніна, можна було шляхом зосередження основної уваги у роботі в армії насамперед на кардинальних питаннях — про владу, про мир, про землю, про демократичні свободи, а також за допомогою проведення спільних масових виступів робітників, солдатів і селян під революційними лозунгами. Так, Володимир Ілліч враховував, що солдати рішуче стануть на бік революційних сил у питанні про припинення війни. «Солдати — це пролетарі і селяни, — підкреслював він. — Їх класові інтереси проти війни! От чому їх можна просвітити, переконати»²⁵.

Успіх роботи партії більшовиків у військах визначався тим, що її лозунги, ідеї відповідали інтересам і сподіванням широких солдатських і матроських мас.

Соціальна база політичної армії соціалістичної революції, як переконливо свідчить аналіз, була значно ширшою за те середовище, з якого рекрутуються сили, що утворюють табір контрреволюції (експлуататорські класи, верхівка інтелігенції, чиновництва). Іншими словами, в Росії у 1917 р. існувала потенційна можливість для створення могутньої за контрреволюційний табір політичної армії, здатної повалити буржуазний лад. Але ця можливість могла перетворитися на реальність не автоматично, а лише в результаті цілеспрямованої підготовчої роботи партії більшовиків, яка єдина була здатна дати правильний орієнтир рухові, переконати маси у правоті своєї політики, надихнути їх на рішучі дії, очолити революційний порив і творчість трудящих, надати народній боротьбі необхідну організованість і свідомість.

Ленінська партія була підготовлена до розв'язання завдань нового етапу революції всім своїм існуванням, всією своєю попередньою діяльністю. Її авторитет серед трудящих зумовлювався, по-перше, вмінням більшовиків давати правильну оцінку політичній обстановці; по-друге, їх здатністю бути першими й найрішучішими борцями за здійснення революційно-демократичних і соціалістичних цілей пролетаріату, всіх людей праці; по-третє, рішучим і послідовним захистом своєї принципової лінії і водночас готовністю піти в інтересах трудового народу на необхідні компроміси, а в разі потреби — і на жертви в ім'я досягнення революційної мети.

Важливим завданням РСДРП(б) в період підготовки до Великого Жовтня було створення масових організацій трудящих (Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, фабзавкомів, профспілок, робітничої міліції — Червоної гвардії, демократичних організацій на селі і в армії з консолідацією там бідняцьких елементів) і залучення через них мільйонних мас до розв'язання нагальних питань життя суспільства,

²⁴ Ленін В. І. Солдати і земля. // Там же. — Т. 31. — С. 258.

²⁵ Ленін В. І. Доповідь про поточний момент і про ставлення до Тимчасового уряду 14 (27) квітня: Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б) 14—22 квіт. (27 квіт.—5 трав.) 1917 р. // Там же. — Т. 31. — С. 234.

до участі в реалізації ленінського стратегічного плану переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Застосовуючи залежно від конкретно-історичних умов найрізноманітнішу тактику, стимулюючи розвиток усіх форм революційного руху, більшовики добивалися, щоб переважна частина пролетаріату, біднішого селянства, найсвідоміша, найенергійніша, найпередовіша частина інших класів цілком визначено ставала на шлях боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Велика підготовча робота більшовницької партії, спрямована на організацію, згуртування, політичне виховання пролетарів і сільських бідняків, у тому числі й одягнутих у солдатські шинелі, прискорювала процес формування основного, переважного складу політичної армії соціалістичної революції. Могутність такої армії полягала б не лише в тому, що вона б консолідувала більшість політично активної частини населення країни, а й у тому, що її складові елементи являли собою справді передову, найрішучішу силу всіх демократичних революційних рухів, насамперед таких, як боротьба за розв'язання питань недоведеної до кінця буржуазно-демократичної революції, зокрема аграрної проблеми, широкого руху за укладення демократичного миру, національно-визвольного руху.

В. І. Ленін, більшовики враховували, що, беручи участь в усіх напрямках і формах народної боротьби, пролетаріат, бідніше селянство розширювали склад сил, які більшою чи меншою мірою могли б підтримати їх у майбутній революції, і тим самим по можливості звужували соціальну базу контрреволюційного табору. Спрямовуючи учасників різномірних демократичних рухів на шлях кардинального розв'язання важливих для них питань, більшовики поступово підводили їх до усвідомлення необхідності боротьби за перемогу соціалістичної революції як єдиної можливості задоволення корінних інтересів трудящих. Однією з найголовніших якостей Комуністичної партії, яка очолює боротьбу мас за повалення капіталізму, В. І. Ленін вважав уміння «...знайти, нащупати, правильно визначити конкретний шлях або особливий поворот подій, який *підводить* маси до справжньої, рішучої, останньої, великої революційної боротьби...»²⁶.

Володимир Ілліч надавав першорядного значення пошукам ефективних шляхів і засобів активізації мас та поступового згуртування їх навколо РСДРП(б), пролетаріату, розвитку й примноженню політичного потенціалу трудящих, поглибленню та збагаченню змісту революційних дій. Вирішальними передумовами досягнення цієї мети Володимир Ілліч вважав висловлення всеохоплюючої програми демократичних перетворень, передусім в економічному житті, платформи боротьби за припинення імперіалістичної війни, планів розв'язання національного питання та проведення послідовної політики, яка б забезпечувала їх втілення в життя.

В. І. Ленін переконливо доводив, що об'єктивно своїми виступами за здійснення назрілих демократичних завдань, які не можуть обійтися без різного роду зіткнень з урядом і місцевими органами влади, учасники демократичних рухів будуть неминуче підтримувати боротьбу робітничого класу та його партії за повалення влади буржуазії та помішників, утвердження диктатури пролетаріату. Однак при цьому треба було постійно мати на увазі, що в своїй масі вони здатні підтримати робітничий клас тільки в розв'язанні демократичних проблем, тобто в доведенні до кінця буржуазно-демократичної революції. У боротьбі ж за владу, за встановлення диктатури пролетаріату, тобто за розв'язання основного питання соціалістичної революції, робітники йшли в тісному союзі лише з біднішими верствами села. В цілому діяльність більшовиків по створенню політичної армії соціалістичної революції була спрямована на те, щоб переконати більшість робітничого класу, значні напівпролетар-

²⁶ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 77.

ські маси в тому, що «верхи» проводять ворожу їм політику і тому повинні бути скинуті; що іншого шляху до виходу із загальнонаціональної кризи в інтересах трудящих, крім революційного, немає; що влада повинна належати народу. Так визріває суб'єктивний фактор революції, що набуває, за лєнінською оцінкою, вирішального значення: «Рішучість робітничого класу, його непохитність здійснити свій лозунг — «ми скоріше загинемо, ніж здамося» — є не тільки історичним фактором, а й фактором вирішальним, перемагаючим»²⁷. Саме так складається більшість народу, готова виступити на вирішальний бій проти влади капіталу, здатна зламати опір класового ворога і забезпечити розв'язання кардинального питання класової боротьби — питання про владу, зацікавлена в підтримці революції, закріпленні її завоювань. Здійснення лєнінських настанов про формування політичної армії соціалістичної революції, злиття в єдине русло різних потоків революційного руху дало РСДРП(б) можливість згуртувати і повести за собою більшість політично активної частини суспільства.

Революційна більшість — явище динамічне. Її складові частини об'єднує насамперед ідея повалення влади буржуазії і встановлення політичного панування робітничого класу та його союзників. Спільність революційних переконань і прагнень є ідейно-політичною основою згуртування робітничого класу і напівпролетарських мас у боротьбі за політичну владу. Об'єднуючи різномірні за класовою ознакою, глибиною розуміння завдань революції, за ступенем свідомості, організованості й суспільно-політичної активності елементи, ця більшість не могла бути величнною статичною як за кількісним складом, так і за силою свого впливу. Вона змінювалася залежно від реальної політичної обстановки, етапів революційного процесу, характеру та мети боротьби. Однак у складній обстановці, коли тільки соціалістична революція могла задовольнити демократичні вимоги народу, їй, рано чи пізно, мала віддати свої симпатії і співчуття величезна (не лише відносна, а й абсолютна) більшість непролетарських верств трудящих, які були б здатні повалити владу буржуазії і кардинально змінити державні устої.

Тому політичному авангардові робітничого класу, вчив В. І. Лєнін, необхідно постійно враховувати динаміку перегрупування цієї революційної більшості, неминучу при переході від демократичного етапу революції до соціалістичного, а також ідеологічну різномірність її елементів, хитання нестійких верств. Завоювати маси для комуністів не означає прищепити всім, хто йде за ними, марксистські переконання. Створення революційної більшості — складний і багатоплановий процес, що вимагає від партії високого політичного мистецтва. Досконало оволодівши ним, партія більшовиків об'єднала в 1917 р. під своїми знаменами всі політично активні, революційні елементи суспільства, створила могутню політичну армію соціалістичної революції і повела її у вирішальний момент на штурм буржуазного ладу, що й зумовило переможний результат боротьби за владу.

В. Ф. Солдатенко

В. И. ЛЕНИН О СОЦИАЛЬНОЙ БАЗЕ И СОСТАВЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АРМИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье предпринята попытка изучить ленинские теоретические положения, в которых содержится анализ перегруппировки классово-политических сил после Февральской буржуазно-демократической революции в России; обосновываются вопросы о социальной базе и социальном составе политической армии социалистической револю-

²⁷ Лєнін В. І. Доповідь Центрального Комітету 29 березня: IX з'їзд РКП(б), 29 берез.— 5 квіт. // Там же.— Т. 40.— С. 238.

щин. Обращается внимание как на общезначимые черты, так и на специфические особенности социального состава армии борцов за победу Октября; критическому разбору подвергаются имеющиеся в советской историографии точки зрения по этому вопросу.

В. Ф. ОСТАФІЙЧУК (Київ)

РОЗРОБКА В. І. ЛЕНІНИМ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

XXVII з'їзд КПРС, осмисливши по-ленінськи сучасний період, затвердив висунутий на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК принципово новий стратегічний курс партії, спрямований на прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни. Головними засобами реалізації цього курсу, зазначалося на з'їзді, виступають науково-технічний прогрес, докорінне перетворення продуктивних сил суспільства¹. Це сьогодні корінне питання економічної стратегії партії, головна підойма, з допомогою якої можна здійснити технічну реконструкцію народного господарства СРСР, забезпечити успіх інтенсифікації економіки, досягти значного підвищення ефективності виробництва.

У матеріалах XXVII з'їзду КПРС відзначалося також, що прискорення соціально-економічного розвитку, прогресу в галузі науки й техніки буде тим успішнішим, чим активіша роль науково-технічної політики партії², яка покликана «забезпечувати узгодженість усіх напрямів розвитку науки і техніки»³.

В радянській історіографії науково-технічна політика визначається як складова частина економічної політики КПРС, певна система заходів партії в галузі прискорення розвитку науки й техніки, впровадження їх досягнень у виробництво з метою будівництва соціалізму і комунізму⁴.

Радянськими вченими написано чимало праць, в яких певною мірою висвітлюються ленінські ідеї про науково-технічний прогрес. Однак досі немає цілісної картини того, що зробив В. І. Ленін у цій галузі⁵. Важливість й актуальність досліджуваної проблеми визначається також і необхідністю посилення боротьби із сучасними буржуазними фальсифікаторами, які намагаються довести, що вчення К. Маркса про закони суспільного розвитку втратило значення для сучасної епохи, а В. І. Ленін був ніби далеким від проблем науково-технічної політики Комуністичної партії⁶.

Вперше з діалектико-матеріалістичних позицій місце і роль науки й техніки в поступальному русі суспільства розкрили К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони першими дали наукове трактування промислової революції кінця XVIII ст. — початку XIX ст., яка охопила всі галузі науки й техніки, привела до створення великого промислового виробництва, до утвердження капіталізму⁷. Досліджуючи наслідки взаємозв'язку між розвитком техніки і людиною, К. Маркс писав: «Праця виступає

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 29.

² Див.: Там же.— С. 286.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976.— С. 140.

⁴ Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 5.— С. 137.

⁵ Там же.— № 7.— С. 152.

⁶ Партия и современная научно-техническая революция в СССР.— М., 1974.— С. 303; Вопр. истории КПСС.— 1974.— № 4.— С. 19.

⁷ Див.: Маркс К. Капітал: Критика політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 357, 359, 361.

вже не стільки як включена в процес виробництва, скільки як така праця, при якій людина, навпаки, відноситься до самого процесу виробництва як його контролер і регулювальник... Замість того щоб бути головним агентом процесу виробництва, робітник стає поряд з ним»⁸.

Вищою формою заміни ручної праці механізованою, при якій за робітником залишаються лише функції нагляду і контролю за діями приладів, К. Маркс вважав автоматичну систему машин⁹.

Масове впровадження автоматичних систем основоположники наукового комунізму розглядали як новий, більш високий етап у розвитку науки й техніки, докорінну зміну всіх елементів виробництва: технології, самої системи, нерідко знарядь праці та самої праці. Як промисловий переворот викликав до життя велику індустрію, а разом з нею й пролетаріат, так і автоматизоване виробництво, відзначали вони, потребує цілком нових людей і створює їх¹⁰.

Всебічно аналізуючи машинну стадію виробництва, К. Маркс і Ф. Енгельс дійшли висновку, що становлення й панування машинної техніки «збігається з розвитком науки як самостійного фактора процесу виробництва»¹¹. В умовах автоматизованого виробництва наука починає відігравати нову роль у суспільстві, дедалі більше впроваджується у виробничий процес. Закон прискореного розвитку науки вперше визначив Ф. Енгельс. Ще в 1844 р. у статті «Начерки до критики політичної економії» він писав: «...Наука йде вперед пропорціонально великій кількості знань, успадкованих нею від попереднього покоління»¹². А це, в свою чергу, сприяє прискоренню науково-технічного прогресу.

Розвиваючи проблему співвідношення науки, техніки й виробництва, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали насамперед залежність науки від виробництва, практичних потреб суспільства. У листі до В. Боргіуса Ф. Енгельс писав: «Коли, як Ви твердите, техніка значною мірою залежить від стану науки, то в далеко більшій мірі наука залежить від стану і потреб техніки. Коли у суспільства виникає технічна потреба, то це просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів»¹³.

Основоположники наукового комунізму неодноразово зазначали діалектичну взаємозалежність між науково-технічним і соціальним прогресом. «Економічні епохи,— писав К. Маркс,— різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці... Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»¹⁴. Всебічний аналіз цієї взаємодії дається в праці К. Маркса «Капітал». У ній проаналізовано вплив машинного виробництва на різні сторони життя, на всю систему суспільних відносин докапіталістичного й капіталістичного суспільства. З розвитком машинного виробництва К. Маркс і Ф. Енгельс пов'язували перемогу капіталізму над феодализмом, а з широким впровадженням у матеріальне виробництво електроенергії — майбутній гігантський соціальний переворот.

Історичний досвід повністю підтвердив це передбачення. Капіталізм, що формувався у надрах феодального суспільства, створив відповідну собі матеріально-технічну базу тільки в ході промислової революції кінця XVIII — початку XIX ст. Матеріально-технічна база, адекватна соціалістичному суспільству, створювалася після завоювання

⁸ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років (Первісний варіант «Капіталу») // Там же.— Т. 46.— Ч. 2.— С. 194—195.

⁹ Див.: Маркс К. Капітал: Критика політичної економії // Там же.— Т. 23.— С. 408.

¹⁰ Енгельс Ф. Принципи комунізму // Там же.— Т. 4.— С. 323.

¹¹ Маркс К. Економічний рукопис 1861—1863 років // Там же.— Т. 47.— С. 512.

¹² Енгельс Ф. Становище Англії: Вісімнадцяте століття // Там же.— Т. 1.— С. 568.

¹³ Енгельс Ф. Лист до В. Боргіуса, 1894, 25 січ. // Там же.— Т. 39.— С. 166.

¹⁴ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії // Там же.— Т. 23.— С. 177.

робітничим класом політичної влади в ході соціалістичної індустріалізації, для якої характерним було широке використання електроенергії як важливого напрямку науково-технічного прогресу.

Всебічне розгортання сучасного етапу науково-технічної революції та використання її досягнень при соціалізмі дає можливість підвести під комунізм могутню матеріально-технічну базу, що являє собою якісно новий ступінь у розвитку технічного базису виробництва.

Обґрутовуючи діалектичний взаємозв'язок науково-технічного прогресу із соціальними умовами його прояву, К. Маркс і Ф. Енгельс у той же час підкреслювали, що науково-технічні перевороти самі собою, автоматично, без класової боротьби не змінюють і не можуть змінити існуючі виробничі й суспільні відносини. В кінцевому підсумку роль науки й техніки в житті суспільства визначається тим, у руках якого класу вони знаходяться та в інтересах якого класу використовуються. В зв'язку з цим суспільний лад, а звідси і його різні заклади, в тому числі й політичні організації пануючого класу, визначають свій вплив, свою політику на розвиток науки і техніки. Політична влада, писав Ф. Енгельс, може або прискорити економічний розвиток, широко використовуючи досягнення науки й техніки, або завдати йому «величезної шкоди і може викликати розтрату сил і матеріалу в масовій кількості»¹⁵.

Таким чином, К. Маркс і Ф. Енгельс вперше з науковою об'єктивністю проаналізували суть та перспективи розвитку великої промисловості, охарактеризували роль системи машин й автоматів, обґрунтували діалектичний взаємозв'язок прогресу в галузі науки і техніки із соціальним прогресом, відкрили закономірну тенденцію прискореного розвитку науки та перетворення її у безпосередню продуктивну силу, передбачивши при цьому багато рис науково-технічної революції, яка нині поглиблюється.

Дальший хід розвитку суспільства переконливо підтвердив глибоку науковість й обґрунтованість цих положень. Викладені ще у минулому столітті, вони з новою силою набули актуальності і підтвердились у наші дні, коли дедалі більше зростають масштаби й темпи сучасного науково-технічного прогресу. Пророчими стали слова К. Маркса про те, «що тільки робітничий клас може... перетворити науку із знаряддя класового панування в народну силу... Наука може виконувати свою справжню роль тільки в Республіці Праці»¹⁶.

У дальшому, творчому розвитку цих положень величезна роль належить В. І. Леніну — вірному послідовнику К. Маркса і Ф. Енгельса. «Маючи неперевершений дар наукового передбачення, найглибшого проникнення в саму суть подій і явищ, які відбуваються, творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових історичних умов, він збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку»¹⁷.

Розвиваючи положення основоположників наукового комунізму про роль науки і техніки в поступальному русі людського суспільства, В. І. Ленін розробив методологічні й теоретичні основи науково-технічної політики першої в світі соціалістичної держави. У своїх працях він далі творчо розвинув марксистську концепцію науки й техніки, збагатив її глибокими ідеями та висновками з урахуванням науково-технічних досягнень і соціально-економічних умов епохи імперіалізму й переходу від капіталізму до соціалізму. Будучи главою Комуністичної

¹⁵ Енгельс Ф. Лист Конраду Шмідту, 1890, 27 жовт. // Там же.— Т. 37.— С. 394.

¹⁶ Маркс К. З рукописної спадщини К. Маркса: Комуна // Там же.— Т. 17.— С. 540.

¹⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1984.— Т. 13.— С. 513 (далі — КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...).

партії і Радянського уряду, Володимир Ілліч вніс безцінний вклад в її становлення й практичне здійснення. Вся його діяльність у галузі керівництва господарським будівництвом була спрямована на найвищий рівень розвитку науки і техніки.

Ще задовго до перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін виклав важливі методологічні принципи розуміння закономірностей і суті технічного прогресу. «Чим вище розвивається техніка,— писав Володимир Ілліч у 1893 р.,— тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин: в загальному виробництві країни все більше місце займають машини і необхідні для їх вироблення предмети»¹⁸.

В заміні ручної праці машинною В. І. Ленін вбачав основний зміст технічного прогресу. «...Прогрес техніки в тому і полягає, — зазначав він, — що людська праця все більше й більше відступає на задній план перед працею машин»¹⁹.

Не менш важливе значення має ленінське положення про пряму залежність першочергового зростання виробництва засобів виробництва від ступеня впровадження нової техніки. «...Заміна ручної праці машинною,— вказував Володимир Ілліч,— взагалі прогрес техніки при машинній індустрії, — вимагає посиленого розвитку виробництв по добуванню вугілля й заліза, цих справжніх «засобів виробництва для засобів виробництва»²⁰. У праці «Аграрне питання і «критики Маркса» В. І. Ленін підкреслював перевагу електричної енергії перед паровою силою і відзначив, що її масове використання сприяє широкому застосуванню машин і тим самим підготовляє «електричну» революцію»²¹.

Ще в працях кінця XIX — початку XX ст. В. І. Ленін, аналізуючи питання розвитку машинної індустрії, теоретично обґрунтував внутрішній зв'язок науки й техніки. Діалектика цього взаємозв'язку розкрита ним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», у якій досліджені закономірності новітньої наукової революції в природознавстві, особливо в фізиці. Під впливом наукових досягнень у цей період безмірно прискорюються темпи і масштаби технічного прогресу, починається, за словами В. І. Леніна, небачений розвиток техніки. «Ленін,— зазначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— перший мислитель віку, який у досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний зміст фундаментальних відкриттів великих дослідників природи. Він дав блискуче філософське тлумачення нових наукових даних у період крутої «ломки принципів» у провідних галузях природознавства»²².

Тенденція посилення взаємозв'язку науки і техніки, їх прискореного розвитку з особливою силою проявилася на стадії імперіалізму. Проте у суспільстві експлуатації, приватної власності, панування капіталістичних порядків ця тенденція має суперечливий характер, оскільки «знижують до певної міри спонукальні причини до технічного, а значить, і до всякого іншого прогресу, руху вперед», посилюється «економічна можливість штучно затримувати технічний прогрес»²³. В умовах панування монополій розвиток науки і техніки супроводжується, з одного боку, гігантським піднесенням продуктивних сил, а з другого — посиленням експлуатації трудящих. Аналізуючи такого роду явища, В. І. Ленін відзначав: «Техніка капіталізму з кожним днем все більше й більше

¹⁸ Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 94.

¹⁹ Там же.— С. 73.

²⁰ Там же.— С. 93.

²¹ Див.: Ленін В. І. // Там же.— Т. 5.— С. 131, 134.

²² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— К., 1981.— Т. 10.— С. 144.

²³ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму // Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 373.

переростає ті суспільні умови, які засуджують трудящих на наймане рабство»²⁴.

Прогрес науки й техніки підвищує продуктивність праці, але «капіталіст,— писав Володимир Іллів,— обертає всю цю вигоду проти робітників: користуючись тим, що машини потребують меншої фізичної праці, він ставить до них жінок і дітей, платячи їм меншу плату. Користуючись тим, що біля машин потрібно далеко менше робітників, він виштовхує їх масами з фабрики і користується цим безробіттям, щоб ще сильніше поневолити робітника, щоб збільшити робочий день, щоб відібрати у робітника нічний відпочинок і перетворити його в простий придаток машини»²⁵. Існує тільки один дійсно реальний шлях гуманізації науки і техніки — це перехід від капіталізму до соціалізму й комунізму, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Перемога Великого Жовтня поклала також початок і новому етапу в розвитку науки й техніки. З того часу вони повністю включилися в процес суспільного виробництва, стали складовою частиною діяльності широких трудящих мас по будівництву нового суспільства. «Все, що завоювала людська наука, людська техніка, всі удосконалення, всі знання спеціалістів,— все повинно піти на службу об'єднаному робітничові»²⁶, на службу нового ладу. Підкреслюючи значення науки і техніки при соціалізмі, В. І. Ленін зазначав: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним же блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»²⁷.

Одним з великих завоювань соціалістичної революції Володимир Іллів вважав те, що вона дала трудящим «можливість роботи на себе, і до того ж роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури»²⁸. Тому в умовах соціалізму науково-технічний прогрес вперше стає дійовим засобом підвищення матеріального й культурного рівня трудящих, служить інтересам усіх членів суспільства, сприяє всебічному і гармонійному розвитку особи.

Особливої уваги заслуговує розвиток і конкретизація В. І. Леніним марксистських положень про роль науки й техніки в будівництві соціалізму та комунізму. Ще в 1918 р. він детально обґрунтував висновок про те, що соціалізм неможливий без «техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки»²⁹. Тільки на основі швидкого розвитку науки і техніки можна піднести на високий ступінь розвиток економіки соціалізму й забезпечити всебічний прогрес суспільства. «Якщо не перевести Росію на іншу техніку, більш високу, ніж раніше, не може бути мови про відбудування народного господарства і про комунізм»³⁰.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що перемога нового суспільного ладу, його зміцнення можливі тільки на базі розвитку вищої машинної техніки і досягнення на цій основі більш високої, ніж при капіталізмі,

²⁴ Ленін В. І. Одна з великих перемог техніки // Там же.— Т. 23.— С. 91.

²⁵ Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії // Там же.— Т. 2.— С. 88.

²⁶ Ленін В. І. Промова про організацію професійної спілки сільськогосподарських робітників: Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії // Там же.— Т. 38.— С. 24.

²⁷ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 10—18 (23—31) січ. 1918 р.: Заключне слово перед закриттям з'їзду 18 (31) січ. // Там же.— Т. 35.— С. 277—278.

²⁸ Ленін В. І. Як організувати змагання? // Там же.— С. 190.

²⁹ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'ятство і про дрібнобуржуазність // Там же.— Т. 36.— С. 283.

³⁰ Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії. Промова, 21 листоп.: Московська губерньська конференція РКП(б), 20—22 листоп. 1920 р. // Там же.— Т. 42.— С. 29.

продуктивності суспільної праці. «Капіталізм,— зазначав він,— може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці»³¹, досягнення якої «збільшується в багато разів від використання машин»³². Саме тому Володимир Ілліч закликав «завжди... дивитися вперед, у бік прогресу техніки»³³.

Вже у перші роки Радянської влади В. І. Ленін з глибокою переконливістю твердив, що наука і техніка в нашу епоху стануть важливим плацдармом змагання двох протилежних соціально-економічних систем. А в змаганні соціалізму з капіталізмом, наголошував він, «бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини... Учитися треба того, що без машини, без дисципліни жити в сучасному суспільстві не можна,— або треба подолати вищу техніку, або бути роздавленим»³⁴. Це ленінське положення особливо є актуальним у наші дні, коли «вглиб і вище розвивається науково-технічна революція, змінюючи обличчя багатьох виробництв і цілих галузей»³⁵. Узагальнюючи досвід історичних процесів, Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій (1969 р.) зазначала, що широке розгортання науково-технічної революції, використання її досягнень стало однією з головних ділянок історичного змагання між капіталізмом і соціалізмом³⁶.

Вирішальним фактором перемоги соціалізму, його «єдиною можливою економічною основою,— вчив В. І. Ленін,— ...є велика машинна індустрія»³⁷. Без створення такої основи «ні про який справді соціалістичний фундамент нашого економічного життя не може бути й мови»³⁸. Це був дальший розвиток марксистського положення про технічну базу соціалізму.

Розвиток великої індустрії, всього народного господарства В. І. Ленін не мислив без електрифікації країни. У доповіді про роботу ВЦВК і Раднаркому 2 лютого 1920 р. Володимир Ілліч говорив: «Ми повинні мати нову технічну базу для нового економічного будівництва. Цією новою технічною базою є електрика»³⁹. І «тільки тоді, коли країна буде електрифікована, коли під промисловість, сільське господарство і транспорт буде підведена технічна база сучасної великої промисловості, тільки тоді ми переможемо остаточно»⁴⁰. Під електрифікацією В. І. Ленін розумів не тільки будівництво окремих електростанцій, а й поступове переведення всього народного господарства на нову технічну базу на основі досягнень науки. Саме цій меті і служив розроблений у 1920 р. з ініціативи і під безпосереднім керівництвом Володимира Ілліча план ГОЕРЛО. В. І. Ленін назвав його «другою програмою партії», великим господарським планом, що «показує як перевести Росію на

³¹ Ленін В. І. Великий почин (про героїзм робітників у тилу, з приводу «комуністичних суботників») // Там же.— Т. 39.— С. 20.

³² Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії // Там же.— Т. 2.— С. 88.

³³ Ленін В. І. Аграрне питання і «критики Маркса» // Там же.— Т. 5.— С. 131.

³⁴ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору, 15 берез.: IV надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад, 14—16 берез. 1918 р. // Там же.— Т. 36.— С. 111.

³⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981.— С. 38—39.

³⁶ Див.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій: Документи і матеріали.— К., 1969.— С. 74.

³⁷ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.— 12 лип. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 46.

³⁸ Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б), 26—28 трав. 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 283.

³⁹ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання, 2 лют. 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 105.

⁴⁰ Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику, 22 груд.: III Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р. // Там же.— Т. 42.— С. 151.

справжню господарську базу, необхідну для комунізму»⁴¹. З електрифікацією він пов'язував побудову фундаменту комуністичного суспільства. Ще в лютому 1920 р. В. І. Ленін писав: «Електрифікація переродить Росію. Електрифікація на ґрунті радянського ладу створить достаточну перемогу основ комунізму в нашій країні...»⁴².

Створення матеріально-технічної бази комунізму Володимир Ілліч пов'язував не тільки з піднесенням на новий, більш високий ступінь машинної техніки і швидким розвитком енергетики, а й з відповідним збільшенням виробництва хімії та нових матеріалів. «...Хімічні виробництва,— писав він,— мають надзвичайно важливе значення, як такі, що виготовляють допоміжні матеріали для великої машинної індустрії»⁴³. Розвиток хімічної промисловості В. І. Ленін розглядав у нерозривному зв'язку з прогресом техніки виробництва, піднесенням сільського господарства, з поліпшенням матеріального і культурного рівня життя трудящих. Ще в перші роки після перемоги Великого Жовтня він наголошував, що Радянська республіка має гігантські багатства сировини для хімічної промисловості і що розробка «цих природних багатств прийомом найновішої техніки дасть основу небаченого прогресу продуктивних сил»⁴⁴.

Створення могутнього економічного й технічного потенціалу соціалістичної держави, зазначав В. І. Ленін, знаходиться в тісному взаємозв'язку з прогресом науки. Він неодноразово наголошував на необхідності тісного союзу науки і виробництва, впровадження її досягнень у практику, закликав добиватися того, «щоб наука справді входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»⁴⁵.

У тісному союзі представників науки, техніки і пролетаріату В. І. Ленін вбачав ту могутність, перед якою «не встоїть ніяка темна сила»⁴⁶. Такий союз був життєво необхідним як представникам науки й техніки, так і пролетаріату. Науково-технічній інтелігенції він сприяв засвоєнню таких важливих якостей, як революційність, колективність, інтернаціоналізм, завзятість і наполегливість у досягненні поставленої мети, висока ідейність. Робітничому класу він допомагав збагачувати працю інтелектуальним змістом, будувати нове суспільство на основі широкого використання досягнень науки й техніки, зміцнювати його позиції як провідної сили суспільства. Життя повністю підтвердило плідність такого союзу. Саме завдяки здійсненню ленінських накреслень у цій галузі в нашій країні «утвердився непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції»⁴⁷,— підкреслюється в новій редакції Програми КПРС.

Глибоке обґрунтування в ленінській теоретичній спадщині одержала концепція спадкоємності в розвитку науки і техніки. Побудову нового суспільства В. І. Ленін вважав можливою тільки за умови використання всіх цінностей матеріальної й духовної культури, нагромаджених попередніми поколіннями, і тому закликав «взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм»⁴⁸. Рішуче засуджуючи нігілістичне ставлення до культурної спадщини минулого, Володимир Ілліч закликав молодь збагачувати «свою пам'ять

⁴¹ Там же.— С. 150.

⁴² Ленін В. І. Відповідь на запитання кореспондента англійської газети "Daily Express" // Там же.— Т. 40.— С. 143.

⁴³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Там же.— Т. 3.— С. 451.

⁴⁴ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Там же.— Т. 36.— С. 177.

⁴⁵ Ленін В. І. Краще менше, та краще // Там же.— Т. 45.— С. 370.

⁴⁶ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді працівників медико-санітарної праці, 1 берез. 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 182.

⁴⁷ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— С. 151.

⁴⁸ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 52.

знанням всіх тих багатств, які виробило людство»⁴⁹. Ленінські ідеї про глибоке засвоєння та критичну переробку наукової і культурної спадщини минулого стали керівним принципом Комуністичної партії й Радянської держави.

В. І. Ленін вимагав також постійно цікавитися закордонним досвідом, стежити за розвитком науково-технічної думки в інших країнах з тим, щоб все цінне, передове використовувати в інтересах будівництва нового життя. У листі М. П. Горбунову від 3 вересня 1921 р. він пропонував «обов'язково установити точно, хто відповідатиме за ознайомлення нас з європейською і американською технікою до ладу, вчасно, практично, не по-казенному»⁵⁰. На кращих науково-технічних досягненнях капіталістичних країн, наголошував Володимир Ілліч, необхідно не тільки вчитись, а й учити інших. «Зокрема, Москва повинна мати по 1 екземпляру всіх найважливіших машин з *найновіших*, — писав він у тому ж листі, — щоб учитися і вчити»⁵¹. З цією метою за пропозицією В. І. Леніна були створені Бюро іноземної науки і техніки (БІНТ) та Комітет іноземної літератури — міжвідомча комісія при Наркомосвіті по придбанню і розповсюдженню іноземної літератури. У листі до цього ж Комітету від 30 вересня 1921 р. В. І. Ленін вимагав «добитися того, щоб у Москві, Петрограді і великих містах Республіки було зосереджено в спеціальних бібліотеках по 1 примірнику всіх закордонних найновіших технічних і наукових (хімія, фізика, електротехніка, медицина, статистика, економіка тощо) журналів і книг... і було б налагоджено регулярне одержання всіх періодичних видань»⁵².

Одним з важливих завдань Радянської влади В. І. Ленін вважав залучення наукових і технічних сил до соціалістичного будівництва. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, — наголошував він, — перехід до соціалізму неможливий»⁵³. При цьому виключно важливого значення він надавав залученню до соціалістичного будівництва провідного наукового центру республіки — Академії наук. Програма її діяльності та напрями науково-дослідних робіт на багато років вперед були накреслені в «Начерку плану науково-технічних робіт», написаному В. І. Леніним у квітні 1918 р. У ньому були поставлені перед науково-технічними силами країни, зокрема перед Російською Академією наук, завдання складання «плану реорганізації промисловості і економічного піднесення Росії»⁵⁴, розвитку техніки, сировинної бази на наукових основах.

В. І. Ленін учив, що для будівництва соціалізму перемігший пролетаріат повинен залучити буржуазних спеціалістів і використати їх досвід. Він закликав «пробуджувати в людях, які мають наукову підготовку, свідомість всієї гідоти використання науки для особистого збагачення і для експлуатації людини людиною, свідомість більш високого завдання використати науку для ознайомлення з нею всієї маси трудящих»⁵⁵. Разом з тим Володимир Ілліч наголошував на необхідності підготовки нової інтелігенції, науково-технічних кадрів з робітників і селян, вихованих в умовах соціалізму. Залучення наукових сил до соціалістичного будівництва відкривало перед ними перспективу

⁴⁹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Комун. Спілки Молоді, 2 жовт. 1920 р.) // Там же.— Т. 41.— С. 291.

⁵⁰ Ленін В. І. Лист М. П. Горбунову, 1921, 3 верес. // Там же.— Т. 53.— С. 163—164.

⁵¹ Там же.— С. 164.

⁵² Ленін В. І. Лист у Комітет іноземної літератури, 1921, 30 верес. // Там же.— Т. 53.— С. 228.

⁵³ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Там же.— Т. 36.— С. 168.

⁵⁴ Ленін В. І. Начерк плану науково-технічних робіт // Там же.— С. 217.

⁵⁵ Ленін В. І. Проект програми РКП(б): Чорновий начерк проекту програми РКП(б) // Там же.— Т. 38.— С. 95—96.

здійснення високих ідеалів науки — ідеалів служіння народу, соціального прогресу, соціалізму.

Виключно важливе значення має ленінське положення про необхідність уважного ставлення до науки, врахування її висновків, зокрема, думки вчених та інженерно-технічних працівників. «...Якщо комуніст — адміністратор, — учив В. І. Ленін, — його перший обов'язок — остерігатися захоплення командуванням, вміти спочатку зважити на те, що наука вже виробила...»⁵⁶. Він неодноразово наголошував, що представників науки і техніки можна захопити широтою господарських планів, чуйним і тактовним ставленням.

Здійснюючи безпосереднє керівництво політикою в галузі науки й техніки, В. І. Ленін приділяв велику увагу розвитку науково-технічних досліджень, наданняй всемірної підтримки ученим-новаторам, вивченню й освоєнню природних багатств країни, організації науково-технічної інформації, раціоналізаторству та винахідництву. «Немає жодного починання в Радянській Росії в галузі науково-технічних робіт, — згадував у своїх спогадах секретар Раднаркому, пізніше академік М. П. Горбунов, — яке б не було б пов'язане з іменем Володимира Ілліча»⁵⁷. При безпосередній участі та його допомозі у важкі роки становлення Радянської держави, в умовах громадянської війни і господарської розрухи були створені великі науково-дослідні центри та інститути. Так, з кінця 1917 р. по 1922 р. загальна кількість науково-дослідних закладів у країні зросла втричі. Це майже стільки, скільки було відкрито за всю історію капіталістичної Росії з 1860 р. по 1917 р.⁵⁸

З іменем В. І. Леніна пов'язане створення таких органів державного керівництва науково-технічним прогресом, як Науково-технічний відділ ВРНГ, Науковий відділ Наркомату освіти, Комітет науки. Так, у декреті Раднаркому про створення Науково-технічного відділу Вищої Ради народного господарства відзначалося, що відділ створюється з метою централізації всієї науково-технічної політики в країні, «зближення науки і техніки з практикою виробництва, розподілу між науковими і технічними закладами, товариствами, лабораторіями, інститутами, дослідними станціями тощо спеціальних завдань Радянської влади, що випливають з потреб народного господарства і контролю над виконанням цих завдань...»⁵⁹. Ленінський підхід до розв'язання цих важливих завдань забезпечує прискорений розвиток продуктивних сил, неухильний науково-технічний прогрес при соціалізмі.

Розроблена В. І. Леніним концепція науково-технічного прогресу по своїй великомасштабності, багатству та глибині змісту, теоретико-методологічній і практичній значимості, спрямованості в комуністичне майбутнє людства — видатне явище в історії світової суспільної думки. Вона лягла в основу політики партії в галузі науки й техніки. Так, ще в першій Програмі партії, прийнятій II з'їздом РСДРП, знайшли відображення ленінські думки про роль техніки в розвитку соціально-економічних формацій, удосконаленні капіталістичних виробничих відносин і заміні їх соціалістичними⁶⁰.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, що ліквідувала капіталістичні виробничі відносини, перша Програма партії була виконана. Перед Комуністичною партією, трудящими нашої країни постало завдання побудови соціалізму. Шлях до досягнення цієї мети був указаний у другій Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б). У ній закріплено ленінський курс на технічний прогрес, зближення науки з виробництвом. Комуністична партія, зазначалося

⁵⁶ Ленін В. І. Про єдиний господарський план // Там же. — Т. 42. — С. 334.

⁵⁷ Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В 5-ти т. — К., 1970. — Т. 3. — С. 453.

⁵⁸ Лельчук В. С. Ускорение научно-технического прогресса — важнейшее направление экономической стратегии КПСС. — М., 1979. — С. 15.

⁵⁹ Декреты Советской власти. — М., 1964. — Т. 3. — С. 212.

⁶⁰ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів... — К., 1970. — Т. 1. — С. 60.

в Програмі, підтримуючи всі заходи, які вжила Радянська влада щодо розвитку науки та її зближення з виробництвом, «прагне до дальшого їх розвитку і створення найбільш сприятливих умов наукової роботи в її зв'язку з піднесенням продуктивних сил країни»⁶¹. Це програмне положення розглядалось партією «як головне й основне, що визначає собою всю господарську політику Радянської влади»⁶².

В. І. Ленін визначив і основні завдання науково-технічної політики партії, розрахованої на виконання другої Програми. Це: перетворення країни у передову в технічному відношенні державу; всемірний розвиток науки і впровадження її досягнень у народне господарство; заохочення технічної творчості трудящих мас; розвиток соціалістичних форм праці; широке використання впливу науки і техніки на формування комуністичного світогляду⁶³.

Реалізація цих завдань була надзвичайно складною справою й вимагала цілеспрямованої праці по керівництву поєднанням науки і техніки з можливостями усупільненого господарства. Історичну місію керівника й організатора науково-технічного прогресу, як і всього соціалістичного будівництва, взяла на себе ленінська партія. Озброєна марксистсько-ленінською теорією, вона ретельно вивчала об'єктивний процес, закони розвитку економіки, науки і техніки, розробляла та здійснювала обгрунтовану державну науково-технічну політику. Комуністична партія роз'яснювала трудящим масам мету, напрями й завдання політичного курсу на прискорення науково-технічного прогресу і мобілізувала їх на успішне його виконання.

Здійснюючи ленінські ідеї про роль науки й техніки в соціалістичному будівництві, партія виявила високе розуміння закономірностей науково-технічного прогресу, продемонструвала далекоглядність своєї політики, спрямованої на прискорення піднесення продуктивних сил, що забезпечували перемогу соціалізму в нашій країні. В результаті цього науково-технічний прогрес не тільки набув державного керівництва та найпередовіших організаційних форм, а як і передбачали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, став важливим напрямом політики правлячої партії, діяльності робітничого класу, вирішальною умовою будівництва соціалізму.

Багаторічна практична діяльність КПРС повністю довела життєвість висунутих В. І. Леніним ідей про роль науки і техніки в будівництві нового суспільства, силу ленінського передбачення необхідності розробки технічної політики партії, марксистської концепції науково-технічного прогресу. Однак і сьогодні буржуазні теоретики намагаються довести, ніби Комуністична партія і Радянська держава після перемоги Великої Жовтня не мали чіткої програми розвитку науки і техніки⁶⁴. Життя, практика, наша дійсність спростовують ці вигадки. Вони переконливо свідчать, що Комуністична партія і Радянська держава на чолі з В. І. Леніним мали чітку програму по розвитку науки й техніки, послідовно втілювали її в життя. Саме В. І. Ленін і Комуністична партія вказали головні напрями розвитку науки й техніки, їх значення в будівництві соціалізму та комунізму, основні принципи перспективної й всебічно обгрунтованої технічної політики партії, планомірного управління науково-технічним прогресом, обгрунтували його зв'язок з найбільш високими ступенями розвитку продуктивних сил.

Характерно, що з перших днів перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції турбота про розвиток науки і техніки, широке використання їх досягнень у практиці соціалістичного будівництва ста-

⁶¹ Там же.— К., 1979.— Т. 2.— С. 52.

⁶² Там же.— С. 49.

⁶³ Див.: Ленін В. І. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 111, 139; Т. 41.— С. 101—102; Т. 45.— С. 35—36; 371.

⁶⁴ Мокшин С. И. Из истории деятельности В. И. Ленина по развитию советской науки (1917—1924 гг.) // Вопр. истории КПСС.— 1974.— № 4.— С. 19.

ла важливою партійною і державною справою. Саме завдяки послідовному втіленню в життя вказівок В. І. Леніна про необхідність всемірного розвитку великої машинної промисловості, про електрифікацію країни, про розвиток науки і техніки радянському народу під керівництвом Комуністичної партії в історично короткий період вдалося перетворити нашу країну в передову промислову державу, подолати її колишню техніко-економічну відсталість. Уже на початку 40-х років Радянський Союз наблизився до науково-технічної революції.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини на СРСР відтягнув початок її здійснення. Проте вже в середині 50-х років наша країна вийшла на передові рубежі в світі по розвитку науки і техніки⁶⁵. І сьогодні ленінські ідеї допомагають розібратися в складних проблемах нинішнього етапу науково-технічної революції, мають велике теоретико-методологічне значення для розробки проблем сучасної соціально-економічної стратегії КПРС. Вони знайшли своє втілення в новій редакції Програми КПРС, прийнятій XXVII з'їздом партії. Завдання вдосконалення соціалізму та поступового переходу до комунізму, записано в ній, «партія і народ розв'язують в умовах дальшого поглиблення науково-технічної революції, яка справляє могутній вплив на всі сторони сучасного виробництва, на всю систему суспільних відносин, на саму людину...»⁶⁶.

КПРС визначила в своєму програмному документі комплекс проблем, при розв'язанні яких мають бути використані можливості сучасної науки і техніки. Це: розробка партійних і державних рішень; інтенсифікація виробництва; поліпшення умов праці і життя радянських людей; визначення наукових основ виховання й освіти мас; формування марксистсько-ленінського світогляду, загальних і спеціальних знань, творчих здібностей, фізичних якостей людини тощо⁶⁷. Все це сприятиме просуванню радянського суспільства по шляху до повної соціальної однорідності.

У матеріалах XXVII з'їзду партії визначено і генеральний курс здійснення науково-технічної політики КПРС. «Стратегія управління прискоренням науково-технічного прогресу, вироблена партією,— зазначалося на з'їзді,— полягає, по-перше, в тому, щоб, просуваючись широким фронтом науки і техніки, концентрувати наявні засоби на ключових напрямках. По-друге, дати простір масовому використанню надійних, перевірених практикою технічних нововведень, з тим щоб одержати максимальну віддачу, поки вони морально не застаріли. По-третє, швидко і цілеспрямовано вести наукові, проектні та конструкторські розробки, які забезпечать створення та освоєння принципово нових техніки і технології, які б у багато разів підвищували продуктивність праці»⁶⁸.

Реалізація наміченого курсу вимагає істотної активізації людського фактора, психологічної перебудови людей, формування у кожного трудівника сучасних підходів до питань розвитку науки, що дедалі більшою мірою перетворюється у безпосередню продуктивну силу. На це наголосив січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС. Реальні досягнення в розв'язанні завдань науково-технічного прогресу, зазначається в матеріалах Пленуму, визначаються станом наукового знання, висунуттям оригінальних ідей, здатних втілитись у принципово нові машини і технології, які дають можливість вийти вперед на провідних напрямках науки і техніки⁶⁹. Саме в цьому — запорука дальшого розвитку науки і прискорення науково-технічного прогресу, підвищення їх ролі в здійсненні величких планів, накреслених XXVII з'їздом КПРС.

⁶⁵ Партия и современная научно-техническая революция в СССР.— М., 1974.— С. 43.

⁶⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 168.

⁶⁷ Там же.— С. 164—167, 179—184, 194—195, 198—200.

⁶⁸ Там же.— С. 281—282.

⁶⁹ Рад. Україна.— 1987.— 29 січ.

В. Ф. Остафийчук

РАЗРАБОТКА В. И. ЛЕНИНЫМ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КПСС

Резюме

В статье освещаются идеи К. Маркса и Ф. Энгельса о роли науки и техники в поступательном развитии общества, их дальнейшее развитие и разработка В. И. Лениным теоретических основ научно-технической политики Коммунистической партии и Советского государства.

Л. П. НАГОРНА (Київ)

БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА
ПРОТИ ШОВІНІСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ КАДЕТІВ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ

В історії ідейної боротьби В. І. Леніна проти політичних противників більшовизму одна з яскравих сторінок зв'язана з викриттям антидемократизму кадетської партії, її ліберально-монархічної суті. Значення цієї боротьби зумовлювалося насамперед тим, що партія конституціоналістів-демократів, яка виникла в період революції 1905—1907 рр., видавала себе за опозиційну, надкласову силу і гучно декларувала (у тому числі й назвою) свою належність до демократії. Демагогічна патетика кадетів, що нарекли себе «партією народної свободи», становила серйозну небезпеку для робітничого класу, оскільки могла породжувати спотворені уявлення про ключові проблеми революційної боротьби, зокрема, розстановку класових сил у країні. Не випадково питання про суть політики кадетської партії В. І. Ленін зв'язував нерозривно з усіма корінними питаннями визвольного руху в країні¹. «Російська демократія,—підкреслював він,— не зможе здобути жодної перемоги, якщо вона не підірве рішуче «престижу» к.-д. серед мас»².

Викриттю антидемократизму кадетів присвячені десятки ленінських праць, науково-теоретичне і політичне значення яких неможливо переоцінити. Особливу актуальність вони мають на нинішньому етапі, коли у світовому революційному русі посилено дебатовуються такі важливі й гострі питання, як співвідношення демократичних та соціалістичних завдань, політичний плюралізм, інтернаціональне і національно-особливе тощо. Доводиться, проте, констатувати, що ленінський аналіз політичного обличчя кадетів ще не став предметом серйозного наукового вивчення. На це, зокрема, звертав увагу Л. М. Спирін у своїй книзі, що побачила світ у 1977 р.³ Хоча про різні аспекти політики кадетської партії протягом часу її існування йдеться у ряді як колективних, так й індивідуальних праць⁴. Автор першої спеціаль-

¹ Див.: Ленін В. І. Кадети і аграрне питання // Повне збір. творів.— Т. 22.— С. 45.

² Ленін В. І. Підсумки виборів // Там же.— Т. 22.— С. 312.

³ Спирін Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России, нач. XX в.— 1920 г.— М., 1977.— С. 87.

⁴ История Украинской ССР.— Киев, 1983.— Т. 5.— 558 с.; Пролетарские партии России: Урок истории.— М., 1984.— 566 с.; Исторический опыт трех революций в России.— М., 1986.— Кн. 2.— 415 с.; Бурмистрова Т. Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий России, 1905—1917.— М., 1976.— 260 с.; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— 315 с.; Варгатюк П. Л.,

ної монографії, присвяченої історії цієї партії, дослідив лише початковий період її діяльності (до 1907 р.)^{4а}. Що ж до позиції кадетів в українському питанні і ставлення до неї більшовиків, то вона ще не стала предметом спеціального дослідження. Тим часом у ставленні кадетів до українського національно-визвольного руху якнайповніше виявився шовінізм партії «народної свободи», який, за словами В. І. Леніна, відрізнявся від чорносотенного лише «білими рукавичками та більш дипломатично обережними зворотами»⁵. У даній статті автор має на меті певною мірою заповнити прогалину у висвітленні ленінського ставлення до кадетського націонал-лібералізму.

Загальновідомі слова В. І. Леніна про те, що про партії, як і про окремих людей, треба судити не по їх словах, а по їх ділах, стосувалися й кадетської партії⁶. Ленінська характеристика політичного обличчя кадетів ґрунтувалася на аналізі соціальних характеристик ліберально-монархічного буржуазного центру з його правим (октябристи) і лівим (кадети) флангами. Буржуазна за своїм складом і характером, кадетська партія намагалася використати визвольний рух для торгу з урядом і поміщиками-кріпосниками. Наскрізь утопічне намагання зберегти монархію і разом з тим забезпечити «народну свободу» зумовлювало аморфність її програмних цілей, гру в демократизм і лицемірство кадетських лідерів, фальшиву тактику «примирення» проти-лежних класових сил.

З класової сутності російського лібералізму випливала обстоювана кадетами фальшива теорія двох політичних таборів в Росії — конституційного і антиконституційного. Оскільки лібералізм боявся демократії більше, ніж реакції, він залишався, за словами лідера цієї партії П. М. Мілюкова, «опозицією його величності, а не до його величності»⁷, не йдучи далі вимог конституційних реформ. Устами своїх теоретиків М. А. Гредескула, О. С. Ізгоева (Ланде) та ін. кадети ганьбили революцію, заявляючи, що в Росії «другого народного руху не потрібно, а потрібна лише спокійна, наполеглива і впевнена конституційна робота»⁸.

Демагогія кадетів з моменту появи цієї партії на політичній арені стала об'єктом гострої критики з боку більшовиків. «Ви звете себе партією народної свободи? Облиште! — гнівно писав В. І. Ленін, викриваючи фальш і лицемірство кадетських лідерів. — Ви — партія міщанського обману народної свободи, партія міщанських ілюзій про народну свободу»⁹. Утопія кадетського лібералізму була охарактеризована вождем більшовицької партії як «утопія безсилля в справі політичного визволення Росії, утопія своєкорисливого грошового мішка, який бажає «мирно» поділити привілеї з Пурішкевичами»¹⁰. Політичну шкідливість таких поглядів він вбачав насамперед у тому, що вони розбещують демократичну свідомість мас.

Не два, а три табори розрізняв В. І. Ленін на політичній арені Росії — табори правлячої реакції, ліберальної буржуазії та демократії. Граючись в опозицію, ліберали намагалися зробити пролетаріат і його союзників своїми пособниками у боротьбі за привілеї. Цим намірам більшовики оголосили рішучу війну. На відміну від меншови-

Шморгун П. М., Солдатенко В. Ф. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — Киев, 1986. — 625 с.; та ін.

^{4а} Шелохаев В. В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905—1907 гг. — М., 1983. — 323 с.

⁵ Ленін В. І. Кадети і націоналісти // Повне збір. творів. — Т. 22. — С. 149.

⁶ Див.: Ленін В. І. Підсумки виборів // Там же. — С. 311.

⁷ Речь. — 1909. — 21 июня.

⁸ Там же. — 1912. — 30 апр.

⁹ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії // Повне збір. творів. — Т. 12. — С. 272.

¹⁰ Ленін В. І. Дві утопії // Повне збір. творів. — Т. 22. — С. 112.

ків, які, обравши тактику підтримки кадетських вимог, продавали, за словами В. І. Леніна, «революційне первородство за сочевичну юшку кадетського реформізму»¹¹, більшовики гнівно розвінчували спроби кадетів затушувати непримиренну ворожість інтересів пролетаріату інтересам буржуазії. «Ми йдемо *своєю* дорогою,— писав Володимир Ілліч,— ми лишаємось партією передового класу, який не дасть масам *ні єдиного* двозначного лозунга, який не зв'яже себе ні прямо, ні посередньо ні з єдиним брудним ділом буржуазії...»¹². Більшовики наполегливо вчили маси не піддаватися «чарам красних вимислів»¹³, розпізнавати за мішурою модних політичних вивісок справжні політичні цілі різних партій. Одне з найважливіших завдань своєї агітаційно-пропагандистської діяльності вони вбачали у боротьбі проти конституційних ілюзій, що їх поширювали кадети.

Чітка й недвозначна позиція В. І. Леніна та його прибічників викликала люті й роздратування кадетських лідерів, які демагогічно твердили, ніби «кадетоїдство» більшовиків ослаблює «російську демократію». У «кадетоїдстві» звинувачували останніх й меншовики-ліквідатори, приписуючи їм здатність замінювати політику полемікою. Ленінців не бентежили ні подібні закиди, ні ті плітки і наклепи, які поширювали кадети та їх підголоски. «Не боячись слів, ми лишаємось і залишимося *принципально «кадетоїдами»*, — писав Володимир Ілліч¹⁴. «...Ми не перестанемо говорити громадянам Росії: *вникайте в принципи* кадетів і не лишайтеся ганебно байдужими, коли «конституційні демократи» обливають помиями демократію»¹⁵.

Особливо виразно і неприкрито антидемократизм кадетів виявлявся у питанні про право націй на самовизначення та у ставленні до національних рухів. В. І. Ленін визначав суть їх політики у національному питанні як «той самий шовінізм і імперіалізм, що у «Нового часу», тільки хитріший, тонший»¹⁶. Таку позицію кадетів не раз підтверджувала й сама газета «Новое время». З приводу промови члена ЦК партії конституційних-демократів В. О. Маклакова в Думі у грудні 1912 р. цей орган, який вів на своїх сторінках шалене цькування «іногородців», писав: «Партії зникли. Прекрасна промова деп. Маклакова об'єднала всю Державну думу, яка аплодувала йому, забувши всі партійні рахунки і різномислення»¹⁷.

Кадетські лідери, характеризуючи напрям своєї партії як «демократичний конституціоналізм», всіляко виставляли себе поборниками радикальних соціальних змін, захисниками національних меншостей. На сторінках газети «Речь» П. М. Мілюков писав, що головну соціальну базу «демократичного конституціоналізму» становить міська демократія (крім робітників) і «переслідувані урядом народності». Намагаючись реально впливати на умонастрій народів Росії, кадети переклали свою програму на українську, литовську, латиську, єврейську (ідіш) та інші мови, дали її популярний виклад татарською та монгольською мовами¹⁸. Втім, вимоги кадетів в національному питанні були вкрай обмеженими. Автономію вони допускали лише для Фінляндії і Польщі (на практиці автономія Фінляндії була фактично зведена нанівець прийнятим у червні 1910 р. Державною думою законом про загальноімперське фінляндське законодавство). Щодо решти народів імперії, то для них кадети вважали достатнім «національно-культурне самовизначення», яке мали здійснювати земства. Проте поширення земства на ряд українських губерній у 1910 р. показало,

¹¹ Ленін В. І. Кадетські підголоски // Там же.— Т. 13.— С. 245.

¹² Ленін В. І. Вагання згорн, рішучість знизу // Там же.— С. 197.

¹³ Ленін В. І. «Не вгору треба дивитись, а вниз» // Там же.— С. 185.

¹⁴ Ленін В. І. Бесіда про «кадетоїдство» // Там же.— Т. 22.— С. 64.

¹⁵ Ленін В. І. Єднання кадетів і пововременців // Там же.— С. 91.

¹⁶ Ленін В. І. Про лисицю і курник // Там же.— С. 140.

¹⁷ Новое время.— 1912.— 8 дек.

¹⁸ Спирин Л. М. Указ. соч.— С. 89—90, 123.

що цей захід здатний лише загострити напруженість у національних відносинах: прийнятий Думою законопроект передбачав поділ виборців на національні курії — польську і російську, не допускав у земство євреїв.

Наскільки беззмисловим був проklamований каде́тами лозунг «національно-культурного самовизначення», можна судити з типово великодержавних заяв одного з ідеологів партії П. Б. Струве, який на всі лади вихваляв «вільний», «завойовницький» націоналізм як у зовнішній, так і у внутрішній політиці царизму¹⁹. Щоправда, цей прямолінійний шовінізм досить часто був мішенню нападок з боку «лівого» крила кадетської партії, яке намагалося використати місцевих націоналістів в інтересах російської буржуазії. Якщо у рукописах, не призначених для друку, П. М. Мілюков досить скептично оцінював можливості національних рухів і навіть звинувачував їх у «жалюгідній обмеженості», то в публічних виступах він вважав за необхідне вітати «послідовний, наполегливий і поважаючий себе націоналізм»²⁰. Напередодні першої світової війни кадети активно пропагували неославізм, «співчуття до братів-слов'ян», і з цих позицій критикували політику царизму на Балканах. Проте, як зазначав В. І. Ленін, у кадетському націоналізмі та неославізмі «була корислива, вузькокласова буржуазна суть і дзвінка ліберальна фраза. Фраза лишилася фразою, а суть пішла на користь людиноненависницькій політиці самодержавства»²¹.

Шовінізм кадетів яскраво виявлявся у їх ставленні до України й українського національного руху. Готуючись до імперіалістичної війни, царизм намагався ідеологічно забезпечити політику анексії, втручання у справи інших народів. Це знаходило свій прояв і в його внутрішній політиці, в атаках проти національних меншостей.

У передвоєнні роки особливо виразно виявився антиукраїнський характер політики царського уряду та правлячих буржуазно-поміщицьких партій. Посилання голови Ради Міністрів П. Столипіна на «історичну традицію» в боротьбі уряду «з національними особливостями колишньої України», яке містилося у доповіді сенату в лютому 1911 р., стало сигналом для шаленої антиукраїнської кампанії, тон якій задавали чорносотенці. На сторінках газет «Новое время», «Московские ведомости», «Киевлянин» та інших з'явилося багато статей, у яких говорилося, що «український сепаратизм», «мазепинство» являють собою, мовляв, «смертельну небезпеку» для Росії²².

Як і слід було чекати, кадетська преса виступила в унісон з чорносотенною. На сторінках московського журналу «Русская мысль» (№№ 1 і 5 за 1911 р. та № 1 за 1912 р.) його редактор П. Струве виступив із статтями «На різні теми» та «Загальноросійська культура і український партикуляризм», в яких закликав до рішучої ідейної боротьби проти «українізму»²³. Ці публікації вітали чорносотенці, від імені яких київський цензор С. Щоголев у своїй книзі «Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму» повністю схвалив позицію кадетського лідера²⁴.

Царизм скористався демагогічно-провокаційними заявами шовіністів для організації нової хвилі репресій проти української культури. У Києві було заборонено діяльність «Просвіти», закрито український клуб. Уряд не дав дозволу на відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Під час похорону М. М. Коцюбинського в Чернігові

¹⁹ Струве П. Б. *Patriotica*.— СПб., 1910.— С. 297.

²⁰ Див.: *Непролетарские партии России. Урок истории*.— М., 1984.— С. 173.

²¹ Ленін В. І. Похід на Фінляндію // *Повне зібр. творів*.— Т. 19.— С. 211.

²² Докладніше про це див.: *Історія Української РСР*.— К., 1978.— Т. 4.— С. 279—280.

²³ Замітки В. І. Леніна з приводу цих статей див.: *Ленинский сборник XXX*.— С. 22.

²⁴ *Історія Української РСР*.— Т. 4.— С. 280.

у 1913 р. заборонялося співати траурні пісні, виголошувати промови українською мовою тощо. Повністю усувалася рідна мова українців з шкільного викладання.

Більшовики були єдиною політичною партією в Росії, яка рішуче підняла свій голос проти погромної антиукраїнської кампанії, інспірованої урядом і поміщицько-буржуазними партіями. Глибоко наукова розробка В. І. Леніна теорії нації, що будувалася на аналізі двох класово протилежних таборів в кожній буржуазній нації і в кожному національному русі, дала йому і керованій ним партії змогу виробити послідовну стратегію і тактику в українському питанні. Бездумному шараханню буржуазних політиків від фальшивого співчуття українцям до шаленого цькування їх за сепаратизм і «мазепинство» більшовики протиставили класовий аналіз соціально-економічних та ідейних факторів у розвитку української нації в умовах монополістичного капіталізму, теоретично обґрунтували співвідношення між боротьбою за визволення робітничого класу і за національне визволення, уважно простежили основні тенденції у розвитку українського національного руху, створили науково обґрунтовану програму згуртування пролетаріату України та Росії на інтернаціоналістській платформі.

Азбука демократизму і робітничої солідарності, підкреслював Володимир Ілліч, вимагає підтримки елементарних вимог українців, відстоювання їх рівноправності, їх права на самовизначення аж до відокремлення і утворення своєї національної держави. «...Ми твердо стоїмо,— писав він,— на тому, що безсумнівно: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»²⁵.

«Не намагаючись «гадати» марно»²⁶, чи залишиться Росія в ході майбутньої буржуазно-демократичної революції такою ж великою багатонаціональною державою чи відбудеться виділення з неї ряду національних держав, більшовики твердо обстоювали демократичні принципи розв'язання національного питання. Будучи зацікавленим у збереженні цілісності країни, робітничий клас водночас не мав ні найменшого наміру зберігати ті відносини панування і підкорення, які були властиві царській «тюрмі народів». Чітке й недвозначне визнання права нації на самовизначення у національній програмі РСДРП покликане було забезпечити рівність і взаємодовір'я народів, інтернаціоналізм у національних відносинах. У поєднанні з таким же послідовним відстоюванням інтернаціональної єдності класової боротьби пролетаріату воно зменшувало, а не збільшувало небезпеку розпаду єдиної держави.

Партія більшовиків рішуче виступила проти чорносотенно-кадетських спроб виправдати шовіністично-погромний курс уряду посиленнями на «загрозу цілісності Росії», яка нібито виходитиме від українців у випадку війни з Німеччиною і Австрією. Готуючи у листопаді 1912 р. тези декларації думської фракції РСДРП, В. І. Ленін підкреслив, що більшовики повинні виступити «проти націоналізму урядового, з указанням пригноблених народностей: Фінляндія, Польща, Україна, євреї і т. д. Лозунг *політичного самовизначення* всіх національностей надто важливо вказати точно...»²⁷.

Приділяючи національному питанню величезну увагу у своїй публіцистиці, В. І. Ленін уважно вивчав матеріали з'їздів та конференцій правих і ліберально-монархічних партій Росії, буржуазну пресу. Ана-

²⁵ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 263.

²⁶ Там же.

²⁷ Ленін В. І. До питання про деякі виступи робітничих депутатів // Там же. — Т. 22.— С. 188.

ліз національних програм різних політичних партій, у тому числі й кадетської, їх тактики в національному питанні дав йому змогу викрити реальне класове підґрунтя образливих і наклепницьких заяв шовіністів на адресу українського народу. «Цькуючи українців та ін. за «сепаратизм», за прагнення до відокремлення, націоналісти тим самим відстоюють *привілей* великоруських поміщиків і великоруської буржуазії на «свою» державу»²⁸. Вождь партії більшовиків чітко вказав їй на ту силу, яка здатна дати відсіч буржуазно-поміщицькому шовінізму: «...Ця сила виключно робітничий клас, який веде за собою демократичне селянство»²⁹.

Викриття В. І. Леніним шовінізму кадетів в українському питанні — блискуча сторінка в історії боротьби партії більшовиків за демократію. Особливо велике значення для показу неспроможності буржуазного лібералізму і виховання мас в інтернаціоналістському дусі мало розкриття беззмисловості основного кадетського лозунга в національному питанні — лозунга «культурного самовизначення». Цей лозунг Володимир Ілліч охарактеризував як «безглузде пишномовне слововживання»³⁰, позбавлене будь-якого конкретного змісту. Затаврувавши кадетів як націонал-лібералів, вождь партії більшовиків підкреслив, що шовінізм і є основою їх ідейно-теоретичної і практично-політичної залежності від Пурішкевичів, їх пристосовництва до найгірших націоналістичних передсудів панівної нації.

Полеміка «Пролетарской правды» з кадетською «Речью», тон якій задав своїми статтями В. І. Ленін, стосувалася, за його словами, справжньої політичної злоби дня. Він підкреслював, що кадети, висуваючи слідом за чорносотенцями жупел «розпаду держави», називаючи формулу політичного самовизначення «розтяжною», уподібнюються будочнику Мимрецову з його девізом «тащить и не пущать». «Обвинувачувати прихильників свободи самовизначення, тобто свободи відокремлення, в заохочуванні сепаратизму — така ж дурість і таке ж лицемірство, як обвинувачувати прихильників свободи розлучення в заохочуванні зруйнування сімейних зв'язків», — писав В. І. Ленін³¹. Логіка кадетських міркувань фактично була логікою класових інтересів великоруської буржуазії.

Приводом до відкритої полеміки «Правды з «Речью» стало надруковане в останній повідомлення про другий всеукраїнський студентський з'їзд у Львові, який відбувся 19—22 червня (2—5 липня) 1913 р. Націоналістичний настрій частини учасників цього з'їзду кадетська газета намагалася видати за сепаратистські настрої українського народу. Анітрохи не солідаризуючись з рішеннями з'їзду, прямо вказавши на протилежність позицій більшовиків і «націонал-соціалів», «Правда» виступила проти антидемократизму кадетів. «Марксисти, — писав В. І. Ленін з цього приводу, — ніколи не дадуть запарморочити собі голову національним лозунгом — однаково, великоруським, польським, єврейським, українським чи іншим. Але марксист не забувають також азбучного обов'язку всякого демократа боротися проти всякого цькування будь-якої нації за «сепаратизм», боротися за визнання повної й беззастережної рівноправності націй і права їх на самовизначення»³².

Вважаючи за необхідне виступити з «поясненням», «Речь» заявила, що більшовицька позиція була, мовляв, продиктована «родом недуги» — викривати реакційність кадетів»³³. В. І. Ленін, поставивши

²⁸ Ленін В. І. Ще про «націоналізм» // Там же. — Т. 24. — С. 310.

²⁹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Там же. — С. 125.

³⁰ Ленін В. І. Націонал-лібералізм і право націй на самовизначення // Там же. — С. 236.

³¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же. — Т. 25. — С. 272.

³² Ленін В. І. Кадети про українське питання // Там же. — Т. 23. — С. 324.

³³ Речь. — 1913. — 3 дек.

прямо питання про ставлення кадетів до права націй на самовизначення на сторінках «Пролетарської правди», знову наголосив на тому, що відсутність і в програмі, і в пропаганді конституційно-демократичної партії точної відповіді на нього компенсується безліччю ліберальних викрутів, які знаходять відбиття і на сторінках ліквідаторської преси. В намаганнях обминати, сховати своє ставлення до права націй на самовизначення вождь партії більшовиків бачив «один з коренів націоналізму і шовінізму кадетів»³⁴.

Після цього «Речь» вмістила на своїх сторінках заяву, в якій виклала своє ставлення до права націй на самовизначення. У заяві зазначалося, що в § 11 програми кадетської партії точно і ясно говориться про «право вільного культурного самовизначення» націй³⁵. Вдавшись до прямої підміни понять, кадати, отже, намагалися за допомогою пишномовного слововживання «культурне самовизначення» (за яким у розумінні лібералів стояла лише свобода мов) замаскувати своє негативне ставлення до політичного самовизначення націй. При цьому кадати намагалися перекласти провину з хворої голови на здорову, звинувачуючи більшовиків у тому, що вони, мовляв, «змішують самовизначення з сепаратизмом, відокремленням тієї або іншої нації». Як визнавала сама «Речь», «к.-д. ніколи їй не бралися захищати право відокремлення нації від Російської держави»³⁶.

Викриваючи маскування кадетських лідерів, В. І. Ленін через газету «Пролетарская правда» поставив кадетам три запитання: 1) чи заперечують вони, що в усій історії міжнародної демократії під самовизначенням націй розуміється якраз політичне самовизначення? 2) чи заперечують вони саме такий смисл рішень Лондонського міжнародного соціалістичного конгресу 1896 р.? 3) чи заперечують вони саме таке тлумачення самовизначення націй Плехановим? Ці запитання «Речь» залишила без відповіді. Так «Пролетарская правда» змусила її визнати, що теза про «культурне самовизначення» маскує в програмі кадетів *«заперечення політичного самовизначення»*³⁷.

Пряме змикання кадетських лідерів з чорносотенцями не могло не викликати незгод всередині кадетської партії. Значна група «лівих» кадетів, серед яких були й представники України, не раз натякала лідерам конституційно-демократичної партії, що «національне питання є назріваючий значний фактор, якому треба піти назустріч рішучіше, ніж це було раніше»³⁸. На конференції цієї партії (березень 1914 р.) група делегатів поставила питання про політичне самовизначення націй. Від імені керівництва партії Ф. Ф. Кокошкін заявив на це, що «і програма, і попередній політичний досвід вимагають дуже обережного поводження з «розтяжними формулами» «політичного самовизначення національностей»³⁹. Так, за словами В. І. Леніна, «великоруський націонал-лібералізм запанував серед кадетів»⁴⁰.

Виявивши цілковитий збіг кадетської позиції з позицією чорносотенців-шовіністів, В. І. Ленін підкреслив, що міркування Кокошкіна є «верхом безглуздя і насмішкою з принципів демократії»⁴¹.

Центральною в полеміці В. І. Леніна з кадетськими «теоретиками» є ідея «незалежності пролетаріату від націоналізму»⁴². «Наймен-

³⁴ Ленін В. І. Кадети і «право народів на самовизначення» // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 201.

³⁵ Речь.— 1913.— 12 дек.

³⁶ Там же.

³⁷ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 268.

³⁸ Речь.— 1914.— 26 марта.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 271.

⁴¹ Там же.— С. 273.

⁴² Там же.— С. 274.

ша підтримка пролетаріатом будь-якої нації привілеїв «своїї» національної буржуазії,— підкреслював Володимир Ілліч,— неминуче викличе недовіру пролетаріату іншої нації, ослабить інтернаціональну класову солідарність робітників...»⁴³. Для справи пролетарської класової боротьби однаково шкідливим було б і заперечення соціал-демократами права націй на самовизначення, і підтримка всіх національних вимог буржуазії пригноблених націй. Саме тому вождь партії більшовиків так рішуче виступив проти тих «горе-марксистів» (Семковського, Лібмана, Юркевича тощо), які розбещували робітничий клас націонал-ліберальними ідеями. «...На ділі, за об'єктивним співвідношенням класових сил в Росії, відмова від захисту права на самовизначення дорівнює злісному опортунізмові, зараженню пролетаріату ідеями Кокошкінних. А ці ідеї є, по суті, ідеї і політика Пурішкевичів»^{43а},— наголошував В. І. Ленін.

На основі критики національної програми кадетів у праці «Про право націй на самовизначення» він зробив величезної важливості висновок про необхідність якнайтіснішого поєднання послідовного демократизму і пролетарського інтернаціоналізму в національній політиці партії більшовиків. Щоб забезпечити таку єдність, необхідно було, з одного боку, наполегливо добиватися повної рівноправності націй, а з іншого,— послідовно обстоювати єдність пролетарської боротьби і робітничих організацій. Така стратегія в національному питанні забезпечила більшовикам підтримку всього здорового й чесного в середовищі робітничого класу, створила можливість влити національно-визвольний рух у загальне русло пролетарської боротьби.

Перша світова війна стала практичною перевіркою відповідності лозунгів та дій різних політичних партій. З перших же днів війни стало ясно, що російський лібералізм, який виродився, за словами В. І. Леніна, в націонал-лібералізм, «змагається в «патріотизмі» з чорною сотнею»⁴⁴. Найбільш виразно це виявилось в різкому «поправінні» П. М. Мілюкова, який недвозначно виступив у непривабливій ролі апологета загарбницької політики царизму. Активне обстоювання ним вимог анексії Галичини, Константинополя і Дарданелл міцно закріпило за ним ім'я «Мілюкова-Дарданелльського». Створення за участю кадетів так званого Прогресивного блоку було продиктоване їх прагненням знайти ґрунт для угоди з урядом на основі мінімуму ліберальних реформ і доведення війни «до переможного кінця».

Заявивши, що в обстановці війни «ідеологічні і навіть класові розбіжності втратили свою гостроту», а «спільні обов'язки привели до єдності, до пом'якшення закладених в російській суспільності суперечностей»⁴⁵, кагети взагалі втратили інтерес до національного питання. Ні на цілковиту заборону української преси, ні на репресії проти українських громадських організацій вони не відгукнулися, що дало привід для критики їх дій як з боку УСДРП, так і з боку Товариства українських поступовців. Спроба російських лібералів згуртувати націоналістів різних мастей навколо журналу «Национальные проблемы» зазнала невдачі⁴⁶.

Лютнева буржуазно-демократична революція змела царизм, але не розв'язала корінних суперечностей, що роздирали суспільство. Намагаючись створити новий механізм гноблення трудящих, Тимчасовий уряд в національному питанні перебував повністю у полоні кадетських великодержавних ідей. На VII з'їзді конституційно-демократичної партії (березень 1917 р.) про національне питання взагалі не йшлося. У доповіді про перегляд кадетської програми, виголошеній

⁴³ Там же.— С. 274—275.

^{43а} Там же.— С. 302.

⁴⁴ Ленін В. І. Соціалізм і війна // Там же.— Т. 26.— С. 311.

⁴⁵ Речь.— 1914.— 26 люля.

⁴⁶ Див.: Непролетарские партии России.— С. 224, 228.

Ф. Ф. Кокошкіним, пропагувався як зразок для Росії французький тип державного устрою, який виключав автономію і федерацію. На наступному з'їзді цієї партії, який відбувся у травні того ж року, П. М. Мілюков говорив лише про місцеву автономію, підкреслюючи при цьому, що збереження державної єдності Росії «може не цілком збігатися з прагненням деяких... національностей». Щоправда, під тиском Петроградської ради робітничих депутатів, яка вимагала від уряду прийняття декларації про надання народам Росії права на самовизначення, Тимчасовий уряд 20 березня скасував національні обмеження, що стосувалися вибору місця проживання, володіння майном, участі в акціонерних товариствах, вступу до вищих учбових закладів, тобто тих обмежень, які стояли на перешкоді «інтернаціональному» капіталу. Втім, цей закон, підготовлений кадетами, мав явний відбиток великодержавності: застосування неросійських мов дозволялося скрізь, але не в державних установах⁴⁷.

Остаточна національна програма кадетів визначилася на IX з'їзді цієї партії, що відбувся 23—28 липня 1917 р. На доповнення до програмного пункту про «право вільного культурного самовизначення» вводилося поняття «нетериторіальних» національних спілок, яким держава може передати функції «культурного управління». В текст програми було введено слово «автономія», проте вона трактувалася лише як культурна⁴⁸.

Партія більшовиків була єдиною партією в Росії, яка зберегла вірність послідовному демократизму і пролетарському інтернаціоналізму. Дальший розвиток В. І. Леніним теорії націй і національних відносин в умовах, що склалися після Лютневої буржуазно-демократичної революції, полягав у проведенні ним думки про вільне волевиявлення народів як засіб боротьби проти анексії, у розвінчанні націоналізму як знаряддя розв'язування воєн. Допустити якнайменші хитання в питанні про анексії — значить виправдовувати безкінечні війни, підкреслював Володимир Ілліч, виступаючи на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б). Пролетаріат не може вдатися до насильства, він не повинен заважати свободі народів. «...Для посилення інтернаціоналізму не треба повторювати одних і тих же слів, — зазначав В. І. Ленін, — а треба в Росії наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй...»⁴⁹. При цьому політичні прогнози щодо реального відокремлення Польщі, України, Фінляндії більшовики ставили в цілковиту залежність від ступеня демократизму країни, її політичного устрою. «Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться»⁵⁰, — говорив вождь більшовицької партії.

Практична лінія кадетів в українському питанні була типово великодержавною. Навіть ті помірковані вимоги, що їх висунула Центральна рада у своєму першому універсалі, були охарактеризовані кадетською «Речью» як «прямий злочин проти закону, який викликає проти себе негайне застосування суворих законних кар»⁵¹. Тимчасовий уряд відмовився навіть прийняти до розгляду вимоги про запровадження при ньому посади комісара у справах України, а на Україні — посади комісара Тимчасового уряду з радістю при ньому, про українізацію вищої та середньої школи тощо. Скликання другого Українського військового з'їзду, що призначався на початок червня 1917 р., було заборонене.

⁴⁷ Докладно про це див.: Булдаков В. П., Кулешов С. В. История образования СССР и критика ее фальсификаторов. — М., 1982. — С. 52.

⁴⁸ Речь. — 1917. — 26 июля.

⁴⁹ Ленін В. І. Промова в національному питанні 29 квіт. (12 трав.): Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. // Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 415.

⁵⁰ Там же. — С. 418.

⁵¹ Речь. — 1917. — 14 июня.

Антидемократизм «партії народної свободи» був затаврований В. І. Леніним як політика «кадетських кавсеньяків»⁵². Виступаючи на І Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, Володимир Ілліч охарактеризував політику кадетів в українському питанні як типowo анексіоністську. «Ви і ваш уряд, ваші нові міністри на ділі продовжуєте з Фінляндією і Україною політику анексії. Ви чіпляєтесь до українського з'їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це — політика, яка є наругою з прав народності, що терпіла муки від царів за те, що діти їх хочуть говорити рідною мовою», — підкреслив він. Викладаючи програму більшовиків в національному питанні, вождь партії твердо заявив: «Ми говоримо, що всі народи хочемо визволити і почати з своїх... Нехай Росія буде союзом вільних республік»⁵³.

Викриваючи імперіалістичний зміст національної політики кадетів, В. І. Ленін через голову правлячих партій звертався безпосередньо до трудящих мас Росії, закликав їх не піддаватися анексіоністській політиці Гучкова і Мілюкова і не боятися визнати свободу відокремлення України⁵⁴. Чим вільнішою буде Росія, підкреслював він, тим більше тягнутимуться до союзу з російським народом інші нації, тим рідшими будуть випадки дійсного відокремлення.

Ленінські статті «Україна» та «Україна і поразка правлячих партій Росії», в яких нечувана безсоромність і зухвалість кадетських лідерів були недвозначно охарактеризовані як прояв «політики великоруського «держиморди»⁵⁵, справили враження вибуху в кадетському таборі. Не маючи ніяких аргументів у своєму активі, кадети не зупинилися перед найбруднішими методами боротьби проти більшовиків — вони розгорнули на сторінках своєї преси шалену наклепницьку кампанію, звинувачуючи Леніна у зв'язках з так званим «Союзом визволення України» і через нього — з німецьким генеральним штабом. На сторінках «Речи» з'явилося навіть «повідомлення» про те, що «німецьким урядом було доручено Леніну пропагувати мир»⁵⁶. Точно розрахований наклеп у «шпiонажі» на користь Німеччини мав на меті не просто дискредитувати Леніна, а й усунути його з політичної арени і навіть знищити фізично. У цьому факті відбилися те «класове зрушення», яке, за словами Леніна, гранично чітко виявило логіку розвитку кадетської партії від «опозиції її величності» до відверто контрреволюційної сили. «Кадети зайняли місце монархії»⁵⁷.

Перебуваючи в блоці з есерами й меншовиками, кадети шляхом погроз і шантажу штовхали угодовців до повного підкорення вимогам імперіалістів. Удавано обурюючись «поступливістю» уряду Керенського в українському питанні, кадетські міністри вийшли з уряду, створивши цим урядову кризу. Розрахунок їх був простий: загрозойо розвалу коаліції змусити есеро-меншовицьких лідерів передати всю владу Тимчасовому уряду. «...З точки зору класу експлуататорів розрахунок правильний», — писав з цього приводу В. І. Ленін⁵⁸. Добившись у липневі дні єдиновладдя буржуазії, кадети прокладали шлях до встановлення в країні воєнної диктатури. Жовтнева революція зірвала їх підступні плани. Це визнавав згодом і П. М. Мілюков, який у 1924 р. писав: «Партії, що говорили від імені народу, зазнали

⁵² Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 344.

⁵³ Ленін В. І. Промова про війну 9 (22) черв.: І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 3—24 черв. (16 черв.—7 лип.) 1917 р. // Там же.— С. 278.

⁵⁴ Див.: Ленін В. І. Фінляндія і Росія // Там же.— С. 7.

⁵⁵ Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Там же.— С. 343.

⁵⁶ Цит. за: Ленін В. І. Про наклепників // Там же.— Т. 34.— С. 111.

⁵⁷ Ленін В. І. Класове зрушення // Там же.— Т. 32.— С. 376.

⁵⁸ Ленін В. І. На що могли розраховувати кадети, виходячи з міністерства // Там же.— С. 398.

поразки у жовтні 1917 р., тоді як сам народ пішов за Леніним»⁵⁹.

Які ж наслідки мала політика кадетів у національному питанні, як вплинула вона на розстановку класових сил в країні? Гранично чітку відповідь на це запитання дав В. І. Ленін в статті «Чи вдержать більшовики державну владу?». Підкреслюючи, що національні і аграрне питання були напередодні Жовтня корінними питаннями для дрібнобуржуазних мас населення Росії, вождь партії більшовиків підкреслив: «Анексіоністська, грубо насильницька політика бонапартиста Керенського і К^о щодо неповноправних націй Росії принесла свої плоди. Широка маса населення пригноблених націй, тобто маса дрібної буржуазії серед них, довіряє пролетаріатові Росії більше, ніж буржуазії... Тепер, після сумного досвіду «коаліції», пролетаріат має на своєму боці співчуття *більшості* народу. Ця умова для вдержання влади більшовиками є в наявності»⁶⁰.

Роль кадетів у політичній ситуації, що склалася в Росії навколо складного комплексу національних проблем, була настільки очевидно непривабливою, що згодом, опинившись в еміграції, їх лідери витратили чимало зусиль на спроби самовиправдання. За твердженнями, наприклад, П. М. Мілюкова, який у 1922 р. видав у Нью-Йорку книгу «Росія сьогодні і завтра», кагети зовсім не були проти автономії України. «Ми,— писав Мілюков,— обстоювали самовизначення і національну автономію. Водночас ми твердо виступали проти розчленування Росії. Ми сподівалися знайти середній шлях між самовизначенням і єдністю в російській федерації». Разом з тим він не утримався й від «критики» ленінської позиції, без тіні сум'яття звинувативши більшовиків у тому, що, мовляв, «ленінська інтернаціональна програма була збагачена новим ультра націоналістичним доповненням: самовизначення поширювалося аж до повної дезанексації»⁶¹.

Наступні події показали, яким політичним цілям мала служити ревізія кадетськими теоретиками як своєї, так й більшовицької позиції в національному питанні. Проголосивши в еміграції «нову тактику» у боротьбі проти більшовизму, Мілюков та керована ним «демократична група партії народної свободи» включили вимогу «федеративної республіки» в число своїх політичних лозунгів, спрямованих на підрив Радянської влади зсередини. Навколо цих лозунгів сформувалося у 1924 р. так зване «республікансько-демократичне об'єднання» закордонної контрреволюції. За свідченням американського історика У. Розенберга, задум Мілюкова полягав у тому, щоб «викликати масові бунти всередині Росії»⁶².

«Кадети,— писав В. І. Ленін,— захищають «Ради без більшовиків», тому що вони добре розуміють становище і тому що вони сподіваються спіймати на цей гачок частину населення»⁶³. Під цим гаслом Мілюков і його прибічники вели кампанію проти міжнародного визнання Країни Рад. Протягом 1922—1926 рр. лідер кадетів, за його власним визнанням, п'ять разів уточнював свою тезу про «еволюцію радянської системи». «Допомогти поваленню більшовиків еміграція може дуже мало,— говорив він,— а сприяти розчленуванню Росії може дуже багато»⁶⁴. Втім, на схилі своїх літ Мілюков все ж змушений був визнати, що ці надії були марними. Радянський громадянин, писав він у 1943 р., тісно зв'язаний з своїм режимом і пишається належністю до нього. «А головне, він не відчуває над собою палку іншого стану, іншої крові, господарів по праву народження... Недарма ж від

⁵⁹ Цит. за: Спирин Л. М. Указ. соч.— С. 253.

⁶⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 284—285.

⁶¹ Miljukov P. Russia today and tomorrow.— New York, 1922.— P. 72, 83.

⁶² Rosenberg W. Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917—1921.— Princeton, 1974.— P. 447.

⁶³ Ленін В. І. Доповідь про тактику РКП 5 лип.: III Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.— 12 лип. 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 49.

⁶⁴ Цит. за: Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции.— М., 1981.— С. 159, 170.

усіх радянських громадян... ми постійно чуємо вперте твердження, що Росія — найкраща країна у світі»⁶⁵.

Будучи вправним майстром політичної інтриги, Мілюков разом з тим не міг ігнорувати очевидні реальності та, за оцінкою В. І. Леніна, «історію вчив уважно і всі свої знання обнови вивченням російської історії на власній шкурі»⁶⁶. А одна з таких реальностей якраз і полягала в тому, що, говорячи словами Володимира Ілліча, в Росії не було і не могло бути іншого уряду, крім Радянського, який би «...так виразно перед усіма говорив і заявляв, що ставлення старої Росії, Росії царистської, Росії воєнних партій, що її ставлення до народностей, які населяли Росію, було злочинним, ...який вів би цю пропаганду, пропаганду антишовінізму, пропаганду визнання злочинності старої Росії, Росії царизму і Росії Керенського, уряду, який вів би пропаганду проти насильного приєднання до Росії інших національностей. Це не слова — це простий політичний факт, який кожному ясний, який цілком незаперечний»⁶⁷.

Незаперечний факт, зв'язаний з величезною притягальною силою соціалізму та його інтернаціоналістської політики, визнав не один П. М. Мілюков. Ще більш показове в цьому плані «прозріння» іншого кадетського лідера В. О. Маклакова, якого В. І. Ленін характеризував як «найправішого з кадетів»⁶⁸. «Ми не передбачали,— говорив Маклаков у бесіді з радянським послом у Франції А. Є. Богомоловим у лютому 1945 р.— наскільки за роки нашого вигнання Росія зміцніла. Переможна Німеччина змушена була перед нею відступити. Ми захоплювалися патріотизмом народу, доблестю військ, мистецтвом вождів. Але повинні були визнати, крім того, що все це підготувала Радянська влада, яка управляла Росією, що в її руках результат цієї війни. Це змінювало наше попереднє ставлення до неї...»⁶⁹.

Хід історії змусив, таким чином, кадетських лідерів визнати свою поразку, про яку в контексті «українського питання» В. І. Ленін говорив ще у 1917 р. Діалектика історичного розвитку вклала в уста політичних противників більшовизму красномовні свідчення про силу Радянської влади й навіть про мистецтво більшовицьких вождів. Таким був об'єктивний результат тієї послідовної боротьби за утвердження інтернаціоналізму в політиці та ідеології, що її послідовно і наполегливо вела партія більшовиків, керована В. І. Леніном.

Л. А. Нагорная

БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА
ПРОТИВ ШОВИНИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КАДЕТОВ
В УКРАИНСКОМ ВОПРОСЕ

Резюме

В статье раскрыта борьба В. И. Ленина против антинародной политики кадетов в украинском вопросе. Используя теоретическое наследие вождя большевистской партии, автор показывает эту политику как великодержавную, черносотенную, подчеркивает верность большевиков принципам последовательного демократизма и интернационализма.

⁶⁵ Цит. за: Любимов Л. На чужбине.— Ташкент, 1965.— С. 327.

⁶⁶ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 берез. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 125.

⁶⁷ Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки. Звіт ВЦВК і РНК 28 груд.: IX Всеросійський з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р. // Там же.— Т. 44.— С. 285.

⁶⁸ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Там же.— Т. 20.— С. 168.

⁶⁹ Цит. за: Шкаренков Л. К. Указ. соч.— С. 201.

В. М. ГРЕБЕННИКОВ (Київ)

БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА, БИЛЬШОВИКОВ ПРОТИ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В РОБОТНИЧОМУ ПИТАННІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революція 1905—1907 рр. у Росії стала першою у світовій історії революцією, в якій марксистська партія виступила як самостійна сила, із своєю програмою, чітко розробленою стратегією та тактикою¹. Вона, як відзначається в новій редакції Програми КПРС, «...показала силу робітничого класу, стала прологом прийдешніх перемог пролетаріату»², «генеральною репетицією» Великого Жовтня. Ця перша народна революція епохи імперіалізму, в якій гегемоном виступив пролетаріат, примусила самодержавний уряд визнати існування робітничого питання як реальність і поряд з насильницьким придушенням революційного руху зайнятися переглядом своєї антиробітничої «опікунської» політики, а також розробити ряд нових законопроектів³. Правлячий клас спрямував проти неї, насамперед пролетаріату, весь наявний арсенал засобів боротьби — поліцію, армію, законодавство, локаут, обіцянки і незначні поступки та ін.

Події 1905—1907 рр., зокрема політика царизму й буржуазії у робітничому питанні, привернули увагу радянських істориків⁴. Але деякі аспекти цієї теми, зокрема боротьба В.І. Леніна, партії більшовиків проти антиробітничого курсу самодержавства, висвітлені недостатньо мірою. В історико-партійній літературі ця проблема спеціально не досліджувалася (крім фундаментальних праць з історії КПРС та місцевих партійних організації⁵, в яких вона розглядається досить поверхово).

Автор статті прагне показати, як В. І. Ленін, РСДРП у роки першої революції в Росії за допомогою друкованого слова боролися проти політики царизму в робітничому питанні, насамперед в галузі фабричного законодавства, при розробці якого самодержавство широко використало контрреволюційний досвід Заходу.

Ідейно-політичне керівництво цією боротьбою здійснював Володимир Ілліч Ленін, у 52 працях якого (з більш як 360 написаних ним у період 1905—1907 рр., крім редагування періодичних видань) безпосередньо проаналізовано досліджувану проблему. Серед них — «Петербурзький страйк», «Революційні дні», «Трепов хазяїн», «Перші уроки», «Демократичні завдання революційного пролетаріату», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та інші. Виключну роль в цій справі відіграли більшовницька преса, зокрема

¹ Коммунист.— 1985.— № 2.— С. 3—4.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 147—148.

³ Вовчик А. Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904).— Львов, 1964.— С. 320.

⁴ Большевицкая партия в революции 1905—1907 гг.— М., 1975.— 142 с.; Революция 1905—1907 годов в России и профсоюзы.— М., 1975.— 160 с.; Рабочий класс в первой российской революции 1905—1907 гг.— М., 1981.— 432 с.; Кризис самодержавия в России 1895—1917.— Л., 1984.— С. 157—326; Ай н з а ф т С. Правительственные совещания по рабочему вопросу в 1905—1907 гг.— Материалы по истории профессионального движения в России // Сб. 3.— М., 1925.— С. 5—42; Шелыгагин И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России (1900—1917).— М., 1952.— 319 с.; Лаверычев В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861—1917 гг.).— М., 1972.— С. 172—218; Саралиева З. Х. «Рабочий вопрос» на страницах революционной печати 1905—1907 годов // Вопр. истории.— 1985.— № 12.— С. 51—63 та інші.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза // В 6-ти т.— М., 1966.— Т. 2.— С. 1—238; Гегемония пролетариата в трех русских революциях.— М., 1975.— С. 32—99; Исторический опыт трех российских революций // Кн. 1.— Генеральная репетиция Великого Октября: Первая буржуазно-демократическая революция в России.— М., 1985.— 575 с. та інші.

газети «Вперед», «Пролетарій», «Новая жизнь» та інші, а також листівки, брошури, книги, в тому числі й видані в передреволюційний час.

Розстрілявши 9 січня 1905 р. мирну процесію робітників, царський уряд тим самим продемонстрував, що він вирішив придушити будь-який рух пролетаріату. Почалися масові арешти. Однак репресії «...не знижували, а розширювали рух»⁶. Царизм, спираючись на військово-поліцейський апарат, оголошував одну губернію за другою на воєнному стані, а також посиленої та надзвичайної охорони, мобілізував «нові й нові військові частини для війни з революцією...»⁷

Незважаючи на те, що гапонівщина у зв'язку з «кривавою неділею» зазнала краху і її товариства у Петербурзі було закрито, царизм у 1905—1907 рр. продовжував здійснювати політику «поліцейського соціалізму». Діяльність зубатовців, гапонівців та ушаковців у робітничому середовищі, хоч і в обмежених масштабах, все ж таки була небезпечною, оскільки там, як писав російський письменник та публіцист В. Г. Короленко, «органічні потреби робітничого середовища й природне прагнення до їх задоволення,— віддавалися під особливий вплив бюрократично-поліцейських засад і повинні були служити також і поліцейським цілям»⁸.

Тому більшовики не припиняли боротьби проти них. Тільки в газетах «Вперед», «Пролетарій» та «Новая жизнь» у 1905 р. було надруковано 14 матеріалів, в яких висвітлювалася контрреволюційна сутність політики «поліцейського соціалізму». Наприклад, «Новая жизнь» повідомила про засідання Петербурзької Ради робітничих депутатів (29 жовтня 1905 р.), на якому діяльність ушаковської «Незалежної соціальної робітничої партії» та «Рабочей газеты», що її вона видавала, була охарактеризована, як намагання «затемнити класову самосвідомість пролетаріату...» й відірвати його від РСДРП⁹.

Лякаючись зростаючої революційної хвилі, самодержавний уряд кидався від політики кривавого батога до поступок та обіцянок. З метою посягати ілюзії «п'якування» властей про робітників і тим самим відволікти їх від участі в революційному русі було організовано фальшиву депутацію до царя, а також різні комісії, які мали займатися такими питаннями, як страхування трудівників, тривалість робочого дня, відміна кримінальної відповідальності за страйк. Існувала й комісія сенатора Шидловського, яка з'ясовувала причини незадоволення петербурзьких робітників та «шукала заходи для усунення таких у майбутньому» і т. ін. «Насильство й обман — ось два єдиних засоби, якими самодержавство боролось, бореться з визвольною боротьбою пролетаріату»¹⁰, — підкреслювали більшовики, характеризуючи «робітничу політику» царизму.

Відповідальність за кривавий злочин, який викликав обурення всієї світової громадськості, уряд і церква спробували перекласти на «натовп бунтівників», «зловмисних людей»¹¹.

В. І. Ленін і більшовики в газеті «Вперед», листівках та інших виданнях викрили цей єзуїтський намір царизму, показали справжні мотиви «комедії» прийому царем 19 січня 1905 р. «депутації із 34 робітників», яких спеціально з цією метою підбрала поліція за участю міністра внутрішніх справ Д. Ф. Трепова, а також сутність фарисей-

⁶ Ленін В. І. Проти бойкоту // Повне зібр. творів. — Т. 16. — С. 11.

⁷ Ленін В. І. Криваві дні в Москві // Там же. — Т. 11. — С. 301.

⁸ Короленко В. І. 9 января в Петербурге // Русское богатство. — 1905. — № 1. — С. 169.

⁹ Новая жизнь. — 1905. — 1 нояб.

¹⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). — К., 1955. — С. 63.

¹¹ Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг. // Сб. в 3-х ч. — М., 1956. — Ч. 1. — С. 422.

ської промови Миколи II про «...батьківське піклування уряду і про прощення злочинів робітників»¹².

Розкриваючи значення цієї ліцемирної політики, більшовики підкреслювали, що головна мета діяльності різноманітних урядових комісій — політичними засобами розбестити пролетаріат, відвернути його увагу від революційної боротьби¹³. Саме тому, як писав В. В. Воровський, уряд особливо виділив питання про державне страхування робітників, яке можливо було вирішити «без надання робітникам будь-яких політичних прав, здійснити власними силами бюрократії»¹⁴.

Більшовики роз'яснювали, що від комісії по виробленню цього законодавства вже через склад її членів (11 царських сановників, 56 фабрикантів і власників заводів та лише 10 робітників — представників товариства взаємного страхування робітників від нещасних випадків) нічого, «крім нового обману, нового грабунку і якогось нового шахрайства, від такої комісії чекати не можна»¹⁵.

Вказуючи революційний шлях розв'язання цієї проблеми, петербурзькі марксисты у листівці «Милостиві вбивці» підкреслили, що після 9 січня трудівникам «необхідне **насамперед** страхування від куль та багнетів, **...застрахувати себе від самодержавства**. А шлях до цього тільки один — установити демократичну республіку». Лише тоді можна добитися її державного страхування робітників¹⁶.

Організації РСДРП чимало зробили для викриття антиробітничої політики царизму під час організованої партією політичної кампанії у зв'язку з появою комісії Шидловського, утвореної 29 січня 1905 р. До її складу, крім чиновників та підприємців, залучалися й робітники, звичайно, «найбільше лояльні» по відношенню до уряду.

Тактику більшовиків у цьому питанні було побудовано з урахуванням настроїв, пануючих серед трудящих. Її було узгоджено з В. І. Леніним та редакцією газети «Вперед», яка знаходилася в Женеві. Так, у відповідь на запит секретаря Бюро комітетів більшості та Петербурзького комітету РСДРП С. І. Гусева¹⁷ це видання (у № 8) надрукувало статтю, в якій було викладено основні тактичні принципи з цього питання. Про комісію Шидловського писали газети «Пролетарий» і «Вперед» (8 номерів), які редагував В. І. Ленін. Більшовики Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська, Тули, Одеси, Катеринослава, Харкова та інших міст видали масовим тиражем 33 листівки аналогічного змісту.

Розглядаючи сам факт створення комісії як поступку пролетарському рухові, спробу «відвернути робітничі маси від боротьби з царською владою»¹⁸, більшовики на сторінках періодичних видань, на зборах трудівників роз'яснювали, що від уряду не можна чекати негайного вирішення їхнього питання. «Для наших урядових шарлатанів, — писала газета «Вперед», — «піти на поступки» — взагалі не значить поліпшити становище робітничого класу, цього вони не бажають і не можуть зробити...»¹⁹.

У той час, коли меншовики розгубилися і спочатку були за бойкот комісії, а згодом за обов'язкову, без усяких умов та гарантій,

¹² Ленін В. І. Трепов хазяйнує // Повне зібр. творів. — Т. 9. — С. 229.

¹³ Див.: Листовки большевиков Украины... — С. 61.

¹⁴ Вперед. — 1905. — 26 апр.

¹⁵ Листовки петербургских большевиков 1902—1917. — М., 1939. — Т. 1. — С. 193.

¹⁶ Листовки петербургских большевиков... — Т. 1. — С. 193—194. Листівку написав, очевидно, С. І. Гусев, який виклав ці погляди В. І. Леніну у листі від 6 лютого (24 січня) 1905 р. — Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1905—1907 гг. // Сб. док. в 5-ти т. — М., 1979. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 164—165.

¹⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП... — Т. 1. — Кн. 1. — С. 250.

¹⁸ Листовки большевистских организаций в первой русской революции... — Ч. 1. — С. 533.

¹⁹ Вперед. — 1905. — 15 февр.

участь у виборах її членів (про що повідомляли А. В. Луначарський та С. І. Гусев²⁰), комітети та групи РСДРП використали ці вибори для викриття справжніх цілей самодержавного уряду, а також політичного виховання пролетаріату. В. І. Ленін, виступаючи на ІІІ з'їзді партії, вказав на необхідність посилення революційної агітації. Посилаючись на досвід роботи більшовиків, він підкреслив, що «...іноді для того, щоб викрити обман, треба взяти участь у виборах»²¹. Так, Петербурзький комітет РСДРП розгорнув широку кампанію серед робітників, виділив для цього майже 60 агітаторів²². Завдяки здійсненим заходам на мітингах в основному переважала більшовицька тактична лінія — висувалися економічні й політичні вимоги (свобода слова, зборів, гласність роботи комісії, недоторканність особи й ін.). Серед виборців були трудівники, намічені комітетом РСДРП²³. На деяких підприємствах (наприклад, Сім'яниківському заводі) довелося вести напружену боротьбу із зубатовцями-ушаковцями, які доводили, що пролетарям буцімто непотрібна політична свобода, що вони повинні вимагати лише задоволення їх економічних потреб²⁴.

Після того, як виборці поставили Шидловському певні вимоги, що висувалися на районних та підрайонних зборах (а не «видуманих самими виборцями», як говорилося в офіційній урядовій пресі²⁵), і відмови задовольнити їх, вони висловилися проти цієї комісії, закликали петербурзький пролетаріат почати загальний страйк. 20 лютого її було розпущено.

Ця кампанія повністю підтвердила правильність висновку ленінської газети «Вперед» про те, що «уряд кине свою небезпечну гру в комісії тільки-но переконається, що з брязкальця, яким воно хотіло побавити народ, комісії ці перетворюються у зброю в руках пролетаріату»²⁶. Вона засвідчила про зростаючий вплив більшовицької партії, її популярність серед робітників, про зростання політичної свідомості пролетаріату. Н. К. Крупська наприкінці лютого 1905 р. з Женеви надіслала листа Бакинському комітету РСДРП, в якому зазначила, що ця кампанія «цілком очевидно показала, що комітет (Петербургський.— Авт.) і працює чудово, і впливом користується величезним»²⁷. Навіть «Франкфуртская газета», яка завжди з недовірою ставилася до соціал-демократів і співчувала лібералам, змушена була визнати, що зовсім «невірно буцімто російський робітник недостатньо дозрів до розуміння своїх інтересів і не має ніякого уявлення про політику...»²⁸

Зазнавши поразки з комісією Шидловського, царизм не відмовився від політики «опіки» робітників, про що засвідчила діяльність нової комісії під головуванням міністра фінансів В. М. Коковцева. Вона мала обговорити «заходи по упорядкуванню побуту й становища робітників у промислових підприємствах». Її розпорядче засідання відбулося 15 березня 1905 р.

Більшовики у статтях, надрукованих у газеті «Вперед», у шести номерах «Пролетарія» та 8 листівках комітетів РСДРП, у тому числі Одеського й Катеринославського, й в інших виданнях, на зборах, у

²⁰ Вперед.— 1905.— 23 февр.; Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП...— Т. 1.— Кн. 2.— С. 33.

²¹ Ленин В. И. Полное собр. творений.— Т. 10.— С. 117.

²² Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП...— Т. 1.— Кн. 1.— С. 362.

²³ Вперед.— 1905.— 2 марта.

²⁴ Сергеевич В. Завод — кузница революции // Рабочим о старом и новом житье-бытье.— М., 1929.— С. 77.

²⁵ Листовки большевистских организаций в первой русской революции...— Ч. 1.— С. 572.

²⁶ Вперед.— 1905.— 15 февр.

²⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП...— Т. 1.— Кн. 2.— С. 83.

²⁸ Вперед.— 1905.— 2 марта.

гуртках викрили мету, піддали гострій критиці роботу цієї урядової комісії. Її завдання полягало в тому, щоб, використавши «європеїзовані» засоби боротьби з робітничим рухом, «заспокоїти робітничу масу, зробивши їй деякі поступки»²⁹, — писав В. В. Воровський у статті «В комісії Коковцева». «Ця комісія, — говорилося в листівці Катеринославського комітету «більшості» РСДРП, — просто нова спроба обманути робітників»³⁰.

Щоправда, уряд не наважився скористатися старими «демагогічними замашками», а спробував «облагодіяти» робітників без їх участі в роботі комісії. Для самодержавства зручніше було, як підкреслювали катеринославські марксисты, щоб «робітниче питання вирішувалося у тиші кабінету, людьми, надійними для уряду»³¹. До комісії було запрошено чиновників, промисловців, а також учених, тобто всіх тих, хто, як написали московські більшовики, «знає» це питання й зможе, так би мовити, «висловити потреби пролетаріату»³². Причому сам цар на доповіді про її склад зробив позначку: «Лише не теоретиків». «Ось вже воїстину там «розумного не треба!» — відмічав В. В. Воровський. — Вибирайте з вчених тих, хто дурніший і більш поступливий, і тоді справа піде...»³³ У заяві на ім'я міністра внутрішніх справ від 28 травня 1905 р., складеній на основі постанов, які було прийнято на загальних зборах робітників Іваново-Вознесенська 16—22 травня, й підписаній 151 депутатом місцевої Ради робітничих депутатів, прямо зазначалося, що ця комісія не може вирішити питання в інтересах пролетаріату — «лише народні представники, скликані на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування, зможуть задовольнити наші потреби»³⁴.

Одним з проєктів комісії Коковцева передбачалося за прикладом Західної Європи скасувати кримінальне покарання за страйки й визнати їх «законним діянням»³⁵. Обґрунтовуючи це рішення, в міністерстві фінансів визнали, що кількість страйкуючих за десять років — з 1895 по 1904 рр. — досить значна й «не поступається тим європейським країнам, де ніякого покарання за страйки не існує»³⁶.

Однак в цьому проєкті не лише повторювалися аргументи на користь свободи страйків, які наводилися у доповідях та промовах парламентаріїв Західної Європи, а й пропонувалися такі її обмеження, «до яких додумалася європейська буржуазія лише після тривалої боротьби з пролетаріатом»³⁷.

Ленінська газета «Вперед», аналізуючи цей проєкт, відзначила, що, зробивши уявний крок уперед у справі скасування «дикого законодавства», царські сановники обплутали його такими застереженнями, які значною мірою перекидали основну думку. Так, «заклади громадсько-необхідні» (до яких можна віднести будь-які підприємства) підлягали «вилученню, тобто припинення роботи на них вважається порушенням громадського порядку»³⁸. Основою законопроєкту був § 3, за яким «винний у самовільній відмові від роботи до строку найму...» міг бути заарештований на строк до трьох місяців³⁹. У зв'язку з цим газета «Вперед» підкреслювала, що буржуазні уряди «полюбляють поспілатися на інтереси держави, на безпеку країни для того, щоб

²⁹ Там же. — 7 апр.

³⁰ Листовки большевиков Украины... — С. 173.

³¹ Там же.

³² Листовки московских большевиков в период первой русской революции... — С. 104.

³³ Вперед. — 1905. — 7 апр.

³⁴ Первый в России: Иваново-Вознесенский Совет рабочих депутатов. — М., 1975. — С. 38.

³⁵ Пролетарий. — 1905. — 27 мая.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 2090, оп. 1, спр. 186, арк. 86 зв. — 87.

³⁷ Пролетарий. — 1905. — 27 мая.

³⁸ Вперед. — 1905. — 7 апр.

³⁹ Пролетарий. — 1905. — 13 июня.

безконтрольно експлуатувати робітників у так званих громадсько-необхідних підприємствах»⁴⁰.

Друге застереження залишало лазівку для кримінального переслідування за так звані «наси́льства й погрози» під час страйків, за «порушення свободи праці». Характерно, як зазначав В. В. Воробський, що з усіх свобод капіталісти ретельніше за все «відстоюють цю свободу праці»⁴¹. Центральний орган РСДРП газета «Пролетарий» підкреслила: «Інтереси суспільства й державна безпека — ось два жупели, якими прикриває буржуазія свій замах на права робітників»⁴².

Викривши класовий характер законопроекту, більшовики зробили важливий висновок, що «ввести за самодержавства дійсну свободу страйків — справжнісінька утопія»⁴³. Незважаючи на загальне формулювання про визнання рівних прав за робітниками та підприємцями, цьому документу були притаманні (за своєю суттю, а також нерідко й за формою) загальні риси буржуазного законодавства, зверненого тільки проти трудівників. Воно є зброєю у класовій боротьбі буржуазії з пролетаріатом. Тому, як писали більшовицькі видання, поки робітничому класу протистоятиме «всемогутній капітал, доти будь-які законодавчі рівняння будуть порожньою комедією»⁴⁴.

Більшовики, очолювані В. І. Леніним, викрили також буржуазну сутність законопроекту про обмеження робочого дня. Ним було передбачено максимальну 10-годинну тривалість його — замість 11,5 за часовою нормою, ліквідацію наднормових робіт, за винятком випадків «державної й громадської необхідності»⁴⁵.

Однак навіть ці пробуржуазні проєкти викликали гостре незадоволення й критику з боку промисловців, про що говорилося у статті «Гоги й Магоги», надрукованій в газеті «Пролетарий». Вони вважали їх надто ліберальними⁴⁶.

А. В. Луначарський у своїй публікації в цьому ж виданні (див. № 13) всебічно розглянув основи того «ідеального ладу», який було намальовано у доповідній записці московських капіталістів, надісланий на адресу комісії Коковцева. «Ліберальні тузи», які демагогічно заявили, що поліпшення добробуту робітничого класу «можливе не за умови нормування праці, а розвитку продуктивних сил народу, для чого необхідно передусім широко розвивати серед нього письменність та самодіяльність», зробили висновок про необхідність зберегти тривалість робочого часу, встановлену законом 1897 р.⁴⁷

Комісія Коковцева проіснувала до літа 1905 р. і, за словами одного з ініціаторів придушення революції С. Ю. Вітте, «також нічого практичного не зробила»⁴⁸. Наслідком діяльності чиновників з міністерства фінансів у галузі робітничого законодавства була підготовка

⁴⁰ Вперед.— 1905.— 7 апр.

⁴¹ Вперед.— 1905.— 7 апр.; Пролетарий.— 1905.— 13 июня.

⁴² Пролетарий.— 1905.— 27 мая. Цей принциповий марксистсько-ленінський висновок дає можливість належним чином оцінити антиробітничу політику буржуазії не лише на початку, а й наприкінці нашого століття. Досить, наприклад, згадати, як уряд Сполучених Штатів Америки розправився з диспетчерами авіаліній у 1981 р. (тоді 12 тис. страйкарів були викинуті на вулицю), про прийняття так званого надзвичайного законодавства під приводом «боротьби з тероризмом», застосування кримінального законодавства проти учасників антивоєнного руху й т. ін. (Див.: Международное рабочее движение // Вопросы истории и теории.— М., 1985.— Т. 8.— С. 664—665; Шустов А. Д. XXVI съезд КПСС и мировой революционный процесс.— М., 1982.— С. 88; Коммунист.— 1985.— № 1.— С. 25).

⁴³ Вперед.— 1905.— 7 апр.

⁴⁴ Пролетарий.— 1905.— 27 мая.

⁴⁵ Там же.— 20 июня.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Витте С. Ю. Воспоминания.— М., 1960.— Т. 2.— С. 369.

матеріалів про некараність учасників страйків, робітничі організації та нормування робочого дня⁴⁹.

В той час, як у комісіях велися розмови про реформи (вони виявили як старі «опікунські» тенденції, так і буржуазний підхід до вирішення робітничого питання), «на практиці дедалі енергійніше проводилася реакційна політика»⁵⁰.

За допомогою революційних соціал-демократів маси переконувалися в істинній спрямованості «робітничої політики» самодержавства. Так, у резолюції, прийнятій на міжрайонних зборах бакинських пролетарів, йшлося про те, що вони, «навчені досвідом нашого життя під поліцейською опікою уряду», не довіряють царським реформам і вбачають єдиний вихід з важкого становища, в яке потрапила Росія, у знищенні царизму⁵¹.

В. І. Ленін та більшовики дбали про те, щоб трудящі усвідомили, що «правлячі класи завжди і всюди намагаються роз'єднати і розбестити трудящих економічними подачками»⁵². Вони піддали нищівній критиці «тимчасові правила про виборних від робітників у майстернях і паровозних депо на казенних залізницях», затверджених 8 лютого 1905 р. міністром шляхів сполучення. За їх допомогою уряд намагався загальмувати страйковий рух залізничників. І, як зазначали більшовики, лише боротьба «проти царя, політична боротьба, змусила уряд поквартитися з поступкою»^{52а}. Оскільки «царська милість» не мала успіху серед робітників, самодержавство відразу ж розробило «положення про службовців у воєнний час», яке ставило залізничників поза законом. За відмову вийти на роботу їм загрожувало ув'язнення строком на 4—8 місяців (без усякого суду)⁵³.

Революційний рух примусив царизм піти на скасування циркуляра міністерства внутрішніх справ 1897 р. У квітні й серпні 1905 р. було прийнято рішення — у вигляді «тимчасового заходу» — про припинення «кримінального переслідування у справах страйків робітників і самовільної відмови їх від роботи». Комітет міністрів визнав, що ці страйки є чисто економічними явищами, які «не підпадають внаслідок цього під кримінальну репресію»⁵⁴.

На практиці все лишалося без змін. «Циркуляром неможливо скасувати те, — говорилося в листівці Московського комітету РСДРП, — що ввійшло вже вглиб російського життя, з ним остаточно й нерозривно зжилися російські адміністратори»⁵⁵.

Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків, їх боротьба проти антиробітничої політики царизму, як зазначив В. І. Ленін, підготували ґрунт для безсумнівної моральної переваги революційних класів⁵⁶. В цих умовах самодержавство, поряд з організацією погромів та інших репресивно-каральних акцій, шукало «законні» шляхи для придушення революційного руху. Ними виявилися тимчасові правила «про покарання за участь у страйках на підприємствах, які мають громадське або державне значення...» Їх опубліковано 2 грудня

⁴⁹ Лаверичев В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России.— С. 200.

⁵⁰ Листовки большевистских организаций в первой русской революции...— Ч. 1.— С. 81.

⁵¹ Третий съезд РСДРП // Сб. документов и материалов.— М., 1955.— С. 503.

⁵² Листовки большевиков Украины...— С. 173.

^{52а} Революционное движение в России весной и летом 1905 года // Апрель — сентябрь.— М., 1957.— Ч. 1.— С. 151.

⁵³ Листовки большевиков Кубани и Черноморья (1903—1920 гг.).— Краснодар, 1979.— С. 54; Листовки большевистских организаций в первой русской революции...— Ч. 1.— С. 398.

⁵⁴ Таємний циркуляр міністерства фінансів від 31 серпня 1905 р.— ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 824, арк. 9.

⁵⁵ Листовки московских большевиков в период первой русской революции...— С. 463.

⁵⁶ Див.: Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики // Повне зібр. творів.— Т. 11.— С. 349.

1905 р. Було встановлено кримінальну відповідальність (до одного року й чотирьох місяців) за страйки в урядових установах та на підприємствах. Допускаючи їх як знаряддя економічної боротьби, царський указ, як підкреслювали більшовики, мав такі обмеження, що знищували її «натяк на свободу»: заборонялося під страхом ув'язнення «примусувати робітників приєднатися до страйку»⁵⁷. Після опублікування цього «драконівського закону», зазначалося в «Известиях № 1» Ради робітничих депутатів Одеси, уряд «остаточно скинув із себе маску»⁵⁸.

В. І. Ленін та більшовицькі організації, приділяючи постійну увагу цим питанням, викривали не лише економічні, а й політичні аспекти антиробітничої політики царизму. Так, вони роз'яснювали масам, що пролетаріат і за законом від 6 серпня 1905 р. позбавлявся виборчих прав під час виборів до державної дорадчої Думи, яку так і не було скликано. Заснування булігінської Думи, як писав В. І. Ленін на сторінках «Пролетария», з одного боку, «підманює» народ думкою про представницький спосіб правління, а з іншого — «...є найгрубішою підробкою народного представництва...»⁵⁹. Оголосивши про бойкот цієї Думи, яка ігнорувала пролетаріат, більшовики розгорнули агітаційну роботу серед робітників, закликаючи їх піднятися на збройне повстання для повалення самодержавства і скликання всенародних установчих зборів.

Розкриваючи сутність нового закону про вибори 11 грудня 1905 р. до законодавчої віттевської Думи, вони показали, що він — нова поступка революції та черговий виверт царизму. У листівці об'єднаного ЦК РСДРП, написаній В. І. Леніним, йшлося про те, що це буде «не народна, а поліцейська і поміщицька Дума»⁶⁰. Хоча до трьох виборчих курій додалася ще й робітнича, але три чверті трудівників були відсторонені від виборів, а інші просіювалися «...через три сита...»⁶¹. На сторінках більшовицьких газет «Вперед», «Волна», «Эхо» та інших В. І. Ленін роз'яснював трудящим, що, поки тримається стара влада, доти «не можна і говорити серйозно про значення народного представництва...» та задоволення назрілих потреб мільйонів людей. Дума — установа, не придатна для досягнення перемоги в революції й здійснення програми-мінімум РСДРП, це — контрреволюційна змова самодержавства з ліберально-монархічною буржуазією проти пролетаріату й селянства⁶².

Всеросійський жовтневий політичний страйк продемонстрував силу й могутність робітничого класу — борця за демократію та примусив царя видати маніфест 17 жовтня, в якому народу були обіцяні «громадянські свободи». Пролетаріат самовідданою боротьбою завоював, хоч і не на тривалий час, свободи слова, зборів, преси та ін.

У тій атмосфері «днів свободи», коли виключного розмаху набула ініціатива народних мас, було створено Ради робітничих депутатів. Вони стали конкретним виявом гегемонії пролетаріату в революції, більшовицької тактики «лівого блоку».

У зв'язку з цим певний інтерес становить чернетка обвинувачувального акта у справі членів Київської ради О. П. Тарасова, З. Ф. Бараненкова та М. К. Тіліна, написана помічником прокурора

⁵⁷ Листовки московских большевников в период первой русской революции...— С. 463.

⁵⁸ Пролетарская революция.— 1924.— № 1 (24).— С. 220; Вперед.— 1905.— 4 дек.

⁵⁹ Ленін В. І. «Єднання царя з народом і народу з царем» // Повне збір. творів.— Т. 11.— С. 175.

⁶⁰ Ленін В. І. До всіх робітників і робітниць міста Петербурга та околиць // Там же.— Т. 12.— С. 186.

⁶¹ Там же.

⁶² Див.: Ленін В. І. Реакція починає збройну боротьбу // Повне збір. творів.— Т. 13.— С. 186; Нове піднесення // Там же.— С. 71; Серед газет і журналів // Там же.— С. 268—269; Невірні міркування «безпартійних» бойкотистів // Там же.— С. 260.

Київської судової палати в жовтні 1906 р., зокрема та частина (до речі, викреслена чиеюсь рукою), в якій царська феміда охарактеризувала склад і діяльність Ради. В ній йдеться про те, що «...лозунг соціал-демократичної робітничої партії «пролетарі всіх країн, єднайтеся» знайшов, між іншим, практичне втілення в «раді робітничих депутатів», до складу якої ввійшли виборні від фабрик, заводів і взагалі окремих робітничих організацій, і яка діє за участю, а інколи і під керівництвом осіб, що, хоча і не належать до числа робітників, але користуються їх довір'ям і відомих своєю революційною діяльністю... Одним з найголовніших і найбільш активних засобів боротьби для організованих робітників є страйки... «Рада робітничих депутатів»... прагне не тільки досягти цим шляхом негайного виконання своїх економічних і політичних вимог, а й дисциплінувати пролетаріат для здійснення його дальших цілей, які полягають у встановленні диктатури пролетаріату, тобто повному захопленні влади...»⁶³

Самодержавство спочатку змушене було рахуватися з Радами, а згодом, після придушення збройного повстання пролетаріату, перейшло в наступ: наприкінці грудня 1905 р. було наказано «негайно здійснити їх ліквідацію», якщо їх члени відомі «охранці». Підприємці по-своєму розправлялися з депутатами⁶⁴.

Проти них виступили всі контрреволюційні сили. Реакційна преса, чорносотенні листівки називали Рад у «купкоу змовників», а депутатів обвинувачували у «розкраданні робітничих грошей» і т. п.⁶⁵ Буржуазія вбачала в них революцію, яка «...надто далеко зайшла вперед»⁶⁶. А монархічний «Союз руського народу», який знав про намір та дату розправи з Радами, у своєму листку прямо провокував петербурзьких робітників 3 грудня зібратися й скинути, мовляв, із себе «ярмо Рад»⁶⁷. Однак усупереч намаганням офіційних властей і буржуазії інші Ради, зокрема Київська, закликали зібрати всі сили, щоб організувати пролетарські маси і «об'єднати їх навколо столичних Рад робітничих депутатів для загальної боротьби...» за інтереси трудящих⁶⁸.

Відкидаючи навмисну брехню та наклепи, більшовики разом з тим закликали пролетарів встати на захист їх виборних—депутатів і готуватися до народного суду над царським урядом⁶⁹.

Міністерство внутрішніх справ, яке визнало серйозне значення Рад, що вони відіграли у жовтні—грудні 1905 р., в липні 1906 р. розіслало жандармським управлінням директиви, в яких їм пропонувалося перешкоджати створенню Рад. Їх членів або заарештовували (в адміністративному порядку), або за рішенням закритих судів висилали на поселення (як, наприклад, Київської Ради робітничих депутатів)⁷⁰.

В. І. Ленін, який передрік історичну роль Рад як нової форми політичної влади пролетаріату, за спогадами активного учасника першої російської революції В. І. Коваленкова, зазначав: «Де б не повторилася революція, Ради впливають»⁷¹.

Виникнення явочним порядком у 1905 р. інших масових організацій трудящих—професійних спілок—теж було викликане революційним рухом, зростанням організованості пролетаріату. Створені під

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 3476, арк. 9—9 зв.

⁶⁴ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 684, арк. 12; Новая жизнь. — 1905. — 29 октяб.; 1 дек.

⁶⁵ Листовки петербургских большевиков...— Т. 1.— С. 400.

⁶⁶ Ленін В. І. V з'їзд РСДРП // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 323.

⁶⁷ Листовки петербургских большевиков...— Т. 1.— С. 430.

⁶⁸ Революция 1905—1907 гг. на Украине.— Киев, 1955.— Т. 2.— Ч. 1.— С. 639.

⁶⁹ Див.: Листовки петербургских большевиков...— Т. 1.— С. 398, 400, 428, 450—451 та інші.

⁷⁰ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 3476, арк. 13.

⁷¹ Ленин. Годы Великого пролога, 1905—1907.— М., 1984.— С. 137.

керівництвом РСДРП, вони, як визнало міністерство внутрішніх справ, відіграли «досить примітну роль у підготовці й проведенні загального страйку у жовтні...»⁷² Трудящі змусили уряд легалізувати їх, що знашило своє відбиття у «Тимчасових правилах про спілки, товариства та збори» від 4 березня 1906 р.⁷³

В. І. Ленін та більшовики передбачили це. Ще влітку 1905 р. Володимир Ілліч, аналізуючи політику буржуазних поступок під виглядом свободи страйків і спілок та визнання класової боротьби в «бrentанівському або гірш-дункерівському смислі», підкреслив, що в основі цього «...лежить тенденція звести робітничий рух переважно до професійного руху, вдержати його якомога далі від самостійної (тобто революційної і спрямованої до демократичної диктатури) політики...»⁷⁴

Хоча «тимчасові правила», за думкою Державної ради, повинні були забезпечити робітникам, працюючим у промисловості, «рівні права в економічній боротьбі» та «пошук засобів ліквідації непорозумінь» між ними, їх головна мета, як зазначали більшовики — відволікти пролетаріат від політичної активності й поставити профспілки під нагляд поліції, перевести його «нічим не стримуване прагнення до організації...» у виключно професійну область. За недотримання цих правил винні підлягали арешту на строк до 3 місяців або штрафу до 300 крб., а за участь у спілці чи товаристві, що переслідують політичні цілі, — ув'язненню у фортеці до одного року⁷⁵.

Правила 4 березня 1906 р., говорилося у листівці одеських соціал-демократів, обмежували права спілки в головному — керівництві страйками. Їх створення повністю залежало від сваволі місцевої адміністрації⁷⁶. Міністру внутрішніх справ було надано право за власним розсудом закривати товариства та спілки, якщо їх діяльність, на його думку, «загрожує громадському спокою та безпеці»⁷⁷.

В. І. Ленін та більшовики на сторінках газет «Пролетарій», «Новая жизнь», «Эхо», у виданих ними листівках (не менш як 10 шт.) роз'яснювали робітникам, що прийняттям «полицейського закону» 4 березня 1906 р. уряд вирішив загальмувати розвиток революційного професійного руху, відволікти їх від політичної боротьби (при цьому сприяючи об'єднанням капіталістів). Вони закликали пролетарів створювати боєздатні організації, використовуючи для цього правила про профспілки⁷⁸.

На кінець революції, незважаючи на те, що навіть цей «...реакційний, потворний закон...»⁷⁹ губернатори та міністри звели нанівець, у 350 населених пунктах Росії (без Фінляндії) діяли 1170 легальних і нелегальних профспілок, які відіграли важливу роль у боротьбі за 8-годинний робочий день та ліквідацію наднормовних робіт, проти без-

⁷² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 856, спр. 831, арк. 17; оп. 857, спр. 35, арк. 91.

⁷³ Примітно, що напередодні першої світової війни, як зазначалося у таємному циркулярі міністерства внутрішніх справ від 24 травня 1914 р., на підставі цих правил діяли різні спілки — науково-філософські, окультні, графологічні та ін., під прапором яких у Росії начебто «безперешкодно» поширювалися масонські ідеї. Але, як свідчать документи місцевих жандармських управлінь, спроб організувати «масонський таємний орден» не спостерігалося (Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 3265, арк. 33—34, 38, 39—39 зв., 40, 42; ф. 336, оп. 1, спр. 2411, арк. 45 зв., 46, 47).

⁷⁴ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. Повне збір. творів. — Т. 11. — С. 103—104.

⁷⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 857, спр. 45, арк. 151; спр. 35, арк. 137—137 зв.; Листовки большевиков Украины... — С. 545.

⁷⁶ Революція 1905—1907 гг. на Украине. — К., 1955. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 73.

⁷⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 857, спр. 35, арк. 132.

⁷⁸ Листовки московских большевиков в период первой русской революции... — С. 545; Листовки большевистских организаций в первой русской революции... — Ч. 3. — С. 539, 428.

⁷⁹ Ленін В. І. Виборча платформа РСДРП // Повне збір. творів. — Т. 21. — С. 170.

робіття, локаутів та ін. Усі вони дедалі більше набували «професійно-політичної» спрямованості⁸⁰. Оцінюючи значення масового профруху у період першої російської революції, В. І. Ленін пізніше зазначив, що він став новою фазою організованого опору капіталістам, кроком уперед «...в історії розвитку пролетарської самосвідомості»⁸¹.

Революційні марксистки, очолювані В. І. Леніним, викривали й антиробітничу політику буржуазії, яка блокувалася з царським урядом. Об'єднавшись у товариства фабрикантів та власників заводів, підприємці для «приборкання» пролетаріату почали застосовувати масові локауты, інколи «під виглядом скорочення та ліквідації робіт», часом без будь-яких мотивів, грубо — відверто. При цьому, як писала перша легальна більшовицька газета на Україні «Работник», їм на допомогу «люб'язно» приходили правлячі кола⁸². Марксистські організації виступили провідною силою як у боротьбі проти локаутів, так і в цілому проти самодержавства та буржуазії.

В період революції В. І. Ленін та його соратники піддали нищівній критиці також раніше прийняті царизмом фабричні закони, політику «поліцейського соціалізму», репресивно-каральні засоби та методи розправи з пролетарським рухом тощо. РСДРП діалектично викривала політику самодержавного уряду у робітничому питанні, виходячи з умов соціально-політичного й економічного устрою та розвитку країни. Це сприяло одночасному розгортанню двох різномірних соціальних воєн: загальнонародної боротьби за демократію та класової — пролетаріату з буржуазією — за соціалізм.

Таким чином, В. І. Ленін та більшовики в період революції 1905—1907 рр. у Росії, виступаючи за повалення царизму як головної перешкоди на шляху розв'язання робітничого питання, яке неможливо вирішити за капіталізму, показали, що царизм був змушений займатися цими проблемами. Але, незважаючи на посилення буржуазного впливу на його законодавчу діяльність, ця політика лишалася у своїй основі «опікунською» і насамперед спрямовувалася на «утихомирення», а згодом і придушення руху трудящих. Ленінська партія послідовно боролася за здійснення альтернативної революційної політики, яка була визначена у Програмі РСДРП.

Агітаційно-пропагандистська й організаторська робота більшовиків у 1905—1907 рр. відіграла значну роль у згуртуванні й політичному вихованні пролетаріату як гегемона революції, у розвінчанні монархічних та реформістських ілюзій. Вона сприяла появі плеяди революціонерів*, які, спираючись на нагромаджений досвід, продовжили боротьбу проти самодержавства, за демократію та соціалізм.

⁸⁰ Профсоюзы рабочих России. 1905 г.—февраль 1917 г. // Перечень организаций 2-х вып.—М., 1985.—Вып. 1.—С. 9; Вопр. истории.—1985.—№ 12.—С. 51—63; Борьба.—1905.—1 дек.

⁸¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників текстильної промисловості 19 квітня 1920 р. // Повне збір. творів.—Т. 40.—С. 301.

⁸² Работник.—1906.—9 люня.

* У надзвичайно таємному циркулярі міністерства внутрішніх справ від 2 вересня 1914 р. таким чином оцінено роль РСДРП, Рад робітничих депутатів у підготовці робітників — революціонерів у період революції 1905—1907 рр. (за висловом поліції, «робітничої інтелігенції»): «Вже тепер значення цієї робітничої інтелігенції величезне. Кадри її створилися з тих розпропагованих робітників, які пройшли революційну підготовку в підпільних організаціях та вдосконалили її у в'язницях та на засланнях, де й сприйняли нехитру техніку революційної пропаганди і агітації, засвоївши у вигляді теоретичної підготовки ту масу революційних брошур, яку було викинуто на книжковий ринок наприкінці 1905 та на початку 1906 років» (ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3265, арк. 66 зв.—67).

В. Н. Гребенников

**БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА, БОЛЬШЕВИКОВ
ПРОТИВ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА ПО РАБОЧЕМУ ВОПРОСУ
В ПЕРИОД ПЕРВОЙ РОССИЙСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ**

Резюме

В статье показана титаническая работа В. И. Ленина, большевистской партии по разъяснению массам трудящихся антирабочей сущности законодательной деятельности царского правительства, которое пыталось с ее помощью сбить накал классовых сражений пролетариата в период первой русской революции 1905—1907 гг.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЛЕНІНІАНА

XXVII з'їзд КПРС, визначаючи основні завдання вдосконалення духовного життя радянського суспільства, вказав на назрілі потреби розвитку суспільствознавства, літератури і мистецтва. Дальше піднесення цих галузей буде досягнуте насамперед натхненною творчою працею митців і науковців. Разом з цим йому сприятиме ґрунтовний і всебічний аналіз історико-суспільних і духовно-культурних проблем, критичний підхід при розгляді літературних та науково-історичних явищ при обов'язковому дотриманні такту і поваги до їх творців. Це повною мірою стосується процесів розробки і висвітлення ленінської теми в історичній науці, літературі й образотворчому мистецтві.

За роки Радянської влади науковці-історики, письменники і митці республіки створили чимало праць, які становлять українську Ленініану. Історична наука, художня література і мистецтво властивими їм засобами відтворюють образ Леніна в усьому багатстві його особистих рис і суспільної діяльності. Багатогранний життєвий шлях революціонера, титанічна теоретична діяльність, думки і плани Ілліча, втілення його ідей у революційній боротьбі та соціалістичному будівництві в нашій країні; визначальна роль в історичній долі українського народу, згуртуванні трудящих України і Росії, допомога в зміцненні більшовицьких організацій України, встановленні влади Рад і утворенні української Радянської державності; непримиренність до ворогів, тепло та простота в спілкуванні з партійними діячами, професіональними революціонерами і рядовими революційними перетворень — такий, далеко не повний, перелік проблем і тем тих творів, які входять до Ленініани. Створена на Україні Ленініана органічно входить у всесоюзну розробку ленінської теми і має певні здобутки. Це дає змогу приступити до узагальнення того, що зроблено, написання історіографічних праць з цієї проблеми і визначення рубежів її дальшого розвитку.

Відомо, що історична наука, художня література і мистецтво мають свої об'єкти і засоби дослідження і відзначаються специфікою зображення проблем духовного розвитку суспільства. Ця специфіка стосується й Ленініани — історичної, літературно-художньої та мистецької. Але як частини цілого вони повинні перебувати в тісному творчому зв'язку, становити документальну основу для історичних романів, повістей, драматичних та мистецьких творів про Леніна. Такий підхід до спільної справи дає підставу історикові, близькому до української історичної Ленініани, переступити грань суміжної науки, щоб на основі знайомства з художніми творами і літературознавчими працями поділитися своїми спостереженнями про стан висвітлення ленінської теми в українській радянській художній літературі.

Поети і письменники України зробили значний внесок в українську Ленініану. Літературознавці і критики своєчасно відгукувалися на їх твори статтями і рецензіями на сторінках журналів і газет, починаючи з 20-х років¹. В останні десятиріччя поряд із статтями і рецензіями, кількість яких зросла, з'явилися перші брошури, монографії і збірники статей². Автори цих матеріалів розглядають опубліковані в 20-ті — 70-ті роки найзначніші поетичні, прозові та драматичні твори української художньої Ленініани. Особлива увага в них приділена творам, написаним у три останні десятиріччя. Доробок українських літераторів зіставляється з творами російських письменників, присвячених цій великій проблемі, з'ясовується вклад у скарбницю загальної Ленініани. Схвалюючи в цілому названі літературознавчі праці, відзначимо, що їх автори в своїх оцінках літературних творів не завжди критичні, не відзначають помилок і недоліків у висвітленні образу Леніна та його оточення.

Розробку образу Леніна в художній літературі започаткували російські письменники і поети М. Горький, Д. Бедний, В. Маяковський, В. Брюсов, С. Єсенін, О. Безименський, М. Тихонов та ін. Вони заклали фундамент художньої Ленініани. Українські радянські поети і письменники, як і літератори Радянської Росії, звернулися до ленінської теми ще за життя В. І. Леніна, на початку 20-х років. Найзначнішим поетичним твором того часу була поема В. Поліщука «Ленін» (1922), в якій Володимир Іллєч виступає не тільки як вождь, а й як жива, наділена конкретними рисами людина³. В 1924 р. на смерть В. І. Леніна поемами і віршами відгукнулися десятки відомих і молодих поетів — М. Бажан, В. Сосюра, П. Тичина, В. Поліщук, Г. Шурупій, О. Слісаренко, Я. Савченко, М. Терещенко, В. Ярошенко, П. Усенко та ін. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років значним явищем того часу були поезії М. Рильського «Ленін» і «Балада про любов» (1932). Праця над поетичним втіленням ленінської теми сприяла ідейному зростанню багатьох поетів, що раніше належали до різних груп, їх утвердженню на позиціях ленінізму.

У 20-ті роки художнє втілення образу Леніна зустрічається в драматичних творах, зокрема в п'єсах М. Куліша «97» і «Комуна в степах» (1925), І. Дніпровського «Любов і дим» (1925). Тоді ж з'явилися прозові твори малих форм про В. І. Леніна: О. Вишні «Ленін» (1924), В. Блакитного «Ленін — Москва» (1924), Ю. Яновського «Голод» (1924), П. Панча «Портрет» (1924) і «Тихонів лист» (1926), О. Корнійчука «Він був великий» (1925), Г. Епіка «В снігах» (1927), І. Микитенка «Брати» (1927).

Загальною рисою молодого української художньої Ленініани була деяка відірваність від багатогранного конкретного матеріалу, зосередження на зовнішніх обставинах, окремих датах чи подіях з діяльності вождя, його портреті. В поезії переважало емоційно-пристрасне, романтизоване і абстрактно-символічне зображення образу. Навіть у драматичних творах В. І. Ленін ще не виступав як жива людина, діючий персонаж. Але і в той час ряд письменників, як свідчать романи А. Голловка «Бур'ян» (1927) і Г. Епіка «Перша весна» (1932), розглядали

¹ Білявська О. О., Бондаренко Р. Л., Колотуцька І. І., Кравченко С. А. В. І. Ленін і питання літератури (1920—1970): Бібліограф. покажчик. — К., 1970. — 337 с.; Ювілейна Ленініана України. Покажчик літератури 1968—1971 рр. — К., 1978. — С. 187—212.

² Борщевський В. М. Образ Леніна в українській літературі. — К., 1969. — 40 с.; Шаблійовський Є. С. В. І. Ленін і українська література. — К., 1969. — 96 с.; Ленін у літературі і мистецтві українського народу. — К., 1970. — 248 с.; Кисельов Я. Великий образ: Ленініана української драматургії. — К., 1970. — 170 с.; Федорчук М. С. Ленініана в українській радянській літературі. — К., Донецьк, 1976. — 190 с.; Скорський М. А. Образ Леніна в українській радянській літературі: Посібник для вчителів. — К., 1983. — 168 с.

³ Заславський С. Піонер поетичної Ленініани // Дніпро. — 1970. — № 4. — С. 155—159.

ленінську тему ширше, як втілення ленінських ідей в життя радянських людей, зокрема села.

Відзначені недоліки певною мірою були зжиті в процесі дальшого розвитку і збагачення Ленініани. Незважаючи на культ особи Сталіна, в другій половині 30-х років вона поповнювалася новими прозовими і поетичними творами. При цьому розробка теми в прозі і драматургії здійснювалася в тісному зв'язку з висвітленням подій Жовтневої революції і громадянської війни. З'явилися такі твори, як романи і повісті П. Панча «Облога ночі» і «Олександр Пархоменко» (1935, 1939), Ю. Яновського «Вершники» (1935), А. Шияна «Гроза» (1936), О. Десняка «Десну перейшли батальйони» (1937), Ю. Дольд-Михайлика «Щорс» (1937), трилогія С. Склярєнка «Шлях на Київ» (1937—1940). Тоді ж О. Корнійчук услід за трагедією «Загибель ескадри» (1934) опублікував п'єсу «Правда» (1937), Ю. Яновський — ще раніше — «Думу про Британку» (1932), а І. Микитенко — написав «Як сходило сонце» (1937, опубліковано в 1960).

Авторів цих творів, при всій відмінності їхнього підходу до теми, об'єднувало прагнення показати роль В. І. Леніна в історичній долі українського народу на переломному етапі його розвитку. В них художніми засобами відбито інтерес Ілліча до України, проблем встановлення Радянської влади на українській землі, допомогу вождя місцевим більшовицьким організаціям. Герої їх творів уособлюють певні класові сили, що брали участь у боротьбі, зростання під впливом ленінізму й особи Леніна свідомості мас, втілення в їх боротьбі революційних ідей.

Поряд із здобутками у деяких з названих творів були й недоліки, передусім документального характеру. Якщо в історико-біографічній повісті П. Панча «Олександр Пархоменко» зустріч героя і його розмова з В. І. Леніном документально засвідчені⁴, то зустріч М. Щорса з вождем революції, про яку йдеться в книгах Ю. Дольд-Михайлика і С. Склярєнка, в реальному житті місця не мала.

У передвоєнні роки зусиллями П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка, С. Крижанівського, О. Гаврилюка та інших авторів продовжувала розвиватися поетична Ленініана. В роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу ленінська тема в поезії, над якою продовжували активно працювати М. Бажан, І. Гончаренко, С. Гудзенко, А. Малишко, М. Рильський та інші поети, мала цільову спрямованість. Поетичне слово закликало до вірності ленінізму, відданості Комуністичній партії і Батьківщині, йшло в строю бійців проти фашизму.

Величезні завдання, потреби відбудови і дальшого розвитку країни, які постали перед радянським народом у післявоєнний період, дали новий поштовх для розвитку літературно-художньої Ленініани. Вона стала численнішою за іменами її творців і багатобарвнішою за формами і змістом відображення образу В. І. Леніна. Когорту ветеранів радянської поетичної Ленініани поповнили нові сили — П. Біба, В. Бичко, І. Драч, В. Коротич, І. Вирган, Б. Олійник, О. Палажченко та ін. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна художні твори поетів були перевидані в кількох збірниках, в тому числі «Ленін з нами» (Вип. 1). «Поетична Ленініана» та «Ленінські читання» (Вип. 1, 4)⁵. Тільки в збірнику «Ленін з нами» вміщено 102 кращих поезії, написані 92 авторами в 20-ті — 60-ті роки, більше половини з них припадають на 50—60-ті роки. І в інших названих збірниках вміщені поезії нових авторів. Кращі з поетичних творів про В. І. Леніна, Комуністичну партію,

⁴ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. — М., 1975. — Т. 6. — С. 51.

⁵ Ленін з нами: Твори українських радянських письменників про В. І. Леніна. Поезії. — К., 1969. — Т. 1. — 211 с.; Проза. — Т. 2. — 262 с.; Поетична Ленініана: Вірші українських поетів про В. І. Леніна. — К., 1969. — 367 с.; Ленінські читання. Вип. 1. Вірші поетів світу про В. І. Леніна. — К., 1969. — 236 с.; Вип. 4. Нові твори українських письменників про В. І. Леніна. — К., 1969. — 147 с. та ін.

Жовтневу революцію, розвиток нашої країни по ленінському шляху в 1975 р. випущено подарунковим виданням, що включає чотири збірки⁶. За нашими підрахунками, до них увійшли 193 постичних твори 77 поетів.

Талантами сучасних поетів та їх попередників створена поетична біографія Леніна і ленінізму, прославлена звитяжна боротьба за більшовицьку партію, героїка Жовтневої революції і захисту її завоювань від інтервентів, білогвардійців і буржуазних націоналістів, пафос і будні втілення в життя ленінських заповітів і планів. З сторінок поетичних творів Ленін постав і як теоретик марксизму, політичний діяч, засновник Комуністичної партії і Радянської держави, і як борець проти несправедливості, близький друг і порадник трудящих, вчитель і керівник українського народу в його боротьбі за соціальне і національне визволення, утворення Української Радянської держави, її всебічне піднесення в дружній сім'ї народів СРСР. Постична Ленініана — це і духовний пам'ятник вождю, і дієва ідеологічна сила, що закликає до боротьби проти всього відсталого, бюрократичного, сприяє рухові соціалістичного суспільства до його досконалості і зрілості.

В останні десятиріччя кількісно і якісно зросла прозова і драматична Ленініана України. За змістом і значенням увесь масив художніх творів про Леніна, виданих і перевиданих у 50—80-ті роки, можна поділити на три групи. Першу з них складають романи і повісті, які цілком присвячені В. І. Леніну, другу групу — біографічні твори про соратників вождя, на яких він справив значний вплив, та людей, що з ним зустрічалися. Третю, найбільшу групу становлять повісті, романи і п'єси, що відтворюють образ Леніна в зв'язку з певними історичними подіями, або містять ленінські мотиви у характеристиці героїв, ситуацій і фактів.

Першу групу творів про Леніна відкриває роман Ф. Бурлаки «Напередодні» (1956, 1964), який показує становлення В. І. Ульянова як революціонера і його політичну діяльність від симбірської гімназії до шушенського заслання. Найбільша увага автора приділена 1893—1895 рокам, зв'язкам соціал-демократів Петербурга і Києва, утворенню і діяльності петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Перебування В. І. Леніна в Шушенському і проживання в Пскові на початку 1901 р., нелегальний приїзд до Петербурга у зв'язку з підготовкою до видання «Искры» змальовані в повістях А. Михайленка «Вірність» і «Третій арешт» (1979). Боротьба Леніна за створення «Искры», його діяльність у редакції газети висвітлено в повістях О. Савчука «Місяць лютий» (1971) і «Гостре письмо» (1976), які в 1980 р. вийшли одною книгою «Високі хвилі». Д. Вишневіський у повісті «Сімдесят другий день» (1959) зобразив один із днів, 5(18) січня 1918 р., напруженої роботи голови Раднаркому по зміцненню молоді Радянської держави, а Р. Полонський у творі «Мирний двадцять перший» (1980) показав його як керівника держави в нових умовах переходу від громадянської війни до мирного будівництва.

Але найбільший внесок у художнє зображення образу Леніна зробив В. Канівець. За 20 останніх років він написав 6 романів і повістей про В. І. Ульянова, його рідних та найближчих товаришів-революціонерів — «Ульянови» (1967), «Хлопчик і жар-птиця» (1968), «Сестра Оля» (1970), «Студент університету» (1970) і «Ранок генія» (1979). Частина з них дороблялась і перевидавалась, у тому числі й російською мовою, а повість «Студент університету» була перероблена автором у п'єсу «Перші барикади» (1981).

Романи і повісті В. Канівця разом з творами російських письменників М. Шагінян, М. Прилежаєвої, П. Коптелова дають широке, ху-

⁶ Ленін. Поезії.— К., 1975.— 206 с.; Великий Жовтень. Поезії.— К., 1975.— 166 с.; Партія веде. Поезії.— К., 1975.— 206 с.; Моя Батьківщина. Поезії.— К., 1975.— 206 с.

дожньо переконливе відтворення обстановки в сім'ї Ульянових, дитячих і юнацьких років Володимира Ілліча, вироблення його характеру, високих моральних якостей, становлення як революціонера, теоретика, борця за створення марксистської партії в Росії. До цих прозових творів тематично примикають п'єси І. Рачади «Народження таланту» (1964), «Є така партія!» (1969) та драматична поема Л. Дмитерка «Первоцвіт» (1970).

Не менше значення у створенні української Ленініани післявоєнного часу відігравали історико-художні біографічні повісті і романи про соратників В. І. Леніна. І. Цюпа в біографічному творі «Через терни до зірок» (1966) показав життєвий шлях Ю. М. Коцюбинського, вплив на нього зустрічей з В. І. Леніним і роздумів про вождя революції. О. Савчук у повісті «Григорій Іванович» (1967) зробив спробу дати художнє висвітлення біографії Г. І. Петровського від його юності до обрання головою ВУЦВК, розкрити значення зустрічей з В. І. Леніним. Вплив зустрічей з В. І. Леніним на Ф. А. Сергєєва (Артема) показали В. Кучер і Р. Полонський у своїх творах «Ми не спимо на трояндах» (1967) і «Життя — як день, і день — як вічність» (1969, 1983). На ленінських ідеях гартувався В. М. Примаков, герой повісті І. Муратова «Сповідь на вершині» (1970). За ці ідеї віддав життя Б. Д. Вігілев, якому В. Замлинський присвятив нарис «На все життя» (1970). М. Дашків у повісті «Нехоженими стежками» (1973) розповів про вплив спілкування з В. І. Леніним на виховання молодих революціонерів П. М. і О. Б. Лепешинських.

Інтерес до героїв революції і громадянської війни, що формувалися під впливом ідей ленінізму, а то й особистого спілкування з В. І. Леніним, зумовив перевидання твору П. Панча «Олександр Пархоменко» (1974, 1979). Ще раніше Ю. Дольд-Михайлик переробив свій твір «Щорс» і видав його під назвою «Богунці» (1960).

У 50—70-ті роки значно поповнилася та частина української літературної Ленініани, яку становлять романи, повісті та п'єси, що збагачені ленінськими мотивами або містять окремі епізоди з діяльності В. І. Леніна, його спілкування з трудящими. Більшість з них охоплює Жовтневу революцію і громадянську війну, але частина стосується й інших періодів у житті країни.

Революційним подіям у Росії і на Україні на переломному етапі їх спільної історії присвячена дилогія Ю. Смолича «Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий», об'єднана загальною назвою «Рік народження — 1917» (1958—1960, перевидання в 1966, 1972). Озброєні ленінськими ідеями герої цього епічного полотна, в тому числі й історичні особи, які зустрічалися з Леніним, свідомо творять нову історію українського народу. О. Гончар у романі «Перекоп» (1957) показав завершення громадянської війни, розгром врангелівщини. В ньому також діють реальні історичні особи — соратники В. І. Леніна (М. В. Фрунзе, К. Є. Ворошилов та ін.), які реалізують ленінські ідеї захисту здобутків Жовтня. Значним надбанням художньої прози про буремні роки революції і громадянської війни були романи А. Головка «Артем Гармаш» (1951) і М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» (1967). Герої цих творів — широкі маси робітників і селян, натхнені ленінськими настановами, діють як творці історії.

До вказаної тематики належать і оповідання І. Цюпи «Це було на світанку» (1960) та роман «Грози і райдуги» (1968). У першому розповідається про вплив ленінського слова на зростання революційної свідомості селянських мас, у другому — про те, як селяни Полтавщини, відповідаючи на заклик В. І. Леніна, допомагали голодуючому населенню Поволжжя в 1921 р. Ленінськими мотивами пройняті повісті В. Замлинського «Волинський полк іде в революцію» (1967, 1972, 1977, 1986) та І. Ле «Капітан артилерії» (1971), які за своїм змістом стосуються періоду Жовтневої революції і громадянської війни.

М. Брезкун і С. Реп'ях у повісті «Ходоки» (1976) змалювали засвідчений спогадами О. Г. Шліхтера історичний факт відвідання В. І. Леніна в листопаді 1917 р. селянською делегацією з Чернігівщини.

До 50-річчя Жовтня Д. Бедзик і В. Бандурак опублікували твори «Украдені гори» і «Під високими Татрами». В них йдеться про спілкування гуцульського населення з В. І. Леніним під час його перебування на Краківщині. До цього періоду належить і повість В. Конвісара «Зірниця», в якій розповідається про участь В. І. Леніна в підготовці і проведенні VI (Празької) конференції РСДРП.

Певний вклад у розробку ленінської теми вніс І. Тельман. Основу його збірки «Три тижні грудня» (1975) становить одноіменна повість-хроніка, присвячена VII Всеукраїнському з'їздові Рад, перед делегатами якого мав виступити по радіо В. І. Ленін, але цьому перешкодила його хвороба. Збірка містила також кілька нарисів про діяльність В. І. Леніна і його соратників у роки громадянської війни. В доповненому і розширеному варіанті, під назвою «Ильич над картой України» книга була видана до 60-річчя Жовтня, а в 1983 р. перевидана в Москві під назвою «Годы нашей жизни: Документальные повести, хроники, очерки».

Найновішим твором з української прози про образ Леніна є повість А. Хижняка «Київська прелюдія» (1977, перевидана в 1983). Одним з основних її сюжетів були революційні події у Києві і Харкові наприкінці 1917 — на початку 1918 років, зустрічі і розмови В. І. Леніна з В. П. Затонським, його призначення представником Радянського уряду України при Раді Народних Комісарів, участь у її засіданнях.

У післявоєнні роки поповнилась і драматургічна Ленініана України. В. І. Ленін став персонажем п'єс А. Суходольського «Арсенал» (1956), Є. Кравченка «Коли сходило сонце» (1956), М. Зарудного «Сині роси» (1967), драматичної поеми О. Левади і А. Малишка «Арсенальці» (1960).

У своєму загальному підсумку сучасна українська радянська літературна Ленініана має певні здобутки. Літературознавець М. А. Скорський має підстави писати, що «доробок українських письменників останніх двох десятиріч відчутно поповнив скарбницю всієї радянської художньої Ленініани»⁷. Але справа не тільки в кількісному зростанні, але й у якісному вдосконаленні розробки ленінської теми, висвітлення образу Леніна, більш вимогливому ставленні авторів до відповідальності теми. Образ Леніна розробляється на конкретному історичному матеріалі, в нерозривному зв'язку з тими завданнями, які розв'язувала Комуністична партія, трудящі маси, в обстановці труднощів і досягнутих успіхів. При змалюванні своїх героїв, мотивації їхніх вчинків, аналізі подій письменники все частіше звертаються до ленінської думки, використовують твори Ілліча, історичний досвід партії, що сприяє зміцненню їх на позиціях реалізму, історизму і партійності, підносить методологічний і художній рівень творів. Художні твори про Леніна займають належне місце в комуністичному вихованні трудящих, в ідеологічній боротьбі з ворожими поглядами і діями.

Однак сучасна українська художня Ленініана ще далека від досконалості. Більш того, твори про Леніна, на жаль, не позбавлені істотних вад. Літературознавці відносять до них фактографічність, інформативність у подачі документального матеріалу, недостатній рівень його художнього осмислення в ряді творів⁸. Слід ще додати, що в цих творах мають місце елементи декларативності і схематизму.

Полишаючи літературознавцям дослідження художніх якостей творів про Леніна, розглянемо одну з важливих проблем — документальну достовірність зображених у цих творах фактів і подій. Сутте-

⁷ Скорський М. А. Назв. праця.— С. 132.

⁸ Там же.— С. 129, 151, 153—155, 165.

вим недоліком ряду творів, що належать до Ленініани, є порушення історичної правди. В окремих творах зустрічається помилкова інформація, неправильна оцінка відомих з історії фактів і подій або таке «домислення», яке суперечить фактичним даним. Наведемо ряд прикладів.

Ф. Бурлака у романі «Напередодні» описав зустріч і розмову 20-річного В. Ульянова на паромній переправі в Самарі з родиною К. Запорожця, його сином Петром (у майбутньому членом петербурзького «Союзу боротьби»), які поверталися з сибірського заслання на Київщину⁹. М. А. Скорський визнає цю сцену символічною¹⁰. Однак такої зустрічі не було, оскільки сім'я Запорожців поверталася з Сибіру не в 1890, а в 1886 р., коли Володя Ульянов ще навчався в сибірській гімназії. Історики вже піддали критиці цю вигадку письменника¹¹.

У повісті «Шулявська республіка» (1971), присвяченій діяльності сім'ї Ульянових у Києві та інших містах України, київській групі більшовиків у 1905 р., Ф. Бурлака пише, що в засіданнях Київської Ради робітничих депутатів брали участь Г. М. Кржижановський і О. Г. Шліхтер, що ця Рада була органом революційної влади, її охороняв загін саперів на чолі з Б. П. Жаданівським¹². В книзі наводиться вигадана «резольюція» Ради з 8 пунктів, де, зокрема, говориться, що «вся влада на території Шулявки здійснюється Радою робітничих депутатів», що «всі органи царської влади скасовані»¹³. Таким чином, розчерком пера письменника Київська Рада перетворилася в повноважний орган революційної влади, хоч через свою слабкість і зародковість вона ним не була.

О. Савчук при висвітленні грудневих подій 1905 р. у Катеринославі пише, що «війська гарнізону перейшли на бік страйкарів», а члени Катеринославської Ради, незадоволені бездіяльністю її голови-меншовика, обрали замість нього більшовика Г. І. Петровського, який до того був секретарем Ради¹⁴. Це все авторська вигадка.

В. Кучер в романі «Ми не спимо на трояндах» ввів сцену зустрічі і розмови В. І. Леніна з Ф. А. Сергеевим (Артемом) на складі книговидавництва «Вперед» у Петербурзі наприкінці грудня 1905 р.¹⁵ Слідом за В. Кучером у 1979 р. таку сцену, але з більшими подробицями, змалював Р. Полонський у творі «Життя — як день, і день — як вічність», і повторив її у другому варіанті книги в 1983 р.¹⁶ Цей сюжет не має ніякого документального підтвердження. Таке довільне ставлення до біографії В. І. Леніна, зокрема до фактів зустрічі Володимира Ілліча з реальними історичними особами — неправомірне.

О. Савчук в повісті «Григорій Іванович» помилково оцінив значення VI (Празької) конференції РСДРП, сказавши, що на ній «більшовики остаточно розмежувалися з меншовиками й ліквідаторами»¹⁷. Це неточне положення є відголосом оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)», виправлених у другій половині 50-х років у зв'язку з виходом у світ «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу». Насправді, конференція виключила з РСДРП меншовиків-ліквідаторів і підтвердила спільність дій більшовиків з меншовиками-партійцями. Ця

⁹ Бурлака Ф. Напередодні.— К., 1964.— С. 3—5.

¹⁰ Скорський М. А. Назв. праця.— С. 119.

¹¹ Шерстюк Ф. Е., Целларнус Е. Н. Правильнее освещать вопросы истории партии в художественной литературе // Вопр. истории КПСС.— 1974.— № 6.— С. 111—112.

¹² Бурлака Ф. Шулявська республіка.— К., 1971.— С. 101—104.

¹³ Там же.— С. 104—105.

¹⁴ Савчук О. Григорій Іванович.— К., 1967.— С. 159, 161.

¹⁵ Кучер В. Ми не спимо на трояндах.— К., 1967.— С. 92—95.

¹⁶ Полонський Р. Життя — як день, і день — як вічність. — К., 1983.— С. 98—105.

¹⁷ Савчук О. Назв. праця.— С. 179.

оцінка була повторена в повісті В. Конвісара «Зірниця», спеціально присвяченій Празькій конференції. Автор провів через повість вже спростовану історичною наукою думку про те, що конференція остаточно оформила більшовиків у самостійну партію. М. С. Федорчук позитивно оцінив повість, не помітивши її помилковості, а М. А. Скорський по суті з автором погодився¹⁸. Між тим, сам В. Конвісар виправив помилку, видавши в 1975 р. в Москві книгу «На крутом повороті. Повесть о VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП». Але вихід її в літературознавстві залишився непоміченим.

Через «Короткий курс історії ВКП(б)», як відомо, проходить ідея «двох вождів» (Леніна і Сталіна) з часу зародження пролетарської партії. Помилкова «ідея» вже давно розвінчана. Проте вона знайшла своєрідний відгомін на сторінках згаданої вище повісті О. Савчука як невинуватене протиставлення В. І. Леніна і Й. В. Сталіна на Краківській нараді ЦК РСДРП 1912 р. При цьому автор наділив Сталіна підкреслено негативними рисами — зверхністю, винятковістю, від чого «робилося моторошно і важко»¹⁹. Це суперечить історичній правді. В. І. Ленін давав тогочасному Сталіну зовсім іншу оцінку²⁰.

В літературі на ленінську тему чільне місце займає 1917 рік. Але й при цьому трапляється відхід від документального факту. Недоліки зустрічаються навіть у такого майстра як Ю. Смолич, який чимало зробив для висвітлення образу Леніна. Проте включена ним в кінець I-ї частини дилогії «Рік народження — 1917» сцена зустрічі В. І. Леніна з Ю. М. Коцюбинським в момент, коли Володимир Ілліч переходив у підпілля (6 липня 1917 р.) документами ленінської біохроніки не підтверджується. Деякі зауваження викликає і виклад розмови вождя з Ю. М. Коцюбинським. Не міг В. І. Ленін тоді говорити, що партія, можливо, піде у підпілля, а підпілля трактувати як відкриту роботу в масах, бо це — нонсенс²¹. Потребує спростування і вкладене у вуста Леніна твердження, ніби в 1905 р. київський пролетаріат показав приклад усьому російському пролетаріатові²². Насправді в Києві тоді не було ніяких виступів всеросійського значення, а в авангарді революції, як відомо, йшов пролетаріат Петербурга і Москви.

У повісті А. Хижняка «Київська прелюдія» таке ж зміщення акцентів щодо Києва відбулося стосовно 1917 р. У зображенні автора Жовтневе збройне повстання в Києві, невдала спроба скликання в цьому місті Всеукраїнського з'їзду Рад, незважаючи на допущені київськими більшовиками політичні помилки, які до того ж замовчуються, виявляються прелюдією Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, скликаного в Харкові. Більш того, це безпідставне твердження вкладається у вуста В. І. Леніна, хоч таких оцінок він ніколи не давав. Не можна погодитися з тим, що Леніну приписується оцінка діяльності київських більшовиків в листопаді 1917 р. як правильної²³. Ввівши цей надуманий сюжет у виклад розмови В. І. Леніна з В. П. Затонським, автор покривив проти правди історії.

Чимало надуманого, непідтвердженого фактами історії містить повість Р. Полонського. Такими, зокрема, є сюжети про активну діяльність у 1917 р. монархічних сил у Харкові, про здійснення ними терористичного акту проти Ф. А. Сергєєва (Артема), про перебування Артема і його зустріч з В. І. Леніним в Петрограді в дні Жовтневого збройного повстання²⁴. В той час Артем був у Харкові.

¹⁸ Федорчук М. С. Назв. праця.— С. 160; Скорський М. А. Назв. праця.— С. 146.

¹⁹ Савчук О. Назв. праця.— С. 181.

²⁰ Ленін В. І. О. М. Горькому // Повне збір. творів.— Т. 48.— С. 157.

²¹ Ленін з нами. Твори українських радянських письменників про В. І. Леніна. Проза.— Т. 2.— С. 229—230.

²² Там же.— С. 231.

²³ Хижняк А. Київська прелюдія.— К., 1983.— С. 116—117, 152.

²⁴ Полонський Р. Назв. праця.— С. 144, 160—167.

Немає документальних підстав і для розповідей про зустрічі В. М. Примакова з Леніним, про те, ніби Червоне козацтво України було створене з ініціативи Володимира Ілліча, про що йдеться в повісті І. Муратова «Сповідь на вершині»²⁵. В той же час в уже згаданій повісті О. Савчука, навпаки, відзначені дві реальні зустрічі Г. І. Петровського з В. І. Леніним у 1917 р. Але ж колишній депутат Думи в 1917—1919 рр. був представником ЦК РСДРП(б) на Катеринославщині, наркомом внутрішніх справ РРФСР, багато разів зустрічався з Володимиром Іллічем, пройшов у нього школу радянського державного діяча.

Проте цим двом рокам напруженої діяльності в повісті присвячено всього кілька сухих інформативних сторінок²⁶.

Ряд письменників (Ю. Смолич, І. Цюпа, В. Кучер, Р. Полонський, А. Хижняк та ін.) у своїх творах користуються помилковим терміном «українські більшовики» замість правильного «більшовики України». Між тим, перший з них має відтінок національний, тоді як другий відповідає інтернаціональному принципу побудови і діяльності більшовицької партії, її організацій на Україні.

Ті ж автори, розповідаючи про зустрічі В. І. Леніна з Ф. А. Сергєєвим (Артемом), В. П. Затонським, Ю. М. Коцюбинським та іншими більшовиками України, підкреслюють, що Ілліч наголошував на необхідності дотримання архітакту в національному питанні. Але вони забувають, що ця вимога мала конкретного адресата — В. О. Антонова-Овсієнка, представника Російського Радянського уряду на Україні. В. І. Ленін вимагав від нього поважати право українського народу на самовизначення, не втручатися в діяльність органів влади Української Радянської республіки²⁷. Якщо такі рекомендації В. І. Леніна стосувалися також представників Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б), які займали особливі позиції в українському національному питанні, то немає рації їх переносити на бесіди з В. П. Затонським, Ю. М. Коцюбинським та іншими представниками більшовицьких організацій України, які не грішили відсутністю такту в національному питанні. До того ж, перед ними в національному, як і соціальному питаннях стояли інші завдання — ліквідація буржуазно-націоналістичної Центральної ради і зміцнення революційного союзу Радянської України з Радянською Росією.

Історична наука вже давно й однозначно вирішила питання про помилковість утворення Донецько-Криворізької республіки. На підставі документів — творів, листів і телеграм В. І. Леніна на початку 1918 р., телеграми Я. М. Свердлова Ф. А. Сергєєву (Артему) від 17 лютого, постанови ЦК РКП(б) від 15 березня 1918 р., спогадів В. П. Затонського та інших — встановлено також негативне ставлення Володимира Ілліча до цього утворення, оскільки воно суперечило більшовицькому розумінню принципів радянського національно-державного будівництва, рішенням III Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу».

У романі «Ми не спимо на трояндах» В. Кучер виклав це питання в основному правильно, але стисло, і не через розмову В. І. Леніна з Ф. А. Сергєєвим (Артемом), а через передачу його думки Марією Скрипник. Р. Полонський у журнальному варіанті твору «Життя — як день...» дещо збіднив образ Леніна, коли, передаючи його розмову з Артемом про Донецько-Криворізьку республіку, твердив, ніби у Володимира Ілліча не було в цьому питанні «жодного рецепту» і він про-

²⁵ Муратов І. Сповідь на вершині.— К., 1971.— С. 138—149.

²⁶ Савчук О. Назв. праця.— С. 329—335.

²⁷ Большевицские организации Украины в период установ. и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.): Сб. докум. и материалов.— Киев, 1962.— С. 46, 111.

понував вирішувати його на місці. Навівши відповідну цитату з твору Р. Полонського, М. А. Скорський у 1983 р. схвалив його трактовку цього питання, заявивши від себе, що в той же час у необхідності виділення Донкривбасу з складу України В. І. Ленін «був мало переконаний»²⁸. Але його коментар мав би бути іншим, точно враховувати ситуацію та її оцінку вождем революції.

Щодо Р. Полонського, то в книжковому виданні повісті він дав правильне висвітлення питання про утворення Донецько-Криворізької республіки. Коротко висвітлено в ньому і ставлення В. І. Леніна до неї. В розмові з Я. М. Свердловим і Ф. А. Сергєєвим (Артемом) Володимир Ілліч сказав: «Товариш Артем з колегами створили не *ту* соціалістичну республіку»²⁹.

Аналізуючи книги В. Кучера і А. Хижняка, не можна не заперечити ще проти одного недокументованого і зайвого сюжету. Відомо, що контрреволюція організовувала три замаху на життя В. І. Леніна. Дані про це читач може знайти в 5 томі ленінської біохроніки та в спеціальній книзі «Выстрел в сердце революции» (1983). В. Кучер у своєму творі описав вигаданий факт, ніби якийсь студент із Харкова, скориставшись рекомендаційним листом Ф. А. Сергєєва (Артема), прибув у Смольний, щоб вчинити замах на вождя³⁰. Залишати такий факт без спростування не можна бо, незалежно від задумів автора, він створює неправильне враження і про Артема, і про більшовиків Харкова, в середовищі яких нібито перебував вигаданий студент. А. Хижняк також чимало сторінок в «Київській прелюдії» відводить вигадці про причетність до замаху на В. І. Леніна в новорічну ніч 1918 р. якихось морських офіцерів, вихідців з Харкова³¹.

У художніх творах про Леніна є й інші недоліки, фактичні помилки. Але й наведених досить, щоб зробити необхідні висновки. Читач довіряє письменникові. Письменник має дорожити цим довір'ям. Кожний твір на історичну, особливо ленінську тему повинен бути поєднанням художньої майстерності з документальністю образів і подій.

На полиці бібліотеки і читацькому столі можуть зустрітись і історична праця, і художній твір про Леніна, і літературознавчий огляд Ленініани. Дуже прикро, коли про одні й ті ж події і факти вони містять різні, часом навіть протилежні дані або оцінки. Ще гірше, коли такі ситуації виникають у школі, де вчитель історії дає одне, а вчитель літератури — інше трактування тих самих явищ і подій. Такої ситуації слід уникати всім, хто бере участь у створенні української Ленініани.

Якщо літературні твори про Леніна — це художнє відтворення його біографії, то образ вождя революції повинен відображатися в конкретних ситуаціях, в оточенні реальних історичних осіб і базуватися на документальних фактах. Оточення В. І. Леніна — це не тільки соратники, а й класові противники, право- і лівоопортуністичні діячі всередині партії, з якими боровся Володимир Ілліч. Не показувати всього цього — означає спрощувати і збіднювати образ Леніна. Літератори, що беруться за відповідальну тему, мають враховувати ті характеристики й оцінки, які утвердилися в сучасній історико-партійній науці, які містяться в Повному зібранні творів В. І. Леніна і документах партійних форумів.

Марксистсько-ленінська теорія та історико-партійна наука дали науковцям і літераторам належне ідейне і документальне озброєння. В своєму арсеналі поряд з публікаціями ідейної ленінської спадщини та документів партії вони мають наукову біографію та біографічну хроніку В. І. Леніна, п'ятитомне зібрання спогадів про В. І. Леніна,

²⁸ Скорський М. А. Назв. праця.— С. 125.

²⁹ Полонський Р. Назв. праця.— С. 280.

³⁰ Кучер В. Назв. праця.— С. 228—230.

³¹ Хижняк А. Назв. праця.— С. 138—139, 158—173.

багатотомну «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу», «Нариси історії Комуністичної партії України», нариси історії обласних партійних організацій, хроніки подій і збірники документів з різних періодів історії партії, а також монографії про роль В. І. Леніна в утворенні і розвитку партії нового типу, в зміцненні її місцевих організацій на Україні, що становлять українську історичну Ленініану. Письменники, що створюють українську художню Ленініану, мають уникати помилок в зображенні історичних подій. Використання надбань історико-партійної науки, дотримання її оцінок і висновків — запорука правильного висвітлення ленінської тематики в художніх творах.

Відзначаючи необхідність документальної достовірності відображення в літературних творах образу В. І. Леніна і його оточення, історики не виключають права письменника на художній домисел. Але цілком зрозуміло, у відношенні особисто Леніна і тих реальних людей, з якими він спілкувався, домисел має стосуватися деталей та ситуацій, які доповнюють висвітлення подій історії. Письменники мають право вводити (і досі неодноразово вводили) в свої твори поряд з реальними особами вигадані персонажі, але вони також мають відповідати історичному часові, логіці реальних подій, сприяти правдивому відтворенню образу В. І. Леніна.

Останнім часом у зв'язку з показом телесеріалу «Штрихи до портрета В. І. Леніна» на сторінках ряду газет і журналів розгорнулося обговорення питання про стан висвітлення образу Леніна в мистецьких творах, художній літературі та історичних працях³². Не вважаючи достатньо обгрунтованими спроби деяких авторів піддати сумніву надбання раніше створеної Ленініани, слід разом з тим підтримати прагнення митців, літераторів та істориків до поглиблення образу вождя, написання таких творів про нього, які б адекватно відображали його в тій історичній обстановці, в якій реально діяв В. І. Ленін.

У зв'язку з наближенням 70-річчя Великого Жовтня і 120-річчя з дня народження В. І. Леніна читач чекає появи нових, більш досконалих художніх творів про Володимира Ілліча, гідних великої людини і великої епохи боротьби за виконання його заповітів. На черзі створення епічних полотен про роль Леніна в історичній долі народів СРСР, в тому числі українського народу. Напевне, будуть перевидані ряд творів, що вийшли раніше. Треба, щоб при цьому були усунуті допущені недоліки і помилки, або знайдена форма відзначення їх у передмовах і примітках. Відповідальна тема вимагає і відповідального ставлення, творчого поєднання художньої досконалості та документальної достовірності, більш глибокого й ґрунтового зображення образу Леніна.

П. Л. Варгатюк

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ЛЕНИНИАНА

Резюме

В статье на основе анализа художественных произведений и литературоведческих работ освещено современное состояние разработки образа В. И. Ленина и ленинской темы в украинской советской художественной литературе. Наряду с несомненными достижениями в ней показаны существенные недостатки, преодоление которых требует органического слияния художественного мастерства с документальной достоверностью изложения исторических фактов и событий.

³² Огонек.— 1987.— № 1.— С. 3—4; Советская культура.— 1987.— 24 янв.; Правда.— 1987.— 26 янв. та ін.

Методологія та методика історичних досліджень

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС ЯК ТВОРЕЦЬ БЕЗКЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА (деякі питання теорії) *

Перемога Великого Жовтня ознаменувала початок революційних змін у соціально-класовій структурі суспільства. Радянська влада покінчила з експлуатацією людини людиною і національним гнобленням, утвердився непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, сформувалася нова соціально-класова та інтернаціональна спільність людей — радянський народ. Сім десятиріч триває процес зближення трудящих класів і соціальних верств, який має привести в перспективі до утворення безкласової структури суспільства.

У новій редакції Програми КПРС зроблено висновок великої теоретичної ваги про подолання класових відмінностей і утвердження суспільства без класів в основному в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації. Програма проголошує, що місію революційного перетворювача старого і творця нового суспільства історія поклала на робітничий клас. Роль його у становленні безкласової структури суспільства є вирішальною¹.

Подолання класової диференціації, становлення безкласової структури — це поняття, які характеризують динаміку соціальних змін через заперечення існуючої якості (тобто класового поділу суспільства), але не визначають перспективної якості (тобто післякласового стану суспільства). Перспективною якістю є соціальна однорідність суспільства. Тенденція розвитку в напрямі до соціальної однорідності внутрішньо властива соціалізму, так само як протилежна тенденція — до класової диференціації — становить рушійну силу розвитку будь-якого експлуататорського суспільства.

Започаткована пролетарською революцією, нова тенденція в соціальному розвитку проходить три стадії. Перша охоплює перехідний період від капіталізму до соціалізму і характеризується досягненням соціальної однотипності суспільства, коли експлуататорські класи ліквідуються, а трудящі класи і верстви населення набувають однакової, соціалістичної за характером природи. Друга стадія відбувається в історичних рамках зміцнення і вдосконалення соціалізму. Для неї характерне подолання в основному класової диференціації суспільства. Підсумком соціального розвитку на третій стадії є утворення цілком однорідного суспільства. У новій редакції партійної Програми вперше чітко відокремлено другу стадію розвитку, сучасниками якої ми є, від третьої, віднесеної до вищої фази комунізму².

Теоретичні положення XXVII з'їзду КПРС дають можливість дослідникам під новим кутом зору осмислити об'єктивний процес становлення безкласової структури суспільства. У даній статті розглядаються особливості початкової стадії цього процесу, яка збігається з періодом побудови основ соціалізму.

У світлі положень нової редакції Програми КПРС стає очевидною необгрунтованість позицій деяких суспільствознавців, які початок руху суспільства до соціальної однорідності виводили за межі перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Так, С. Л. Сенявський вважав,

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 147, 184—185.

² Там же. — С. 184—185.

що зближення класів і соціальних верств у напрямі створення безкласового, соціально однорідного суспільства почалося тільки після перемоги соціалізму³. В колективній монографії, виданій за редакцією Р. І. Косолапова, відзначалося: «На перших порах — говорячи конкретніше, протягом перехідного періоду від капіталізму до соціалізму — долалися ті найбільш різкі соціально-класові відмінності, які були безпосередньою перешкодою для здійснення цілей соціалістичного будівництва. Спочатку робітничо-селянська держава розв'язувала завдання знищення тих класів, які були антагоністичними щодо трудящих»⁴.

Зазначені автори неправомірно відривали процес ліквідації експлуататорських класів від процесу соціалістичного перетворення трудящих класів, відмовлялися розглядати ці процеси як похідні стосовно більш загальної проблеми формування безкласового суспільства. Однак перетворення експлуатованого пролетаріату в пануючий робітничий клас і зникнення з історичної арени буржуазії як класу після націоналізації засобів виробництва — це дві сторони одного й того ж явища. Пролетаріат, підкреслював К. Маркс, «...здобуває перемогу, тільки скасовуючи самого себе і свою протилежність. З перемогою пролетаріату зникає як сам пролетаріат, так і протилежність, що його зумовлює, — приватна власність»⁵. Клас колгоспного селянства також не може утворитися без ліквідації поміщиків і капіталістичної верхівки самого селянства — куркульства. Тому знищення експлуататорських класів слід розглядати не як цілком самостійну закономірність соціалістичного будівництва, а як складовий елемент суспільного процесу вищого порядку — поступового відмирання будь-яких ознак класового поділу. Ще на зорі пролетарського руху в «Маніфесті Комуністичної партії» основоположники марксизму охарактеризували цю закономірність такою геніальною формулою: «Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе в пануючий клас і як пануючий клас силою скасовує старі виробничі відносини, то разом з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу»⁶.

Провідна роль робітничого класу у творенні безкласового соціалістичного суспільства є об'єктивною закономірністю суспільного розвитку і визначається насамперед соціальною природою самого пролетаріату, тобто сукупністю фундаментальних рис і якостей, що виражає внутрішню сутність. Проте суспільствознавці досі по-різному оцінюють соціальну природу робітничого класу на етапі переходу від капіталізму до соціалізму. В науковому обігу утвердилися три концепції:

— при соціалізмі виникає новий, соціалістичний робітничий клас, який відрізняється від пролетаріату в капіталістичному суспільстві;

— соціалізм не породжує нових класів, а ліквідує експлуататорські і перетворює природу трудящих класів;

— природа робітничого класу є незмінною.

Прибічником концепції «нового класу» є, наприклад, соціолог М. М. Руткевич. «Робітничий клас епохи соціалізму, — писав він, — виростаючи з робітничого класу капіталістичного суспільства і вбираючи в себе його революційні традиції — колективізм, високу організованість, ідеологію, за своєю соціальною природою є новим класом»⁷. М. М. Руткевич вважає, що якісна зміна соціальної природи робітничого

³ Ворожейкин И. Е., Сенинский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества: Вопросы методологии и историографии. — М., 1977. — С. 115, 116.

⁴ Развитой социализм: проблемы теории и практики. — М., 1981. — С. 171.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, або Критика критичної критики: Проти Бруно Бауера і компанії // Твори. — Т. 2. — С. 38.

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Там же. — Т. 4. — С. 430.

⁷ Руткевич М. Н. Тенденции развития социальной структуры советского общества. — М., 1975. — С. 4.

класу починається після встановлення диктатури пролетаріату, а завершується протягом перехідного періоду. «Треба визнати той реальний факт, — підкреслює дослідник, — що разом з соціалізмом з'являються нові класи і соціальні групи»⁸.

Такої ж думки дотримувався білоруський філософ К. П. Буслов. Він твердив, що після ліквідації експлуататорських класів склалася нова класова структура: робітники, селяни, інтелігенція, які перетворилися в процесі будівництва соціалізму в нові, невідомі досі в історії класи і соціальні верстви; пов'язаний з соціалістичним способом виробництва робітничий клас звільнився від класоутворюючих ознак пролетаріату, за своєю економічною і соціальною природою став новим суспільним класом⁹.

Концепція «нового класу» має багато противників. Оскільки соціальні процеси в радянському суспільстві відбуваються лише в напрямі поступового подолання класової диференціації, її противники вважають цілком доведеним, що соціалізм не породжує класів. Зокрема, висловлюючись проти ідеї про появу двох нових класів на ґрунті соціалістичної власності в двох формах, відомий філософ Г. Є. Глезерман зауважує, що автори цієї ідеї неспроможні пояснити, яким чином соціалізм, породжуючи нові класи, спочатку утворює певні соціальні відмінності між ними, а потім починає їх долати¹⁰. Більшість дослідників підтримують концепцію докорінної зміни в перехідний період природи і становища трудящих класів і соціальних верств.

Однак концепція «нового класу» практично тотожна тезі про докорінну зміну природи трудящих класів. Ще в резолюції XVIII з'їзду ВКП(б) картина соціальних перетворень перехідного періоду передавалася обома цими термінами одночасно: «Докорінно змінився робітничий клас, який перетворився в зовсім новий клас...; докорінно змінилось селянство, яке перетворилося в зовсім нове селянство...; змінилась інтелігенція, яка стала здебільшого зовсім новою інтелігенцією, зв'язаною всіма своїми коренями з робітничим класом і селянством»¹¹. Тут висловлено очевидну думку: зміни у становищі трудящих класів і соціальних груп настільки глибокі, що будь-яке порівняння з дореволюційним періодом не має рації. Керуючись тезою про неможливість появи нових класів при соціалізмі, Г. Є. Глезерман продовжує думку, не знаходячи в ній протиріччя, таким чином: «Робітничий клас і колгоспне селянство стали новими, соціалістичними класами. Це класи, перетворені соціалізмом, нові за своєю соціальною природою, своїм обличчям»¹². Дійсно, протиріччя тут немає. Якщо розуміти під соціальною природою сукупність фундаментальних рис і якостей, то така зміна природи означає цілковите перетворення самого класу, а тому може бути передана терміном «новий клас».

У марних пошуках узгодження безсумнівної тези про те, що соціалізм не породжує нових класів, з не менш очевидною думкою про якісно новий стан соціально-класової структури суспільства на завершальному етапі перехідного періоду С. Л. Сенявський дійшов такого висновку: «Хоч він (робітничий клас. — С. В.) докорінно змінив свою соціальну природу, втративши деякі риси пролетаріату і набувши ряд якісно нових рис, але в основній своїй сутності він залишився тим же класом, робітничим класом, бо соціалізм не породжує нових класів,

⁸ Руткевич М. Н. Развитие социально-классовой структуры советского общества. — М., 1982. — С. 22.

⁹ Буслов К. П. Социально-историческое развитие классов в СССР. — Минск, 1979. — С. 113, 118.

¹⁰ Глезерман Г. Е. Исторический материализм и развитие социалистического общества. — М., 1973. — С. 169.

¹¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980. — Т. 5. — С. 359—360.

¹² Глезерман Г. Е. Социальные классы, закономерности их возникновения и исчезновения // Социология и современность. — М., 1977. — Т. 1. — С. 165.

а веде до їх поступового зникнення»¹³. Зрозуміло, протиставлення ідентичних в своїй основі понять «природа» і «сутність» критики не витримує.

Однак глухий кут зникає, якщо взяти на озброєння концепцію про незмінність соціальної природи робітничого класу, якої дотримуються деякі філософи. Наприклад, Ц. А. Степанян у 1974 р. писав, що робітничий клас «за своїм суспільним буттям, за своєю соціальною природою... є соціалістичним з моменту перетворення з «класу в собі» в «клас для себе»¹⁴. Т. І. Ойзерман тоді ж підкреслював, що «з усіх класів буржуазного суспільства лише пролетаріат — соціалістичний за своєю природою клас»¹⁵. Серед істориків першим оцінив важливість цієї концепції О. І. Вдовін. Детально розглянувши існуючі в літературі погляди, він дійшов висновку, що теза про незмінну природу робітничого класу є найбільш обґрунтованою і має велике значення для аналізу соціальної структури суспільства при соціалізмі¹⁶.

Важливо підкреслити, що ця теза цілком впливає з марксистського розуміння ролі робітничого класу як могильщика капіталізму. В силу економічного становища пролетаріат є антагоністом буржуазії і саме його існування суперечить створеному нею суспільному порядку. «Весь сучасний соціалізм, починаючи з «Комуністичного маніфесту», — писав В. І. Ленін у газеті «Искра», — ґрунтується на тій безсумнівній істині, що єдиним дійсно революційним класом капіталістичного суспільства є пролетаріат»¹⁷. Вже в роки Радянської влади Володимир Ілліч зазначав: «Можна сказати, що весь «Капітал» Маркса присвячений виясненню тієї істини, що основними силами капіталістичного суспільства є і можуть бути тільки буржуазія і пролетаріат: — буржуазія як будівник цього капіталістичного суспільства, як його керівник, як його рушій, — пролетаріат, як його могильщик, як єдина сила, спроможна замінити його»¹⁸.

У дореволюційних творах В. І. Леніна є прямі вказівки на те, що пролетаріат має соціалістичну природу. На початку 1913 р. Володимир Ілліч ознайомився з критичними висловлюваннями народницького журналу «Русское богатство» на адресу колишнього народника, дрібнобуржуазного економіста і публіциста М. Суханова (М. М. Гіммера), який під впливом марксистських ідей визнав неможливість переходу до соціалізму через селянську общину і заявив, що не селянство, а саме робітничий клас має соціалістичну природу. Аналізу цієї критики В. І. Ленін присвятив окрему статтю, надруковану тоді ж у журналі «Просвещение». Відзначаючи знаменний факт дедалі зростаючої популярності марксизму серед народників, він зробив цілком однозначний висновок: «Пан Суханов договорився до того, що класом соціалістичним з природи є сам тільки пролетаріат. Звичайно, коли мислити хоч трохи послідовно, це значить визнати марксизм і поставити цілковитий хрест над народницьким соціалізмом»¹⁹. Згадаємо її положення з статті «Історична доля вчення Карла Маркса» (1913 р.), на яке звертає ува-

¹³ Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970.— М., 1973.— С. 111.

¹⁴ Степанян Ц. А. Рабочий класс — первопроходец в строительстве коммунизма // Рабочий класс — ведущая сила в строительстве коммунизма: Материалы научно-теоретической конференции.— М., 1974.— С. 7.

¹⁵ Ойзерман Т. И. Формирование философии марксизма.— М., 1974.— С. 539.

¹⁶ Вдовин А. И. К вопросу о природе рабочего класса в новейшей советской историографии // Вопросы методологии и истории исторической науки.— М., 1981.— Вып. 3; Вдовин А. И. Роль рабочего класса в становлении социальной однородности советского общества: (Вопросы методологии и истории изучения проблемы) // Вестник Московского университета, серия 8. История.— 1983.— № 5.

¹⁷ Ленін В. І. Революційний авантюризм // Повне збір. творів.— Т. 6. С. 363—364.

¹⁸ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). 18—23 березня 1918 р.: Доповідь про роботу на сесії 23 березня // Там же.— Т. 38.— С. 183.

¹⁹ Ленін В. І. Що робиться в народництві і що робиться на сесії? Там же.— Т. 22.— С. 348.

гу О. І. Вдовін. «Революція, — писав В. І. Ленін, — в усіх країнах показує в дії різні класи суспільства. Розстріл робітників республіканською буржуазією в червні дні 1848 року в Парижі остаточно визначає соціалістичну природу *одного тільки* пролетаріату»²⁰.

Соціалістична природа пролетаріату зумовлює його готовність підняти всіх пригноблених та експлуатованих на революційну боротьбу, стати творцем нового, безкласового суспільства. Однак потенціальна здатність на революційні дії втілюється в життя тільки в тому випадку, коли пролетаріат перетворюється з «класу в собі» у «клас для себе», усвідомлює своє історичне призначення могильщика капіталізму, оволодіває соціалістичною свідомістю. Якщо ж у нього немає авангарду — політичної партії нового типу, якщо на робітників справляє сильний вплив буржуазна ідеологія, то вони нездатні здійснити революційні зміни в суспільстві навіть у тому випадку, коли визріли для цього об'єктивні умови. «...Тоді суспільство гние, — зауважував В. І. Ленін, — і це гниття затягується іноді на цілі десятиріччя»²¹. Саме партія, озброєна революційною теорією, знанням законів і рушійних сил суспільного розвитку, формує класову свідомість пролетаріату і організує його на боротьбу за соціалізм. «Ми бачимо, — писав В. І. Ленін, — в *самостійній*, непримиренно марксистській, партії революційного пролетаріату єдину запоруку перемоги соціалізму...»²².

Фальсифікуючи ці положення ленінізму, буржуазні ідеологи твердять, нібито комуністичні партії нав'язують інертним масам свою волю. Вони вважають авангардну партію не органічною часткою робітничого класу, а зовнішньою силою, яка не зв'язана з нездатними на революційні дії масами. Часто повторюються й міркування про те, що робітничий клас розвинутих капіталістичних країн нібито інтегрувався в капіталізм. Спекулюючи на тому, що у значної частини робітників соціалістична свідомість не розвинута або розвинута слабо, фальсифікатори твердять, що гегемонія пролетаріату в революційно-демократичному русі — це гегемонія комуністичних партій. Насправді ж гегемонія має об'єктивний характер, бо виростає з соціально-економічних відносин суспільства. Відомо й те, що революційна активність може розгортатися на стихійній основі, незалежно від будь-якої політичної волі, коли маси мають тільки нижчу форму класової свідомості — тред-юніоністську. Вплив соціал-реформізму як ідейно-політичної сили також є свідченням гегемонії пролетаріату. Під цим кутом зору соціал-реформізм потрібно розглядати як ідеологію і політику, покликані не допустити перетворення гегемонії пролетаріату в організований, усвідомлений вияв докорінних класових інтересів трудящих²³.

Позбавлення експлуататорських класів державної влади дало можливість робітничому класу Країни Рад розпочати здійснення своєї ролі творця безкласового суспільства. Вперше в історії політична влада була використана не для того, щоб увічнити панування переможного класу, а щоб звільнити народні маси від гноблення, перетворити їх соціальну природу за зразком робітничого класу і зрештою покінути з самим поділом на класи. Вперше соціальні процеси стали об'єктом цілеспрямованого і планомірного впливу з боку держави — держави диктатури пролетаріату. В. І. Ленін називав здійснення розробленої Комуністичною партією програми соціально-економічних перетворень образно й точно — соціалістичним будівництвом. «...Провести в життя наш план економічного й соціального будівництва», — так формулювався поставлений ним перед робітничим класом завдання²⁴. Соціалістич-

²⁰ Ленін В. І. Історична доля вчення Карла Маркса // Там же. — Т. 23. — С. 2.

²¹ Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання // Там же. — Т. 11. — С. 349.

²² Ленін В. І. Про бойову угоду для повстання // Там же. — Т. 9. — С. 263.

²³ Зародов К. І. Три революції в Росії в наше время. — М., 1983. — С. 293.

²⁴ Ленін В. І. Про надання законодавчих функцій Держпланові // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 335.

не будівництво являло собою цілком нове суспільне явище, адже людство не знало ні феодального, ні капіталістичного будівництва. Якщо раніше суспільний лад складався як результат стихійних сил, то тепер він будувався цілком усвідомлено, волею робітничих мас, очолюваних авангардною партією.

Робітничий клас міг виконати історичну місію могильщика капіталізму і творця безкласового суспільства лише за умови міцного союзу з трудящим селянством при збереженні своєї провідної ролі в цьому союзі. Здійснення докорінних соціально-економічних перетворень на селі було однією з вирішальних ланок ленінського плану соціалістичного будівництва.

Будучи класом-станом феодальної епохи, дореволюційне селянство втрачало під натиском капіталізму свої класові риси, за виразом В. І. Леніна, «розселянювалося». На його протилежних полюсах виділялися класи капіталістичної епохи — сільський пролетаріат — наймити й біднота і сільська буржуазія — куркульство. Після встановлення диктатури пролетаріату класова диференціація селянства набула іншого вигляду. Здійснений пролетарською державою за одностайним бажанням селянства зрівняльний поділ землі призвів до осереднювання села. До середняків увійшла основна частина колишніх бідняків, які одержали землю і конфісковані у поміщиків засоби виробництва, а також більшість куркулів, частково позбавлених засобів виробництва в ході аграрної революції. Панування дрібного товарного виробництва стало абсолютним.

У перші роки Радянської влади властива соціалізму тенденція розвитку в напрямі до соціальної однорідності на селі проявитися не могла. В умовах дрібного товарного виробництва продовжувала зберігатися протилежна тенденція — до класової диференціації. Дрібнотоварне виробництво розвивалося уповільнено, що гальмувало загальні темпи зростання радянської економіки. У його розвитку виявлялося гостре діалектичне протиріччя: чим успішнішими були результати господарювання, тим більший потенціал соціальної напруженості нагромаджувався на селі.

Соціальна природа селянства, як й інших дрібнобуржуазних верств населення, була двоїстою. Образно кажучи, дрібний виробник ніс у собі самому основне протиріччя капіталістичного суспільства. «Незалежний селянин або ремісник, — вказував К. Маркс, — роздвоюється. Як власник засобів виробництва він є капіталістом, як робітник — своїм власним найманим робітником»²⁵. Роздвоєння соціальної природи починалося з моменту, коли дрібний виробник підпадав під владу ринку, тобто ставав товаровиробником. У цьому випадку, продовжував Маркс, він або перетворювався в дрібного капіталіста, що вже експлуатував чужу працю, або втрачав свої засоби виробництва і перетворювався в найманого робітника²⁶.

Поки дрібний товаровиробник зберігав власні засоби виробництва, його свідомість, система цінносних настанов і орієнтацій, спосіб дій докорінно відрізнялися від пролетарських. На V з'їзді РСДРП В. І. Ленін так визначав психологію дрібного товаровиробника: «В селянині живе інстинкт хазяїна, — коли не сьогоднішнього, то завтрашнього хазяїна. Цей хазяйський, власницький інстинкт відштовхує селянина від пролетаріату, викликає в селянині мрії і прагнення вийти в люди, самому стати буржуа, замкнутися проти всього суспільства на своєму клаптику землі, на своїй, як злобно говорив Маркс, купі гною»²⁷. По-

²⁵ Маркс К. Теорії додаткової вартості // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 26.— Ч. 1.— С. 390—391.

²⁶ Див.: Там же.— С. 392.

²⁷ Ленін В. І. V з'їзд РСДРП. 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р.: Доповідь про ставлення до буржуазних партій 12 (25) травня // Повне зібр. творів.— Т. 15.— С. 326—327.

вертаючись до подібної думки у 1915 р., Володимир Іллєч так само чітко, хоч під іншим кутом зору, підкреслив заданість соціальної психології селянина-власника об'єктивними умовами товарного господарства: «Дрібний землероб при капіталізмі стає — хоче він цього чи ні, помічає він це чи ні — товаровиробником. І в цій зміні вся суть справи. Сама ця зміна, навіть коли він ще не експлуатує найманих робітників, все одно робить його антагоністом пролетаріату, робить його дрібним буржуа»²⁸.

І в умовах радянського ладу у дрібного товаровиробника — якщо він залишався таким — існувала тільки перспектива капіталістичної еволюції. Радянська влада могла тимчасово послабити гостроту соціальних суперечностей, що виникали, але інтегрувати селян-власників у соціалізм було неможливо. Проте після Великого Жовтня у мільйонів дрібних сільських товаровиробників вперше з'явилася інша перспектива — перебудови їх природи і свідомості в соціалістичному дусі на основі ленінського кооперативного плану. Її реалізацію В. І. Ленін пов'язував насамперед з допомогою робітничого класу селянству машинами, кадрами, виробничо-технічним досвідом. «...Справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології і навиків є справа, що потребує покоління, — підкреслював він. — Розв'язати це питання щодо дрібного землероба, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі. Ось що в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба»²⁹.

Перебудова соціальної природи і психології трудящего селянства була можливою тільки в результаті колективізації сільського господарства і ліквідації найчисленнішого експлуататорського класу — куркульства. В утворенні колгоспного ладу робітничий клас відіграв провідну роль. Він збільшував випуск сільськогосподарської техніки, без якої була неможлива колективізація, виступав активним пропагандистом серед селян колективних форм праці, надавав їм економічну допомогу, направляв на постійну роботу в село своїх кращих представників.

Поворот до колективного господарювання на основі ленінського кооперативного плану забезпечив селянству зближення з робітничим класом за соціальною природою, характером праці, рівнем культури і матеріального добробуту. Політичний і економічний союз трудящих класів, які принципово відрізнялися за своєю природою, перетворився на союз однотипних класових спільностей, перегородки між якими почали розмиватися з наростаючою силою.

З питання про механізм стирання класових відмінностей суспільствознавці досі не дійшли згоди. Посилаючись на те, що існування класів не продиктоване іманентно властивими новому суспільному ладу соціальними відносинами, О. І. Шкаратан дійшов висновку про те, що соціалістичні класи мають залишковий характер, є напівкласами, рудиментом класово антагоністичного суспільства³⁰. В. М. Селунська, однак, виступила проти використання терміну «напівклас» стосовно радянського робітничого класу через якісну невизначеність його змісту³¹. М. О. Найдьонов заперечував проти визначення «рудимент», вважаючи, що рудименти не можуть зростати, бо являють собою не май-

²⁸ Ленін В. І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві // Там же.— Т. 27.— С. 207.

²⁹ Ленін В. І. Х з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р.: Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня // Там же.— Т. 43.— С. 53.

³⁰ Шкаратан О. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР: Историко-социологическое исследование.— М., 1970.— С. 84.

³¹ Селунская В. М. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии // История СССР.— 1971.— № 6.— С. 9—10.

бутнє, а минуле, не те, що живе й зміцнюється, а те, що зжило себе і гине³². Доцільно навести й парадоксальні роздуми В. Г. Венжера, який заперечує саму можливість розвитку класів соціалістичного суспільства: «Якщо класи розвиваються, то у них разом з тим не послаблюються їхні класові риси, а обов'язково посилюються, бо вони вдосконалюють свої основні ознаки, свої особливі, відмінні від інших класів інтереси»³³. В монографії Д. З. Мутагірова міститься такий висновок: «Марксистсько-ленінська методологія вивчення суспільних процесів дає можливість розглядати класи в соціалістичному суспільстві як спільності, що переживають стадію зникнення, як напівкласи»³⁴. Отже, після десятирічної полеміки знову з'явився цілком слушно розкритикований термін «напівклас».

Наведені думки ґрунтуються на суто формальному міркуванні: класи не мають майбутнього, тому не можуть розвиватися. Таке міркування далеке від дійсності. Зникнення регресивних, зміцнення або виникнення прогресивних рис робітничого класу після його перетворення з пригнобленого в пануючий, запозичення всіма трудящими таких чудових якостей пролетаріату, як революційність, дисциплінованість, організованість, колективізм, — це безперечні історичні факти. Ще виразнішим є приклад еволюції селянства. За своєю соціальною природою і показниками якісного розвитку колгоспники середини 30-х років докорінно відрізнялися як від дореволюційного, так і від радянського одноосібного селянства. Це був дійсно новий, сформований Радянською владою клас. І все ж напрям еволюції радянських класів і соціальних верств аж ніяк не підтверджує правильності концепції класоутворення при соціалізмі. Які б нові риси обличчя, психології, способу життя колгоспного селянства ми не взяли б, виявляється, що вони властиві робітничому класу, радянській дійсності. В ході соціалістичного будівництва не виникло специфічних факторів, які б сприяли поглибленню, а не згладжуванню вже існуючої різниці між трудящими класами.

Отже, розвиток трудящих класів і соціальних верств у роки побудови соціалізму відбувався не на класовій основі. Фундаментом прогресивних соціальних процесів, інтенсивність яких не поступалася досягнутим тоді найвищим у світі темпам економічного зростання, був не клас, а якісно інша історична спільність, що формувалася в Радянській країні як сплав трудящих класів і верств, усіх народжуваних новим суспільним ладом соціалістичних націй і народностей.

Слід зазначити, що в найбільш узагальнюючій формі думка про загальнонародну основу соціальних процесів була висловлена ще у 1965 р., хоч тоді вона лишилася непоміченою. «Нове обличчя, — писали С. О. Кугель і О. І. Шкаратан, — яке набувають трудящі класи в процесі соціалістичного будівництва, пов'язане не тільки з відпаданням старих ознак, а й поступовим наростанням нових ознак як наближення до повної соціальної однорідності комунізму. Нові риси все більше стають не специфічно класовими, а загальнонародними»³⁵.

В суспільстві, розколотому на антагоністичні класи, не існувало загальнонародного фундаменту соціальних процесів. Адже поняття «народ» було позбавлене соціально конкретного змісту. Говорячи про завдання робітничого класу і його партії в революції, В. І. Ленін підкреслював необхідність викривати дрібнобуржуазні ілюзії про те, що «...народ є щось єдине і що народна воля може бути виражена в чомусь

³² Найденев М. Е. Становление и развитие марксистско-ленинской историографии классовой структуры советского общества переходного периода // Изменения социальной структуры советского общества. Октябрь 1917 — 1920. — М., 1976. — С. 57.

³³ Венжер В. Г. Методологические принципы совершенствования социальной структуры советского общества. — М., 1977. — С. 29.

³⁴ Мутагиров Д. З. Социалистический рабочий класс. — Л., 1982. — С. 48.

³⁵ Кугель С. А., Шкаратан О. И. Некоторые методологические проблемы изучения социальной структуры общества // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1965. — № 1. — С. 57.

іншому, поза класовою боротьбою»³⁶. Проте соціалістичні перетворення докорінно змінювали суспільні відносини. Знищення експлуататорських класів, утвердження на селі колгоспного ладу і набуття селянством нової соціальної природи — однотипної з природою робітничого класу, вирішальне зміцнення союзу робітників і селян, утворення робітничо-селянської інтелігенції, ліквідація протилежності між містом і селом, між фізичною і розумовою працею, подолання фактичної економічної і культурної нерівності народів, формування згуртованих тісною дружбою соціалістичних націй і народностей — все це народжувало ідейно-політичну єдність трудящого населення країни, всіх радянських людей, активізувало об'єктивний процес генезису радянського народу як історичної спільності.

Положення про радянський народ як принципово нову спільність людей ще не висвітлено в літературі в усіх взаємозв'язках з іншими категоріями наукового комунізму. Очевидно, суспільствознавцям слід перейти до конкретно-історичного дослідження взаємодії соціально-класових і етнічних історичних спільностей на кожному етапі соціалістичного і комуністичного будівництва. Безумовно, радянський народ як нова історична спільність людей — це спільність більш високого порядку, ніж попередні. Вона є результатом розвитку інших спільностей, матеріалізованим відображенням процесів стирання класових відмінностей, які відбуваються при провідній ролі робітничого класу.

Отже, масштабні й динамічні зрушення у якісному стані трудящих класів і соціальних верств почали відбуватися в рамках народжуваної в Країні Рад нової історичної спільності людей. Якщо антагоністичні формації породжували такі історичні спільності, як класи, то за соціалізму утворювалася принципово нова спільність людей, в якій поступово стиралися будь-які соціальні перегородки. Еталон і соціальне ядро цієї історичної спільності — робітничий клас.

Провідна роль робітничого класу у формуванні нової історичної спільності людей, побудові якісно нової соціально-класової структури суспільства, докорінному перетворенні соціальної природи селянства та інших верств трудящого населення забезпечувалася в результаті безкомпромісної класової боротьби. Її форми змінилися після перемоги пролетарської революції: адже вона стала боротьбою робітничого класу за створення основ соціалізму. В чорнових начерках до ненаписаної брошури про диктатуру пролетаріату, зроблених В. І. Леніним восени 1919 р., є пункт «Вихід з класового суспільства до некласового, безкласового». На запитання «як вийти?» дано відповідь: «продовження класової боротьби в іншій формі». І далі перелічуються її форми: придушення опору експлуататорів, громадянська війна, «нейтралізація» дрібної буржуазії, особливо селянства, «використання» буржуазії (взяття на роботу, примушування служити пролетаріату), виховання нової дисципліни³⁷. З цього випливає, що поряд з протистоянням антагоністичним класам новим напрямом класової боротьби виступав цілеспрямований вплив кадрового ядра робітників на весь робітничий клас, селянство, інші верстви трудящих. Мета його полягала в тому, щоб кращі риси і якості соціальної природи потомствених пролетарів прищеплювалися всьому робітничому класу, широкій непролетарській масі трудящих. В. І. Ленін наголошував на тому, «...щоб звички, навички, переконання, які робітничий клас виробляв собі протягом багатьох десятиліть у боротьбі за політичну свободу, щоб уся сума цих звичок, навичок і ідей стала знаряддям виховання всіх трудящих...»³⁸.

³⁶ Ленін В. І. Збори партійних працівників Москви. 27 листопада 1918 р.: Доповідь про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазної демократії // Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 204.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Про диктатуру пролетаріату // Там же. — Т. 39. — С. 245, 248, 427.

³⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. // Там же. — Т. 41. — С. 381.

Таким чином, у створенні безкласового суспільства надзвичайно важливим є початковий етап — перехідний період від капіталізму до соціалізму. Перетворюючись на панівну суспільну силу, знищуючи свій клас-антагоніст — буржуазію, робітничий клас переставав бути пролетаріатом. На відміну від пануючих класів попередніх суспільно-економічних формацій він не привласнив засоби виробництва, а оголосив їх загальнонародною власністю. Водночас під керівництвом Комуністичної партії він допоміг селянству позбутися споконвічних пригноблювачів — поміщиків, докорінно змінити свою соціальну природу і набути соціалістичну свідомість, назавжди покінути шляхом колективізації з класовою диференціацією на селі.

Наступні десятиріччя характеризувалися дедалі інтенсивнішим процесом зближення робітничого класу з іншими класами і соціальними верствами за характером праці, способом життя, культурно-технічним рівнем. Стирання соціальних відмінностей відбувалося і всередині самого робітничого класу, який нині вперше став більшістю народу. Подолання класових відмінностей, зміцнення дружби і співробітництва трудящих усіх союзних республік, формування і розвиток нової історичної спільності — радянського народу є результатом цілеспрямованої діяльності Комуністичної партії, яка впевнено веде робітничий клас, усіх трудящих по шляху комуністичного будівництва.

С. В. Кульчицкий

РАБОЧИЙ КЛАСС КАК ТВОРЕЦ БЕСКЛАССОВОГО ОБЩЕСТВА
(некоторые вопросы теории)

Резюме

В статье анализируется ведущая роль рабочего класса в формировании бесклассовой структуры общества в переходный период от капитализма к социализму. Детально рассмотрены вопросы, имеющие дискуссионный характер.

ПУБЛІКАЦІЇ РЕФЕРАТУ В. І. ЛЕНІНА «РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ»

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. викликала суперечливі оцінки представників різних політичних партій Росії. Не було єдиних поглядів щодо її значення і серед керівних діячів більшовицької партії, які тоді перебували в країні. Тому в перші тижні після повалення царизму особливо важливим було поширення ленінських оцінок подій лютого — березня 1917 р., своєрідності поточного моменту, перспектив розвитку революції, його поглядів з питань стратегії і тактики більшовиків у нових умовах. Уже 4(17) березня 1917 р. В. І. Ленін писав: «Революційний пролетаріат не може... вважати революцію 1(14).ІІІ. інакше як своєю першою, далеко ще не повною, перемогою на своєму великому шляху, не може не ставити собі завдання продовжити боротьбу за завоювання демократичної республіки і соціалізму»¹. Таким чином, Володимир Ілліч націлював партію на боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Це питання порушувалося В. І. Леніним у працях, написаних у Цюріху і Берні в останні тижні еміграції («Начерк тез 4(17) березня 1917 року», «Листи з далека», «Товаришам, які мучаться в полоні», «Революція в Росії і завдання робітників усіх країн», «Прощальний лист до швейцарських робітників»). Однак найґрунтовніше воно висвітлювалося в перших двох статтях, які, на жаль, не були опубліковані в 1917 р., а побачили світ лише в 1924 р. Виняток становив «Лист І. Перший етап першої революції», яким відкривався цикл «Листів з далека», вміщений у «Правду» 21—22 березня (3—4 квітня), а згодом і в ряді інших більшовицьких газет². Проте цей ленінський твір редакція «Правды» значно скоротила і внесла до нього деякі зміни, що негативно позначилося на тлумаченні і поширенні ленінських поглядів на події, які відбувалися в Росії*. За цих умов важливу роль у пропаганді ленінського плану переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну відіграв його останній виступ за кордоном з публічним рефератом «Російська революція, її значення та її завдання». Він відбувся 14(27) березня 1917 р. в Цюріхському Народному домі на зборах російських політичних емігрантів³. Напередодні цюріхська секція За-

¹ Ленін В. І. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 5.

² Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1973.— Т. 4.— С. 34; Ленин В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 484.— Прим. 5. У мемуарах Н. К. Крупської неточно вказана дата публікації в «Правде» першого «Листа з далека» — день повернення В. І. Леніна в Петроград (Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— М., 1984.— Т. 1.— С. 435). Насправді В. І. Ленін був ще в Швейцарії, коли вийшли 14 і 15 номери газети з його статтею. Текст першого «Листа з далека», вміщений у «Правде», передрукували в березні — квітні 1917 р. газети «Кііг» (Таллін), «Социал-демократ» (Москва), «Голос социал-демократа» (Київ), «Голос правды» (Кронштадт), «Пролетарий» (Харків), «Рабочий» (Казань), «Волна» (Гельсінґфорс), «Выборгский солдатский вестник» (Выборг). — Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 37, 40, 41, 44, 46, 53, 73, 116.

* Скорочення, зроблені редакцією «Правды», охоплювали приблизно п'яту частину тексту і стосувалися характеристики лідерів есерів і меншовиків, а також оцінки війни, яку продовжував Тимчасовий уряд, як прояву його монархістських та імперіалістичних устремлінь (Див.: Ленин В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 484.— Прим. 6.).

³ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 24.

кордонної організації РСДРП розповсюдила оголошення про цей виступ, вмістивши в ньому тези і такі дані: «Після реферату, якщо захоче публіка, відбудеться дискусія... 50% чистого збору надійде на користь політичних емігрантів, хворих на туберкульоз»⁴. Повідомлення про читання В. І. Леніним реферату надрукував і орган Швейцарської соціал-демократичної партії газета «Volksrecht»⁵.

Передісторія цього виступу вождя російської революції була такою. Ще до одержання звісток про наростання революційних подій на батьківщині, 23 лютого (8 березня), В. І. Ленін у листі до І. Ф. Арманд розповів про своє ставлення до читання доповідей на зборах: «Заздрю Вам і Григорію, бо ви обидва можете виступати з відкритими рефератами. Що не кажіть, виступаючи з відкритим рефератом, маєш перед собою *свіжих* людей, робітників, юрбу, а не чиновників, чи майбутніх чиновників, чи жменьку, залякану чиновниками. Виступаючи з відкритим рефератом, говориш до *маси*, *безпосередньо* спілкуєшся з нею, *бачиш її, знайомишся з нею, впливаєш по-своєму*»⁶. Однак після одержання відомостей про революцію в Росії (це сталося 2(15) березня) можливості виступити у В. І. Леніна були дуже обмежені. Лише 5(18) березня 1917 р. він прочитав німецькою мовою заздалегідь оголошений реферат «Чи піде російська революція шляхом Паризької Комуни?» для членів більшовицької секції та іноземних робітників у Шо-де-Фоні⁷. А 8(21) березня Володимир Ілліч писав В. О. Карпінському у відповідь на пропозицію виступити в Женеві: «Ні на реферат, ні на мітинг я тепер не поїду, бо треба писати щодня в «Правду» в Пітер»⁸. Для «Правди» він тоді написав відомі «Листи з далека». «У цих листах,—згадувала пізніше Н. К. Крупська,—відобразилося особливо яскраво, про що думав Ілліч в останній час перед від'їздом»⁹. В. І. Ленін знайомив з рукописами «Листів з далека» деяких більшовиків, які тоді перебували в Швейцарії і Франції,—І. Ф. Арманд, В. О. Карпінського, Я. С. Ганецького, О. М. Коллонтай і, можливо, Г. О. Усієвича і С. Н. Равич¹⁰. Разом з тим слід зазначити, що коло осіб, знайомих із змістом цих листів, було невеликим.

Виступ В. І. Леніна відбувся після завершення роботи над «Листами з далека». Його слухали близько 300 чол., серед яких були більшовики А. М. Анікст, О. Г. Анікст, С. Ю. Багоцький, М. М. Харитонов, М. Г. Бронський, С. С. Дзержинська та інші, а також представники інших партій і швейцарські робітники¹¹.

Особливу увагу слухачі приділили оцінці Володимиром Іллічем поточного моменту як переходного до другого етапу, до соціалістичної революції. М. М. Харитонов пізніше згадував про свої враження від реферату: «Вл. Ілліч не тільки поставив загальне завдання про завоювання влади робітничим класом, а й вказав форму цієї влади. Вже в першому своєму публічному виступі після Лютневої революції Вл. Ілліч розвинув ідею про систему Рад і Радянської влади — ідею, що стала основним змістом боротьби робітничого класу в Росії протягом восьми місяців від Лютого до Жовтня»¹². С. С. Дзержинська відзначила

⁴ Оголошення про реферат В. І. Леніна «Про завдання РСДРП в російській революції», прочитаний 14 (27) березня 1917 р. у Цюріху // Повне збір. творів.— Т. 31.— Вклейка між сторінками 462 і 463.

⁵ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 21.

⁶ Ленин В. І. І. Ф. Арманд // Повне збір. творів.— Т. 49.— С. 382.

⁷ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 4.

⁸ Ленин В. І. В. О. Карпінському // Повне збір. творів.— Т. 49.— С. 391.

⁹ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— С. 435.

¹⁰ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 7—42.

¹¹ Аникст А. Ленин в Цюрихе в 1916—1917 гг.: (По личным воспоминаниям) // Прожектор.— 1925.— № 1.— С. 4; Аникст О. Ленин и швейцарская молодежь // Ленин и молодежь: Сб. воспоминаний.— М., 1933.— С. 42; Багоцкий С. Ю. Воспоминания о В. И. Ленине // Знамя.— 1956.— № 12.— С. 178; Дзержинская С. С. В годы великих боев.— М., 1975.— С. 271; Харитонов М. Из воспоминаний // Записки Института Ленина.— 1927.— № 2.— С. 140.

¹² Харитонов М. Указ. соч.— С. 140.

різку критику В. І. Леніним політики Тимчасового уряду (саме це місце реферату випало з публікації за ініціативою редакції «Правды»): «Ленін вказав, що не можна надавати підтримку уряду Гучкова-Мілюкова. Цей уряд не може дати народам Росії ні миру, ні повної свободи, ні землі селянам»¹³. А. М. Анікст зазначав, що для багатьох емігрантів ленінський виступ став подібним до вибуху бомби, оскільки примусив протерти очі, інакше подивитися на події, дав можливість побачити, що «головне ще попереду»¹⁴.

При аналізі спогадів слухачів слід виділити ще одне спостереження М. М. Харитонова: «В цьому рефераті Вл. Ілліч викладав усі ті думки, які... лягли в основу його знаменитих «Листів з далека»¹⁵. Пізніше на це звернула увагу і С. С. Дзержинська¹⁶.

16(29) березня 1917 р. відбулися дебати по реферату В. І. Леніна, в яких взяли участь меншовик-центрист О. С. Мартинов, меншовик-плекхановець І. А. Кисельов, бундівець Р. Абрамович (Р. А. Рейн), меншовик-центрист, член Закордонного секретаріату ОК РСДРП С. Семковський (С. Ю. Бронштейн), Ю. О. Мартов¹⁷.

У день виступу В. І. Ленін написав начерк, а 16 або 17 (29 або 30) березня і весь текст автореферату «Про завдання РСДРП в російській революції», що являв собою короткий виклад доповіді в Цюріху, і передав його для перекладу на німецьку мову і публікації в «Volksrecht» польському соціал-демократу, більшовику М. Г. Бронському, який був співробітником цієї газети. 18 і 20 березня (31 березня і 2 квітня) 1917 р. в № 77 і 78 автореферат було опубліковано¹⁸. Від редакції давалася примітка: «Товариш Ленін, що представляє, як відомо, найлівішу течію російських соціал-демократів, незадовго прочитав у Цюріху доповідь про завдання соціал-демократії в російській революції. Його погляди, безперечно, відповідають тактиці, засвоєній нині частиною російських соціалістів, і тому становлять цінний вклад у розуміння теперішніх подій у Росії. З 2½-годинної доповіді ми можемо опублікувати лише мізерний витяг»¹⁹. Дана публікація (як і сам документ) відіграла значну роль у пропаганді ленінських ідей серед російського і міжнародного робітничого руху. Недаремно це єдина з названих вище праць В. І. Леніна, написаних наприкінці березня 1917 р., яка була опублікована в зарубіжній пресі.

Значення публікації в пресі ленінського автореферату «Про завдання РСДРП в російській революції» можна оцінити лише тоді, якщо порівняти його зміст із «Листами з далека». Адже в ньому порушені ті ж самі питання, що й в останній праці. Щодо оцінки Тимчасового уряду в авторефераті вказувалося: «Гучковсько-мілюковський, поміщицький і капіталістичний уряд не може дати народові ні миру, ні хліба, ні свободи»²⁰. В першому «Листі з далека» читаємо: «Уряд октябристів і кадетів, Гучкових і Мілюкових, *не може*, — навіть якби він щиро хотів цього (про щирість Гучкова і Львова можуть думати тільки немовлята), — *не може* дати народові *ні миру, ні хліба, ні свободи*»²¹.

Про значення першої російської революції для лютнево-березневих подій 1917 р. в авторефераті сказано: «Та якби справді глибока революція 1905 року не «зорала ґрунту», не показала одне одному в дії всі класи і партії, не викрила царської зграї в усій її дикості і звірстві, то швидка перемога 1917 р. не була б можлива»²². У першому листі ця

¹³ Дзержинская С. С. Указ. соч. — С. 271.

¹⁴ Анікст А. Указ соч. — С. 4.

¹⁵ Див.: Ленинский сборник XXXVIII. — С. 187—192.

¹⁶ Дзержинская С. С. Жизнь по Ильичу // Пограничник. — 1960. — №7. — С. 35.

¹⁷ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. — Т. 4. — С. 28.

¹⁸ Там же. — С. 31.

¹⁹ Ленинский сборник IV. — С. 271.

²⁰ Ленин В. І. Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 71.

²¹ Там же. — С. 20.

²² Там же. — С. 70.

думка звучить так: «Перша (1905 р.) глибоко зорала ґрунт, викорчувала вікові передсуди, пробудила до політичного життя і до політичної боротьби мільйони робітників і десятки мільйонів селян, показала один одному і всьому світові всі класи (і всі головні партії) російського суспільства в їх справжній природі..., виявила всю суть царської монархії, довела її до «останньої межі», розкрила всю її гнилість, мерзенність, весь цинізм і розпусту царської зграї..., все звірство сім'ї Романових...»²³.

Перспективи революції в авторефераті оцінюються так: «... Своєрідність історичної ситуації даного моменту, як моменту *переходу* від першого етапу революції до другого, від повстання проти царизму до повстання проти буржуазії, проти імперіалістської війни або до Конвенту, яким можуть стати Установчі збори, якщо уряд виконає свою «обіцянку» скликати їх»²⁴. В першому «Листі з далека» зазначалося: «...Своєрідність поточного моменту — *переходу* від першого до другого етапу революції,... лозунгом, «завданням дня» в цей момент повинно бути: *робітники, ви проявили чудеса... героїзму в громадянській війні проти царизму, ви повинні проявити чудеса пролетарської і загальнонародної організації, щоб підготувати свою перемогу в другому етапі революції*»²⁵.

Про оцінку ситуації меншовником Скобелевим в авторефераті сказано: «Тому має рацію депутат Скобелев, який сказав, що Росія «напередодні другої, справжньої (wirklich), революції»²⁶. В третьому «Листі з далека» зазначалося: «...2(15) березня найближчий однодумець Чхеїдзе, Скобелев, як передають газети, сказав таке: «Росія напередодні другої, справжньої (wirklich, буквально: дійсної) революції»²⁷.

Про позицію М. Горького в авторефераті читаємо: «Ленін напав також на соціал-паціфістську відозву Горького і висловив жаль, що великий художник береться за політику, повторюючи передсуди дрібної буржуазії»²⁸. В четвертому «Листі з далека» Володимир Ілліч писав: «Нема сумніву, що Горький — величезний художній талант, який дав і дасть багато користі всесвітньому пролетарському рухові. Але навіщо ж Горькому братися за політику? На мій погляд, лист Горького виражає надзвичайно поширені передсуди не тільки дрібної буржуазії, але й частини робітників, що перебувають під її впливом»²⁹.

Так само за змістом, а нерідко й дослівно збігаються думки про державний устрій, організацію міліції, умови укладення миру і перетворення війни в дійсно революційну тощо. Це особливо важливо в зв'язку з тим, що перший «Лист з далека», як вказувалося вище, був опублікований із значними скороченнями, а другий, третій, четвертий (і п'ятий*) взагалі не побачили світ у 1917 р. і були відомі лише вузькому колу осіб, які читали рукопис В. І. Леніна або його копії в еміграції чи в редакції «Правди». Сама ж газета розповсюджувалася серед більш широких кіл і завдяки цьому знайомила їх із викладом змісту «Листів з далека», поданим в авторефераті.

Про те, що в авторефераті викладені основні положення «Листів з далека» говорив В. І. Ленін у цюрихському виступі. Меншовник І. А. Кисельов писав 15(28) березня 1917 р. Г. В. Плеханову: «За словами Леніна, зміст його реферату є змістом надісланих ним у «Правду» статей, в надрукуванні яких він не сумнівається. Повідомлення з Росії

²³ Там же.— С. 11—12.

²⁴ Там же.— С. 73.

²⁵ Там же.— С. 20—21.

²⁶ Там же.— С. 71.

²⁷ Там же.— С. 34.

²⁸ Там же.— С. 73.

²⁹ Там же.— С. 46—47.

* П'ятий лист не був закінчений. У його фрагменті, який зберігся, узагальнюється зміст 1—4 листів.

Ленін оцінює в тому смислі, що більшість Петерб. Ради Роб. і Солд. депутатів настроєна патріотично, але він зовсім не сумнівається, що йому з друзями вдасться «просвітити» робітників»³⁰.

Це свідчення підтверджує, що навіть з «проклятого далека» В. І. Ленін правильно оцінював обстановку в Росії, не драматизував невдач і твердо вірив у революційність і свідомість робітничого класу.

З листа І. А. Кисельова дізнаємося також про те, що В. І. Ленін повідомив учасникам зборів про свої плани повернення на батьківщину: «...При першій можливості він їде в Петроград, хоч думає, що Львов попросить його в тюрму»³¹. Це повідомлення схвилювало аудиторію. «Після реферату,— згадував М. М. Харитонов,— уся увага більшості членів нашої секції концентрувалася навколо питання про можливість і вірогідну поїздку»³². Сам Харитонов виїхав у першій партії емігрантів разом з Володимиром Іллєчем через Німеччину в Росію, де багато зробив для пропаганди ленінських поглядів.

Другий лист І. А. Кисельова дає можливість уточнити дату розповсюдження оголошення секції КЗО про реферат. 12(25) березня 1917 р. він писав: «...Ленін читає у вівторок реферат і основні тези його оголошені були на зборах»³³. Таким чином, оголошення про цю подію було розповсюджено 12 (25) березня або навіть раніше, а не пізніше 14(27) березня, про що вказувалося в «Биографической хронике»³⁴.

Опублікування швейцарською газетою ленінського твору знаменувало початок його широкого розповсюдження. 2(15) квітня 1917 р. основний зміст автореферату під назвою «Ленін про російську революцію. Безпосередні переговори про мир між народами, а не урядами» вмістила соціал-демократична газета «Politiken», яка виходила в Стокгольмі³⁵. Його текст передав у редакцію В. І. Ленін, про що газета повідомляла: «Завдяки люб'язності Леніна, нашого партійного товариша, вождя революціонерів, який по дорозі на батьківщину в п'ятницю проїжджав через Стокгольм, «Politiken» має можливість опублікувати... реферат зробленої ним кілька днів тому у Цюриху доповіді про російську революцію»³⁶. У «Биографической хронике» дата публікації в «Politiken» праці В. І. Леніна вказана неправильно — 1 (14) квітня³⁷, оскільки насправді № 86 цієї газети вийшов 2(15) квітня 1917 р.*.

6(19) квітня 1917 р. з посиланням на «Volksrecht» текст автореферату з приміткою від редакції надрукувала газета «De Tribune» (Амстердам), орган соціал-демократичної партії Голландії³⁸.

³⁰ Архів Будинку Плеханова при Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (далі — АБП), ф. 1093, спр. В. 20730, арк. 2. Відомості, наведені І. А. Кисельовим, дають можливість припустити, що третій і четвертий «Листи з далека» були надіслані в Петроград до 14 (27) березня 1917 р. У Повному зібранні творів В. І. Леніна вказується, що вони надіслані раніше 17 (30) березня (Т. 49.— С. 483).

³¹ АБП, ф. 1093, спр. В. 20730, арк. 2.

³² Харитонов М. Указ. соч.— С. 142.

³³ АБП, ф. 1093, спр. В. 20729, арк. 18.

³⁴ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 23.

³⁵ Politiken.— 1917.— 15 April. Деякі відомості про публікації в зарубіжній пресі автореферату «Про завдання РСДРП в російській революції» містяться у працях Ю. І. Воробцової (Воробцова Ю. И. Интернациональная деятельность большевистской партии в период подготовки Октября (февраль — октябрь 1917 г.).— Л., 1975.— С. 6, 23, 24).

³⁶ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— Т. 4.— С. 50—51.

³⁷ Там же.

* Правильна дата в літературі вже вказувалася (Воробцова Ю. И. Указ. соч.— С. 24).

³⁸ De Tribune.— 1917.— 19 April.— № 166. Хоч у літературі (Ю. І. Воробцова) і згадувалося з посиланням на інше джерело (газету «Weekly People») про наявність у «De Tribune» публікації автореферату, сама газета була невідомою дослідникам. Нам удалося виявити її в радянських архівах.

Наступна публікація відрізнялася від попередніх тим, що давалася російською мовою. 1(14) травня 1917 р. вийшов № 1 газети «Голос правды» — видання правління клубу соціал-демократів-інтернаціоналістів у Парижі, створеного з допомогою і на основі вказівок В. І. Леніна в 1915 р. До нього входили більшовики та інші противники соціалшовінізму. В газеті було вміщено статтю «Тов. Ленін про російську революцію» — переклад з німецької тексту автореферату, опублікованого у «Volksrecht». Після неї містилася примітка: «Від редакції. Редакція «Голоса правды» поділяє цілком точку зору тов. Леніна, викладену в даному рефераті, і надсилає своє братерське вітання всім непримиреним борцям за повну демократизацію Росії, за розвиток російської революції в революцію міжнародну, в революцію соціалізму»³⁹. Видавці газети, таким чином, зрозуміли і підтримали основну думку автора реферату про переростання революції в соціалістичну. Текст статті в цілому відповідає тексту, вміщеному в «Volksrecht», за винятком кінцівки, де не вказано умови миру, висунуті В. І. Леніним під цифрами 4 і 5, а умова 6 наведена разом з умовою 3 під одним номером.

Публікація в «Голосе правды» є єдиною відомою публікацією російською мовою, здійсненою до Великого Жовтня. Єдиний примірник цієї газети було виявлено в документах російського експедиційного корпусу у Франції, який брав участь у воєнних діях на Західному фронті. Це свідчило про пропагандистську роботу більшовиків серед солдатів, що перебували за кордоном⁴⁰. У зв'язку з цим становлять інтерес спогади І. Т. Савицького, який був солдатом експедиційного корпусу. Він писав, що від більшовиків, які перебували у Франції, дізнався про реферати В. І. Леніна, прочитані в Швейцарії⁴¹. Можливо, І. Т. Савицький і його товариші були ознайомлені із змістом досліджуваного нами виступу.

8(21) липня 1917 р. частина автореферату під назвою «Ленін про російську революцію» англійською мовою надрукувала газета «Weekly People» (Нью-Йорк), що видавалася соціалістичною робітничою партією США. Вона вмістила закінчення другої частини, де йшлося про необхідність знищення буржуазної державної машини, шість пунктів програми миру, вимогу конфіскації поміщицьких земель, умови перетворення війни в революційну. Крім посилання на «Volksrecht», газета вказувала і на публікацію англійського перекладу в газеті «New International» — органі лівого крила соціалістичної партії (на жаль, цієї газети в радянських архівах нам виявити не вдалося)⁴².

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, 17(30) листопада 1917 р., ідентичний «Weekly People» текст опублікувала «The International» (Йоганнесбург) під назвою «Марксистська програма» і з посиланням на газету «Socialist» (Глазго), що вмістила його в липні 1917 р.⁴³

Таким чином, ленінські погляди на перспективи розвитку революційного руху в Росії шляхом публікації автореферату поширювалися в Швейцарії, Швеції, Голландії, Франції, Англії, Південно-Африканському Союзі, Сполучених Штатах Америки. Про його інтернаціональне значення свідчили відгуки зарубіжних революціонерів. Наприклад, французький соціаліст, прихильник Ціммервальдської лівої, який тоді перебував на інтернаціоналістських позиціях, Анрі Гільбо так висловив свої враження у листі В. І. Леніну від 21 березня (3 квітня) 1917 р.: «Дорогий товаришу, вам повинно бути зрозуміло, з яким інтересом я стежу

³⁹ Голос правды (Париж).— 1917.— 1 (14) мая.

⁴⁰ Бородин Е. И., Лымарь А. П. Ленинский реферат в газете «Голос правды» // Советские архивы. — 1986. — № 2. — С. 15—17.

⁴¹ Савицкий И. Т. Російські війська у Франції // Укр. іст. журн.— 1957.— № 2.— С. 111.

⁴² Weekly People.— 1917.— 21 July.— Vol. XXVII.— N 16.

⁴³ The International.— 1917.— 30 November.— N 112.

за революційним рухом у Росії. Я з великою радістю прочитав уривки з Вашої цікавої доповіді, опубліковані в «Volksrecht». Я узнав, що Ви найближчим часом залишите Швейцарію з тим, щоб взяти активну участь у боротьбі у вашій країні. Дозвольте висловити свою симпатію до Вас і до партії, яку Ви представляєте, і сказати, як я ціню, крім Ваших знань, Ваш інтернаціоналізм і радикалізм»⁴⁴.

Непросто склалася справа з публікацією автореферату «Про завдання РСДРП в російській революції» в роки Радянської влади в нашій країні. Його оригінал російською мовою протягом тривалого часу не було виявлено, тому робилися різні переклади з німецького тексту газети «Volksrecht». Вперше переклад частини реферату, опублікованої в номері газети від 31 березня 1917 р., здійснив Ф. Платтен для книги «Ленин из эмиграции в Россию»⁴⁵. В своїх спогадах швейцарський марксист висловив думку щодо цього ленінського виступу: «...Жоден з вождів решти циммервальдських партій не дав, навіть у віддаленому ступені, такої ясної картини становища Росії і такої ясної політичної програми, як Ленін»⁴⁶. У книзі Ф. Платтена неправильно вказана дата реферату — 18(31) березня 1917 р.⁴⁷.

В IV Ленінському збірнику, виданому в 1925 р., було вміщено переклад цієї праці під редакцією І. І. Скворцова-Степанова⁴⁸. Такий самий текст під назвою «Про російську революцію (Доповідь про завдання Російської Соціал-демократичної Робітничої Партії в російській революції)» включено в перше видання Творів В. І. Леніна⁴⁹, а також у XX том 2-го і 3-го видань⁵⁰.

У 1929 р. в Інститут Леніна надійшов оригінал ленінського рукопису, який виявив М. Г. Бронський в особистому архіві, одержаному з-за кордону. Публікуючи його текст уперше в журналі «Пролетарская революция», редакція дала таку «Архівну довідку»: «Документ, який добре зберігся, написаний чітким убористим почерком, чорними чорнилами на 4 четвертушках писального паперу. Над окремими словами є написи олівцем тих самих слів, зроблені М. Г. Бронським після перевірки їх у бесіді з В. І. Леніним»⁵¹. Після цього справжній російський текст праці було включено в XXX (додатковий) том 2-го і 3-го видань творів⁵², а також в 4-е видання⁵³. Пізніше було опубліковано тези і план реферату⁵⁴, запис дебатів по ньому і начерк плану автореферату⁵⁵.

У Повному зібранні творів В. І. Леніна, крім автореферату, плану і тез реферату, відтворена фотокопія оголошення⁵⁶.

Отже, виступ В. І. Леніна в Цюріху 14(27) березня 1917 р. з рефератом «Російська революція, її значення та її завдання» і численні публікації різними мовами автореферату «Про завдання РСДРП в

⁴⁴ Письма В. И. Ленину из-за рубежа.— М., 1969.— С. 64.

⁴⁵ Платтен Ф. Ленин из эмиграции в Россию. Март 1917.— М., 1925.— С. 75—81.

⁴⁶ Там же.— С. 18.

⁴⁷ Там же.— С. 3.

⁴⁸ Отчет газеты «Volksrecht» о докладе В. И. Ленина: «Задачи РСДРП в русской революции» // Ленинский сборник IV.— С. 271—277.

⁴⁹ Ленин Н. (Ульянов В.).— Собр. соч.— Т. XX (Дополнительный).— Ч. II (1917—1922).— М.; Л., 1926.— С. 92—96.

⁵⁰ Ленин В. И. Доклад о задачах РСДРП в русской революции // Соч.— 2 и 3-е изд.— М., 1935.— Т. XX.— С. 61—64.

⁵¹ Доклад В. И. Ленина о задачах РСДРП(б) в русской революции: Неопубликованный автореферат // Пролетарская революция.— 1929.— № 10.— С. 114—120.

⁵² Ленин В. И. О задачах РСДРП в русской революции: Автореферат // Соч.— 2 и 3-е изд.— М., 1936.— Т. XXX (Дополнительный).— С. 315—319.

⁵³ Ленин В. И. Твори.— 4-е вид.— Т. 23.— С. 328—333.

⁵⁴ О рефератах В. И. Ленина за границей // Исторический архив.— 1955.— № 2.— С. 15—17.— Док. № 8, 9.

⁵⁵ Ленинский сборник XXXVIII.— С. 187—192.

⁵⁶ Див.: Ленин В. И. Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 70—75, 460—462, 463. Вклепка між с. 462 і 463.

російській революції» мали велике значення для роз'яснення марксистської оцінки Лютневої революції і перспектив переростання її в соціалістичну.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
Є. І. БОРОДІН (Дніпропетровськ)

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНУ СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ БОЛГАРІЇ ТА СРСР У 1918—1939 рр.

Яскравим виявом пролетарської солідарності трудящих Болгарії з робітниками й селянами нашої країни була їх участь у боротьбі за перемогу Великого Жовтня і захисті його завоювань, у будівництві основ соціалізму в СРСР. Визначний діяч болгарського й міжнародного робітничого та комуністичного руху Г. Димитров говорив, зокрема, що ставлення до першої у світі країни соціалізму є пробним каменем для перевірки широти і чесності кожного комуніста, кожної робітничої партії й організації трудящих¹.

Радянські історики приділяють велику увагу розробці проблеми інтернаціональної солідарності трудящих Болгарії та Радянського Союзу в міжвоєнний період. Про це свідчить значна кількість праць, історіографічний аналіз яких дасть можливість оцінити внесок учених у її розробку, з'ясувати ступінь вивченості проблеми і визначити далі перспективи досліджень. Це сприятиме також викриттю неспроможності буржуазної історіографії, яка намагається всіляко фальсифікувати питання інтернаціональної солідарності трудящих.

Перу радянських дослідників належить ряд колективних праць, а також історіографічних статей з окремих питань розглядуваної проблеми. Так, у монографії, присвяченій діяльності зарубіжних інтернаціоналістів на Україні в 1917—1920 рр., аналізуються дослідження з цієї теми, видані до середини 60-х років². Історіографічний аналіз літератури про боротьбу болгарських трудящих за перемогу Радянської влади у нашій країні міститься і в заключній частині колективної монографії «Октябрь и болгарские интернационалисты»³. Необхідно, однак, відзначити, що у названих працях значення окремих статей з точки зору їх внеску в розвиток історичної науки переоцінюється. Крім того, їх автори не визначають, які аспекти розглядуваної проблеми ще чекають свого дослідження.

Питання про інтернаціональні зв'язки зарубіжного пролетаріату з народами Радянського Союзу в 20-ті роки частково висвітлюються в ряді історіографічних статей узагальнюючого характеру⁴, а також у працях, присвячених радянсько-болгарським відносинам⁵.

¹ Димитров Г. В борьбе за единый фронт против фашизма и войны.— М., 1939.— С. 187.

² Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні, 1917—1920.— К., 1967.— С. 52—62.

³ Октябрь и болгарские интернационалисты.— М.: София, 1973.— С. 278—292.

⁴ Шелестов Д. К. Советская историческая литература о солидарности международного пролетариата с Советской Россией в 1917—1920 гг. // Новая и новейшая история.— 1964.— № 3.— С. 113—124; Тарле Г. Я. Международная пролетарская солидарность с Советской Россией в 1917—1927 гг. // Ист. зап.— М., 1977.— Т. 98.— С. 190—237; Валев Л. Б. Изучение вопросов истории Болгарии в Советском Союзе // Сов. славяноведение.— 1981.— № 5.— С. 80—88.

⁵ Павленко В. В. Радянсько-болгарські відносини міжвоєнного періоду в радянській і болгарській історіографії // Іст. дослідження: Історія заруб. країн.— К., 1984.— Вип. 1.— С. 70—77.

Історіографічний аналіз літератури найдоцільніше робити згідно з періодизацією новітньої історії на першому етапі загальної кризи капіталізму. Проблемно-хронологічний принцип дасть при цьому можливість простежити якісні зміни в дослідженні теми радянськими болгаристами.

Розпочнемо свій аналіз з праць радянських істориків з розглядуваної проблеми, присвячених окремим етапам міжвоєнної історії Болгарії. Насамперед розглянемо дослідження, в яких висвітлюється період післяжовтневого революційного піднесення (1917—1923 рр.). Їх можна розділити на три групи: до першої з них належать праці про безпосередню участь болгарських трудящих у встановленні Радянської влади в нашій країні; до другої — про підтримку пролетаріатом Болгарії героїчної боротьби трудящих Росії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції; до третьої — про інтернаціональну солідарність народів СРСР і міжнародного пролетаріату з мужньою боротьбою трудящих Болгарії під керівництвом БКП проти існуючого експлуататорського ладу.

Відомо, що під час соціалістичної революції з різних причин у Росії перебували болгарські робітники, селяни, представники інтелігенції. Багато з них стали не тільки її свідками, а й активними учасниками. Вони дістали можливість на власному досвіді переконатися у величчю революційних звершень, глибокій життєвості ідеалів Великого Жовтня, побачити перші результати завоювань соціалізму. Спеціальні дослідження про безпосередню участь болгарських трудящих у боротьбі за владу Рад у нашій країні в 1917—1920 рр. вийшли в другій половині 50-х років. Предметом вивчення в них стали різні питання: події Жовтневого збройного повстання в Петрограді та перемога Радянської влади в інших містах Росії, організація і діяльність болгарських комуністичних груп, які виникли у післяжовтневий період в багатьох містах країни, збройна участь інтернаціоналістів у захисті завоювань Жовтня в роки громадянської війни та іноземної інтервенції й інші питання. Так, М. А. Бірман вперше на основі документальних даних показав участь болгар у Жовтневому збройному повстанні і захисті завоювань Радянської влади в 1917—1919 рр.⁶

В період боротьби за утвердження Радянської влади в Росії революційно настроєні болгарські емігранти та військовополонені об'єдналися при підтримці більшовицької партії та за безпосереднього допомоги В. І. Леніна в комуністичні групи. Приймаючи ідейні, тактичні та організаційні принципи більшовизму, вони увійшли до складу Російської комуністичної партії. У створенні іноземних груп РКП(б) В. І. Ленін вбачав одну з «найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії, як одного з осередків Всесвітньої комуністичної партії»⁷.

Болгарська група при ЦК РКП(б) об'єднувала всіх комуністів-болгар. Вони вливалися до загонів Червоної Армії для боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції, проходили школу більшовизму, оволодівали досвідом боротьби за втілення в життя ідей Жовтня. М. А. Бірман присвятив даній темі ряд змістовних праць. Значний інтерес становить, зокрема, його дослідження про петроградську болгарську комуністичну групу в 1918 р. Вчений уточнив дату її утворення й висвітлив основні моменти революційної діяльності⁸. У колективній

⁶ Бірман М. А. К вопросу об участии болгар в защите завоеваний Октябрьской революции, 1917—1919 гг. // Новая и новейшая история.— 1957.— № 5.— С. 86—90.

⁷ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 145.

⁸ Бірман М. А. К истории возникновения болгарской коммунистической группы в Петрограде, 1918 // Интернационалисты в боях за власть Советов.— М., 1965.— С. 225—235.

монографії «Интернационалисты» вміщено написаний М. А. Бірманом розділ, присвячений болгарським трудящим, що перебували у Радянській Росії⁹. В ній проаналізовано їх участь у боротьбі за утвердження соціалістичного ладу в нашій країні, наведено приклади виявленої ними мужності у захисті влади Рад у роки громадянської війни та іноземної інтервенції.

Розглядувану тему широко висвітлено й у працях М. Д. Дихана (окремі з них у співавторстві з А. Бачинським і М. Раковським), зокрема, революційну діяльність болгар на півдні України¹⁰. На основі архівних документів та інших джерел в них відображено самовіддану боротьбу болгарських трудящих поряд з росіянами, українцями та представниками інших національностей за встановлення нового, соціалістичного ладу. Крім того, побіжно розглянуто багато інших питань з даної проблематики — діяльність ЦК БКГ, яке в 1919 р. переїхало до Одеси, роль болгар у створенні інтернаціональних збройних загонів на території нашої країни тощо. Революційна діяльність болгарських інтернаціоналістів на Україні в 1917—1920 рр. дістала відображення у статті П. С. Соханя та болгарського історика П. Панайотова¹¹. В ній ідеться про роботу утвореного в лютому 1919 р. Болгарського бюро при ЦК КП(б)У, здійснюване ним керівництво болгарськими комуністичними групами в республіці й організацією інтернаціональних збройних загонів, а також про зв'язки з революційним рухом у Болгарії та ін. В статті названо багато імен болгар — активних учасників боротьби за владу Рад.

Глибоку і всебічну розробку дістала проблема боротьби болгарських інтернаціоналістів за Радянську владу у нашій країні в останні десятиріччя. Свідченням цього стало видання підготовленої колективами Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інституту історії Болгарської комуністичної партії при ЦК БКП монографії «Октябрь и болгарские интернационалисты»¹²⁻¹³. В ній широко використано нові документальні матеріали з центральних і місцевих партійних та державних архівів СРСР і НРБ, а також інші джерела. В монографії підсумовуються успіхи, досягнуті у ході здійснених в СРСР і НРБ досліджень комплексу питань, що стосуються інтернаціональної солідарності трудящих обох країн у становленні й захисті першої в світі держави робітників і селян. У ній показано вплив Великого Жовтня на революційний рух у Болгарії, висвітлено початковий період процесу більшовизації БКП, розповідається про виступи болгарських трудящих на захист Радянської республіки та безпосередню участь тих з них, які знаходилися в Росії, в боротьбі за перемогу революції, а також у перших соціалістичних перетвореннях. Одним з найважливіших питань, висвітлених у монографії, є утворення і діяльність болгарських комуністичних груп на території нашої країни. Поряд з уже відомими даними в ній вміщено нові матеріали про роботу петроградської, московської та одеської груп.

⁹ Интернационалисты: Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов. — М., 1967. — С. 437—459.

¹⁰ Бачинський А., Дихан М. Діяльність болгарських інтернаціоналістів на півдні України в 1919 р.: За матеріалами газети «Комуна» // Наук. інформ. бюлетень архівного управління УРСР. — 1959. — № 2. (36). — С. 57—62; Дихан М. Д. Болгари і гагаузи Одешини в громадянській війні // Праці Одес. ун-ту. — 1961. — Т. 151. — С. 134—144; Дыхан М. Д. Болгары в бригаде Г. И. Котовского // О дружбе вечной и нерушимой. — Л., 1963. — С. 71—79; Бачинский А., Дыхан М., Раковский М. Деятельность болгар-интернационалистов на юге Украины, 1919 г. // Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. — М., 1967. — С. 187—195; та ін.

¹¹ Сохань П. С., Панайотов П. Болгарські інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад // Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні, 1917—1920. — К., 1967. — С. 179—220.

¹²⁻¹³ Октябрь и болгарские интернационалисты. — М.: София, 1973. — 334 с.

Солідарність болгарських трудящих з боротьбою російського пролетаріату за Радянську владу стала предметом уваги дослідників ще в 50-ті роки. Так, інтернаціональну діяльність тісних соціалістів по підтримці ленінської позиції щодо першої світової війни було розкрито в статті А. М. Коренькова¹⁴. Він, зокрема, розглянув два основні її напрями: боротьбу проти загарбницьких планів болгарських мілітаристських кіл та захист Жовтневої революції й підтримку перших декретів Радянської влади, зокрема ленінського Декрету про мир. Однак через вузькість джерельної бази (А. М. Кореньков побудував статтю переважно на матеріалах болгарської робітничої преси, спогадах тощо) в статті не розкрито всієї багатогранності теми.

Діяльність тисячків по налагодженню інтернаціональних зв'язків з російськими військовополоненими, які перебували в Болгарії після звершення Жовтневої революції, стала предметом дослідження О. В. Крапивіна¹⁵. За його підрахунками, в 1917 р. їх налічувалося там 5500 чол.¹⁶ БРСДП (т. с.) вважала їх потенціальними союзниками болгарського пролетаріату. Вона проводила серед них велику роз'яснювальну роботу, популяризуючи ідеї Жовтня, мирні пропозиції Радянської держави. Однак, на наш погляд, О. В. Крапивін недостатньо розкрив методи, завдяки яким тісним соціалістам вдалося організувати серед російських військовополонених гуртки і групи, члени яких активно підтримували встановлення Радянської влади в Росії, зривали спроби перетворити Болгарію в плацдарм для нападу на першу в світі країну соціалізму, запобігали переходу солдатів на бік недобитків-білогвардійців, що діяли на півдні Росії.

Безпосередній допомозі трудящих Болгарії народам нашої країни, зокрема населенню Поволжя в 1921—1922 рр., присвячено брошуру В. Г. Дядькіна¹⁷. Цифрові дані й наведені у ній достовірні факти підтверджують всенародний характер допомоги болгарських робітників і селян Радянській Росії¹⁸. Окремо В. Г. Дядькін спинився на керівній і організаторській ролі БКП в проведенні всенародної кампанії допомоги. Однак його дослідження було б повнішим, якби в ньому було більше використано матеріалів болгарських архівів.

З великою увагою стежив радянський народ за героїчними класовими боями болгарських трудящих у роки післяжовтневого революційного піднесення, подаючи їм моральну й посильну матеріальну допомогу. Дослідження даної теми успішно розпочалося в 60-ті роки. Так, М. А. Бірман розглянув відгуки радянської преси на солдатське повстання 1918 р. у Болгарії¹⁹. Ряд праць дослідники присвятили солідарності народів нашої країни з антифашистською боротьбою болгарських революціонерів у вересні 1923 р. Зокрема, Ш. Файзієв висвітлив всебічну підтримку трудящими СРСР героїчного виступу робітників і селян Болгарії, співчуття, яке викликала в радянських людей звістка про поразку Вересневого повстання. Він навів яскраві факти допомоги жертвам білого терору, сердечного ставлення до тих, хто змушений був емігрувати до СРСР²⁰.

¹⁴ Кореньков А. М. Интернационалистская позиция болгарских тесных социалистов в период первой мировой империалистической войны 1914—1918 гг. // Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР.— 1954.— Т. 10.— С. 351—388.

¹⁵ Крапивин А. Влияние на Октомврийската революция за активизиране на връзките между тесните социалисти и руските военнопленници, 1917—1919 гг. // Воен.-ист. сборник.— София, 1974.— № 4.— С. 159—161.

¹⁶ Там же.— С. 159.

¹⁷ Дядькин В. Г. Коммунистическая партия Болгарии — организатор помощи болгарского народа населению Советского Поволжья в 1921—1922 г.— Ростов-на-Дону, 1966.— 32 с.

¹⁸ Там же.— С. 13.

¹⁹ Бирман М. А. Отклики в советской печати на Владайское восстание в Болгарии осенью 1918 г. // Октомврийската революция и българо-съветската дружба.— София, 1967.— С. 83—96.

²⁰ Файзієв Ш. Відгуки на Україні на Вересне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії // Укр. іст. журн.— 1966.— № 2.— С. 53—60; Файзієв Ш. Про-

Розгромивши іноземних інтервентів і внутрішню контрреволюцію, молода Радянська республіка приступила до соціалістичного будівництва. Разом з робітниками й селянами нашої країни в побудові нового суспільства брали участь багато трудящих зарубіжних держав, у тому числі і болгарі, які проживали в СРСР. Вони вписали яскраві сторінки в історію зміцнення уз дружби між двома братніми країнами.

Народи Радянського Союзу також подавали всебічну підтримку революційному рухові в Болгарії. Активну діяльність по налагодженню і розвитку інтернаціональних зв'язків розгорнули радянські громадські організації, насамперед профспілки й МОДР. Вони відіграли позитивну роль у вихованні трудящих обох країн в дусі інтернаціоналізму, сприяли зміцненню міжнародної пролетарської солідарності.

Питання, пов'язані з участю болгарських трудящих у будівництві соціалізму в СРСР у 1924—1929 рр., дістали висвітлення в ряді статей М. Д. Дихана²¹, а також у його докторській дисертації та в монографії²². Фактичний матеріал для їх написання автор зібрав в архівах Радянського Союзу й НРБ. Особливо слід відзначити широке використання джерел з особистого фонду Г. Димитрова, який зберігається в Центральному архіві при ЦК БКП. Вихідним рубежем свого монографічного дослідження М. Д. Дихан узяв 1923 рік, коли внаслідок поразки Вересневого повстання багато болгарських революціонерів змушені були емігрувати за кордон, зокрема в СРСР. У праці зображено яскраву картину теплої зустрічі, що її радянські люди влаштували болгарським політемігрантам, висвітлено піклування про їх матеріальне становище, культурно-побутові умови життя. Цікаво розповідається в ній про роботу клубів і секцій болгарських політичних емігрантів, яка охоплювала широке коло питань, насамперед марксистсько-ленінське виховання болгарських громадян, що проживали в СРСР.

Значне місце в монографії відведено висвітленню допомоги, яка подавалася політемігрантами БКП в її боротьбі проти фашистського терору. Емігранти-комуністи створювали групи сприяння революційному рухові в Болгарії, поширювали серед співвітчизників інформацію про становище у своїй країні, займалися збиранням матеріальних коштів для боротьби проти фашистської диктатури, підтримували тісний зв'язок з Центральним Комітетом БКП. Істотним внеском у дослідження проблеми є всебічна розробка М. Д. Диханом питання про участь болгар-емігрантів у партійному, державному, господарському й культурному будівництві в УСРР. Дослідник розкрив мало, а часом і зовсім невідомі сторінки діяльності Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У, болгарських секцій при окружках партії, назвав десятки імен політемігрантів, які брали в ній участь. Велику увагу приділено ним також політико-агітаційній і культурно-освітній роботі, що її проводили політемігранти серед місцевого населення, їх участі в соціалістичному будівництві у Радянському Союзі.

Інший аспект проблеми — рух солідарності пролетаріату в Болгарії з народами СРСР у другій половині 20-х років — ґрунтовно розроблявся болгарськими істориками. Радянські вчені займалися тільки окремими питаннями. Серед них слід назвати Г. Й. Чернявського, який

летарська солідарність народів СРСР з трудящими Болгарії в зв'язку з Вересневим повстанням 1923 р. // Питання нової і новітньої історії: Міжвідом. наук. зб.— К., 1967.— Вип. 4.— С. 55—66; та ін.

²¹ Дихан М. Д. Дейността на българските политически емигранти в Южна Украина през 1925—1929 гг. // Исторически преглед.— София, 1967.— № 4—5.— С. 118—133; Дихан М. Д. Българи-политемигранти в социалистическото строителство на СССР, 1925—1928 гг. // Летопис на дружбата.— София, 1969.— Т. 1.— С. 75—95; та ін.

²² Дыхан М. Д. Развитие и укрепление братских связей между КПСС и БКП (т. с.), 1917—1929 гг. (Участие болгарских интернационалистов в гражданской войне и строительстве социализма в СССР): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— Одесса, 1972.— 39 с.; Дыхан М. Д. Болгари-политемигранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр.— К., 1973.— 159 с.

у своїй статті розглянув одну із сторінок боротьби БКП за підтримку Радянського Союзу²³.

Порівняно ширше вивчена тема солідарності радянських людей з революційним рухом трудящих Болгарії в роки часткової стабілізації капіталізму. Це питання висвітлив у своїх працях Г. Й. Чернявський²⁴. Він розкрив головні напрями, по яких розвивалася всебічна підтримка в СРСР класової боротьби болгарських робітників і селян. Грунтовно розглянув дослідник широку кампанію масових мітингів і демонстрацій, на яких радянські люди висловлювали свій протест проти жорстокого терору в Болгарії, а також різні форми матеріальної допомоги, що подавалася революціонерам (збирання коштів, шефство над політв'язнями, всебічне піклування про болгарських політичних емігрантів в СРСР) та ін. Вчений підкреслив значення інтернаціональних зв'язків народів двох країн у розвитку революційного руху болгарського пролетаріату.

Поки що мало досліджено питання про інтернаціональну солідарність народів СРСР з революційним рухом пролетаріату Болгарії в роки економічної кризи. Із спеціальних праць на цю тематику можна назвати лише статтю Ш. Файзієва, в якій стисло висвітлено братерську підтримку трудящими Узбекистану класової боротьби болгарських робітників і селян наприкінці 20-х і в першій половині 30-х років²⁵.

Складовою, невід'ємною частиною революційного руху трудящих Болгарії, діяльності БКП в передвоєнні роки була інтернаціональна солідарність з народами нашої країни. Деякі аспекти цієї проблеми дістали відображення в працях В. М. Белановського²⁶ й Г. Є. Тамбовцева²⁷. В них ідеться про могутній виступ пролетаріату, керованого комуністами, за нормалізацію відносин між Болгарією і СРСР, за зміцнення дружніх відносин між народами обох країн, на захист Радянської держави від небезпеки фашистської агресії. Г. Є. Тамбовцев стисло розповідає і про інтернаціональні зв'язки болгарських трудящих з антифашистським рухом у країнах Західної Європи.

Грунтовно висвітлено тему солідарності радянського народу з революційним рухом у Болгарії в монографії Г. П. Чернявського й Д. Мічева (НРБ)²⁸. Це перша в радянській історіографії узагальнююча праця, в якій комплексно розкривається ставлення радянської громадськості до класової боротьби болгарських трудящих у 1923—1944 рр. Насамперед звертає на себе увагу ґрунтовна документальна база дослідження. Автори використали матеріали 45 центральних, обласних, окружних

²³ Чернявський Г. П. З історії боротьби Болгарської комуністичної партії за підтримку Радянської держави (святкування 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в Болгарії) // Питання нової та повітньої історії: Міжвідом. наук. зб.— К., 1967.— Вип. 5.— С. 73—90.

²⁴ Чернявський Г. П. Движение солидарности трудящихся СССР с революционной борьбой болгарских рабочих и крестьян в период частичной стабилизации капитализма, 1925—1929 гг. // Октябрьская революция и болгаро-советская дружба.— София, 1967.— С. 171—190; Чернявський Г. П. Значения радянсько-болгарських культурних зв'язків у розвитку революційної боротьби робітничого класу Болгарії в 1925—1929 рр. // Культурно-освітня робота: Міжвідом. респ. зб.— Харків, 1967.— Вип. 4.— С. 114—125; Чернявський Г. П. Класовата борба в България през 1924—1925 г., отразена в централния съветски печат // Известия на Института за история на БКП.— София, 1975.— Кн. 32.— С. 227—246; та ін.

²⁵ Файзієв Ш. К вопросу интернациональных связей трудящихся Узбекистана с болгарским народом // Труды Самарканд. ун-та.— 1970.— Вып. 182.— С. 155—157.

²⁶ Белановський В. Н. Борьба Болгарской коммунистической партии за установление дружественных отношений с Советским Союзом (конец 30-х — начало 40-х годов) // Тези доп. V міжвуз. респ. славистичної конф., Ужгород, 25—30 верес. 1962 р.— Ужгород, 1962.— С. 189—191.

²⁷ Тамбовцев Г. Є. Пролетарський інтернаціоналізм — бойовий прапор Болгарської комуністичної партії в антифашистському русі, 1936—1941 // Комунізм — живе втілення ідей Великого Жовтня: Зб.— Львів, 1967.— С. 194—203; Тамбовцев Г. Є. З історії боротьби болгарського народу за дружбу з Радянським Союзом, 1933—1941 рр. // Вісн. Львів. політех. ін-ту.— 1968.— № 24.— С. 150—153; та ін.

²⁸ Чернявський Г., Мічев Д. Съветската общественност и революционното движение в България, 1923—1944.— София, 1979.— 366 с.

архівів СРСР і НРБ, спогади видатних діячів ВКП(б) і БКП. Це дало їм можливість всебічно висвітлити форми й напрями руху солідарності з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії, допомогу, яку подавали їм ВКП(б) і Радянська держава. Аналізуючи це питання, автори розповідають про обговорення уроків класових боїв болгарського пролетаріату на з'їздах ВКП(б), місцевих партійних конференціях, розкривають роль радянської преси в ознайомленні трудящих СРСР з подіями у Болгарії.

В окремій статті Г. Й. Чернявський розглядає підтримку радянською інтелігенцією революційного руху в Болгарії у 1923—1944 рр.²⁹

Солідарність українського народу з визвольною боротьбою болгарських трудящих проти реакції і фашизму висвітлюється у праці В. В. Павленко³⁰. В ній порушуються питання моральної і матеріальної допомоги революційним борцям, шефство над політичними в'язнями та їхніми сім'ями, над прибулими до Радянського Союзу політемігрантами, всенародний рух на захист Г. Димитрова під час Лейпцигського процесу. При цьому В. В. Павленко систематизувала уже наявний у науковій літературі матеріал, а також ввела до наукового обігу нові дані з архівів СРСР і НРБ, зокрема про конкретну матеріальну підтримку, що подавалася болгарським революціонерам та політемігрантам по лінії профспілок і модрівських організацій, а також про їх участь у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, в суспільно-політичному і культурному житті нашої країни.

Досліджувалися й інші аспекти болгаро-радянських інтернаціональних зв'язків. Так, діяльність МОДР СРСР у поданні допомоги болгарським політемігрантам в 1923—1940 рр. стисло викладено в статті Л. П. Решетникова³¹.

Мали місце спроби висвітлити участь болгар у соціалістичному будівництві на Україні. При цьому увага концентрувалася переважно на діяльності сільськогосподарської комуні ім. Д. Благоева, створеної під Полтавою в 1924 р.³²

Радянсько-болгарські інтернаціональні зв'язки у міжвоєнний період дістали висвітлення в узагальнюючих працях. Так, ґрунтовно дослідив їх П. С. Сохань у монографії «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків»³³. В ній він розглянув участь болгарських інтернаціоналістів у Жовтневій революції і громадянській війні, діяльність болгарських комуністичних груп та їх роль у боротьбі за Радянську владу. Крім того, у праці порушено питання пропаганди тісними соціалістами ідеї Жовтня серед трудящих Болгарії, їх боротьби проти перетворення країни у плацдарм для нападу на СРСР. На широкому фактичному матеріалі автором висвітлено допомогу радянських людей біженцям з Болгарії—учасникам Вересневого повстання 1923 р., шефство трудящих підприємств, установ та організацій УСРР над політичними в'язнями та їхніми сім'ями, участь видатних представників болгарського робітничого і комуністичного руху, працівників літератури і мистецтва в суспільно-політичному житті нашої країни, а також виступи пролетаріату Болгарії на підтримку соціалістичного будівництва в СРСР.

²⁹ Чернявски Г. И. Съветската творческа интелегенция и революционното движение в България, 1923—1944 // България в света от древността до наши дни.— София, 1979.— Т. 2.— С. 111—122.

³⁰ Павленко В. В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии, 1923—1934 гг.— Киев, 1977.— 140 с.

³¹ Решетников Л. Дейността на МОПР в СССР за подпомагане на българските политически емигранти, 1923—1940 // Исторически преглед.— 1972.— № 6.— С. 35—44.

³² Решетников Л. З історії сільськогосподарської комуні ім. Благоева // Вісн. Харків. ун-ту.— 1970.— № 51.— Сер. іст. КПРС.— Вип. 6.— С. 49—53; Жук В. Н. Перша інтернаціональна комуна на Україні // Укр. іст. журн.— 1975.— № 1.— С. 56—63; та ін.

³³ Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— Киев, 1976.— С. 186—253.

Великий фактичний матеріал про інтернаціональні зв'язки білоруського і болгарського народів у міжвоєнний період міститься в монографії Д. Б. Мельцера³⁴. В ній наведено імена болгарських інтернаціоналістів, героїв громадянської війни в СРСР, які зі зброєю в руках боролися за встановлення влади Рад у Білорусії.

Радянсько-болгарські інтернаціональні зв'язки в міжвоєнний період розкрито також у ряді науково-популярних праць³⁵.

Таким чином, інтернаціональну солідарність трудящих Болгарії і СРСР у міжвоєнний період загалом досліджено досить повно. Зокрема, всебічно висвітлено участь болгарських інтернаціоналістів у Великій Жовтневій соціалістичній революції й захисті її завоювань під час громадянської війни в нашій країні. Певних успіхів досягнуто у вивченні солідарності народів Радянського Союзу з революційною боротьбою болгарських трудящих, особливо під час Вересневого повстання, виступів прогресивної громадськості Болгарії на захист Радянської влади, а також участі болгарських інтернаціоналістів у будівництві основ соціалізму в СРСР.

Однак мають місце й упущення. Деякі сюжети і факти в працях повторюються, недостатньо використовується архівний матеріал. Водночас окремі аспекти діяльності болгарських інтернаціоналістів у 1917—1923 рр. висвітлено ще недостатньо. Досі дослідникам не вдалося з'ясувати загальну кількість останніх, а також чисельність їх окремих категорій (військовополонених, трудящих, що приїжджали у нашу країну на заробітки, студентів і осіб, які спеціально прибували до нас, щоб подати допомогу у захисті завоювань Жовтневої революції). Зрозуміло, не всі болгарські громадяни, які опинилися в нашій країні, брали однаково активну участь у боротьбі за Радянську владу. До розкриття цього питання необхідно підходити диференційовано. Без сумніву, особливий інтерес становить діяльність трудящих, які у тяжкі для Радянської республіки роки приїжджали з Болгарії добровільно, долаючи при цьому великі труднощі й перешкоди, щоб пліч-о-пліч з російськими братами захищати соціалістичну державу.

Потребують дальшого дослідження питання інтернаціональної солідарності народів СРСР з революційним рухом болгарського пролетаріату в період економічної кризи, виступи болгар на підтримку СРСР у передвоєнні роки та ін. Є всі підстави сподіватися на появу нових концептуальних і науково-популярних праць з історії інтернаціональних зв'язків трудящих обох країн у міжвоєнний період.

І. Д. ІВАНЦЕВ (Івано-Франківськ)

³⁴ Мельцер Д. Б. Белоруссия и Болгария: дружба вечная, нерушимая.— Минск, 1981.— С. 76—128.

³⁵ Бачинский А., Дыхан М. Дай руку, другар.— Одесса, 1965.— 128 с.; Бачинський А., Дыхан М. Справжні другарі.— Одеса, 1969.— 192 с.; Грипюк В. Сестра Болгария.— М., 1969.— 128 с.; Яковлев Н. Н. Дружба навечно: 2-е изд., перераб.— Куйбышев, 1969.— 106 с.; Голуб В. И. Героїчний шлях болгарського народу.— К., 1974.— 48 с.; Жук В. Н., Кушнір М. С. На Шинші народжена: 2-е вид., перероб. і доп.— Харків, 1975.— 118 с.; Константинов Ф. Т., Кореньков А. М. Дружба, испытанная временем.— М., 1978.— 208 с.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПРО ІСТОРИЧНИЙ ЧАС

В. О. НЕРОД (Київ)

Проблема історичного часу незмінно перебуває в центрі уваги представників різних наук. Історичний час (так само, як і нерозривно пов'язана з ним категорія історичного простору) став об'єктом конкретного вивчення у невіддільному зв'язку з об'єктами, явищами і процесами суспільного життя. Методологічною основою дослідження зазначеної проблеми є марксизм-ленінізм, насамперед філософський історичний матеріалізм. У даному повідомленні зроблено спробу розглянути у світлі новітніх досліджень проблему історичного часу як провідної категорії історичного пізнання. Адже без уявлення про її сутність і особливості неможливо дати належну відповідь на цілий комплекс важливих питань історичної науки.

В останні роки категорії історичного часу приділялася увага переважно у філософській та певною мірою в історичній літературі¹, зокрема в статтях². У ряді праць, також здебільшого філософських, історичний час розглядається у нерозривній єдності з простором³. Отже, ця проблема потребує дальшого вивчення, насамперед в історичному плані

Протягом історії людства категорія часу пройшла довгу і складну еволюцію. При первісно-общинному ладі час у свідомості людей нерозривно пов'язувався з природним (ритуальним) циклом, що фіксував чергування різноманітних сільськогосподарських робіт, свят. Він пов'язувався також із зміною в житті племен різних вікових груп, поколінь, тобто був родовим або сімейним. Дуже давні події зберігалися в пам'яті народу як міфологічні. Минуле, сучасне і майбутнє чітко не розділялися, не мали своїх часових меж. Вважалося, що предки могли не тільки відродитися у своїх нащадках, а й передавати з покоління у покоління свої особисті якості⁴.

Сприйняття часу в класовому, зокрема античному, суспільстві було більш складним. Визнаючи загальний характер руху матерії, філософи

¹ Яковлев В. П. Социальное время.— Ростов-на-Дону, 1980.— Гл. 3.— С. 102—145; Ракитов А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход.— М., 1982.— Гл. 7, § 4.— С. 242—259; Скворцов Л. В. Субъект истории и социальное самопознание.— М., 1983.— § 3.— С. 132—147; Барг М. А. Категории и методы исторической науки.— М., 1984.— Гл. 2.— С. 62—99; Канке А. Ф. Формы времени.— Томск, 1984.— 224 с.; Периодизация всемирной истории.— Казань, 1984.— Гл. 4, § 2.— С. 86—100; та ін.

² Егорова М. В. К вопросу о роли категории времени в историческом познании // Гуманитарная теория и научно-техническая революция.— Калинин, 1975.— Вып. 1.— С. 161—173; Удальцова З. В. Эволюция понятий «историческое время» и «пространство» при переходе от античности к средневековью // Формации и социально-классовые структуры.— М., 1985.— С. 27—42; та ін.

³ Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия.— Свердловск, 1974.— 222 с.; Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство».— Киев, 1978.— 134 с.; Пространство и время.— Киев, 1984.— 294 с. та ін.

⁴ Пространство и время.— С. 35.

стародавньої Греції, Китаю, Індії водночас вважали цей рух замкнутим, круговим. Наприклад, у «Теогонії» («Походження богів») давньогрецького поета Гесіода історія людства подається у вигляді послідовної зміни п'яти віків, починаючи із «золотого віку» Крона-повелителя*. Між минулим і сучасним не робилося, таким чином, різниці — внаслідок відсутності часових пунктів фіксації історичних подій.

У міру розвитку людського суспільства, його продуктивних сил, активізації духовного життя поступово змінювалися у свідомості людей і уявлення про час. У процесі створення державних об'єднань своєрідними часовими орієнтирами почали, зокрема, виступати такі фактори як виникнення династій, міст, релігій⁵. Якісно нові уявлення про час, його сутність приніс перехід від античності до християнства. Релігійно-філософське вчення про вічність християнської релігії стало основою історико-філософської концепції про вічність історії людства. Римський церковний письменник та історик Євсевій Кесарійський (262—340 рр.) перший висловив думку про продовження історичного часу назад — аж до створення світу і вперед — до нескінченності. Нова концепція часу по суті визнавала поступальний рух історії людства, хоч і трактувала його в церковно-ідеалістичному дусі. Об'єднавши біблійні перекази з розповіддю про події часів античності, Євсевій став одним з перших авторів всесвітньої історії. Його однодумець теолог Ієронім зробив спробу її періодизації. Він розбив історію на чотири періоди-царства: Ассіро-Вавилонське, Міло-Персидське, Греко-Македонське, Римське⁶. Згодом ідеї Євсевія набули песимістичного, фаталістичного забарвлення. Найбільшою мірою це виявилось у вченні Аврелія Августина (354—430 рр.), який, визнаючи лінійність руху історичного часу, разом з тим тлумачив земне буття людини як тлінне, мізерне у порівнянні з вічним, загробним життям⁷. Згідно з цими поглядами плини часу обмежувався одним циклом: від створення світу до його кінця («другого пришествя» Христа і дня «страшного суду»). У християнській церковно-релігійній свідомості час почав чітко поділятися на два етапи: до народження Христа і після нього (звідси — нова система літочислення, запропонована Діонісієм Малім).

Те, що в новій історико-філософській концепції час почав розглядатися як лінійний, односпрямований, знаменувало собою величезне якісне зрушення в людській свідомості. Поняття часу і вічності відокремилися в ній одне від одного, календарний час стало можливим ділити на окремі відрізки. Разом з тим у релігійній свідомості людей християнського середньовіччя земний час уявлявся як «лише зовнішня варіація в основі своїй нерухомого світу»⁸.

Поступово з бурхливим розвитком міст і відходом від натурального господарства в середні віки з'являються якісно нові уявлення про час. Цьому величезною мірою сприяла епоха Відродження, що відбивала інтереси народжуваної буржуазії. Саме тоді на протигагу похмурому католицькому світоглядові і схоластичній науці виникає глибокий інтерес до історичного минулого, зокрема до античності. В людській свідомості остаточно вкорінюється ідея розчленування історичного процесу на окремі періоди. В кінцевому ж підсумку люди дійшли до розуміння *історичного часу*, почали порівнювати свою дійсність з діями попередніх епох. І навіть більше того: не лише порівнювати, а й певною мірою передбачати майбутнє. Відкриття історичного часу означало завершення процесу перетворення соціальної свідомості в історичну, що виявилось величезною трансформацією в усій історії куль-

* Уявлення про Кронаса як бога часу виникло згодом внаслідок співзвучності імені Кронаса і грецького слова «хронос» (час).

⁵ Пространство и время.— С. 20—21.

⁶ Ракитов А. И. Указ. соч.— С. 141.

⁷ Удалецова З. В. Указ. статья.— С. 33—35.

⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972.— С. 109.

тури людства⁹. Саме в епоху Відродження з'явилася знаменита «Утопія» англійського філософа-гуманіста Т. Мора — книга, в якій, хоч і в примітивній формі, зроблено геніальне передбачення істотних рис майбутнього комуністичного суспільства. Інший видатний мислитель — італієць Т. Кампанелла у своєму творі «Місто Сонця» також висловив чимало геніальних здогадок про майбутнє людства.

Розвиток у середньовічних містах торгівлі, ремесел сприяв тому, що час почав цінуватися особливо високо. На рубежі XIII—XIV ст. в Західній Європі було винайдено механічний годинник (спочатку без хвилинної стрілки), завдяки якому з'явилася можливість наочно уявити плін часу, що дедалі більше ставав мірою праці. Релігійні уявлення про «біблійний час» поступово поступалися уявленням про час реальний. Згодом це поняття відчувалося від свого конкретного «матеріального» змісту. Час усе більше усвідомлювався як чисто категоріальна форма, втрачав своє місцеве, локальне значення і набував загальнодержавного характеру, посилював зв'язки людей у процесі матеріального виробництва¹⁰.

Проблему часу як компонента фізичної картини світу розробляв, зокрема, М. Копернік — творець геліоцентричної системи, що визначила Землю не як центр Всесвіту, а як одне з космічних тіл. Із створенням класичної механіки вчення Коперніка послужило поштовхом до перегляду категорій часу і простору. Величезне значення для їх філософського осмислення мали положення Д. Бруно про нескінченність простору, про множинність світів, а також праці Г. Галілея та І. Кеплера.

Слід відзначити, що в середньовічну епоху довго співіснували концепції циклічного (в буденній свідомості) і лінійного (в суспільній свідомості) часу. Окремі представники філософської та історичної думки, як, наприклад, Дж. Віко, дотримувалися успадкованої від античності циклічної теорії всесвітнього історичного процесу. Згідно з цією теорією всі народи на землі, незалежно від раси і географічних умов існування, в різні історичні епохи проходять у своєму розвитку одні й ті ж стадії (пробудження, розквіту і занепаду), неминуче здійснюючи свій циклічний кругообіг. Щоправда, за Віко, розвиток кожного нового циклу починається на вищому, ніж попередній, рівні.

У 1667 р. англійський учений І. Ньютон сформулював основні поняття і принципи класичної механіки. Він вважав, що в природі існує абсолютний, узятий сам по собі без відношення до будь-якого тіла, істинний математичний час, який спливає одноманітно, у відповідності з власною природою, а все інше позбавлене певного сенсу. Ця механістична концепція часу поступово оволодівала свідомістю людей і панувала аж до середини XIX ст. Серед багатьох учених (Х. Гюйгенс, Р. Гук, Г. Лейбніц, Р. Декарт, Б. Спіноза), що не погоджувалися з ньютонівською концепцією часу, був і Г. Гегель, який висунув геніальну думку про діалектичну єдність простору і часу. Він вважав, що аналіз їх властивостей та розуміння структури можливі лише за умови розгляду простору і часу як внутрішніх елементів руху матерії, структура яких змінюється у відповідності із змінюваною природою самого руху¹¹.

Широкий антифеодалний і антикріпосницький рух реформації, що охопив у XVI—XVII ст. багато країн Європи, великі географічні відкриття (в тому числі Америки і морського шляху до Індії), промисловий переворот другої половини XVIII — початку XIX ст., який з Англії поширився на інші держави, досягнення в галузі техніки (перехід до машинного виробництва, застосування хімії у промисловості і землеробстві, розвиток залізниць і пароплавства, винайдення електро-

⁹ Барг М. А. Указ. соч. — С. 83—84.

¹⁰ Гуревич А. Я. Указ. соч. — С. 136—138.

¹¹ Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. — М., 1982. — С. 167.

телеграфу тощо) величезною мірою позначалися на масштабах і темпах соціальних змін.

Історичний час дедалі більше набував ціннісного аспекту, виступаючи як регулятор практичної діяльності людей.

З початку XIX ст. у пізнанні минулого в європейських країнах поступово утверджується принцип історизму. В цей період розробляються наукові методи дослідження історичних джерел, видаються публікації документів, створюються архіви, розгортаються археологічні пошуки¹². Історична думка помітно просунулася вперед. Тоді ж філософи почали переглядати лінійну концепцію часу, висували на зміну їй теорію багатолінійної еволюції. Прихильники останньої виходили з того, що історія — це сукупність цивілізацій, які мають власні цикли розвитку. В той же час у поглядах на історію цивілізації чимало буржуазних філософів (Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін.) продовжували дотримуватися циклізму.

Видатні природничо-наукові відкриття, здійснені насамперед М. Фарадеєм, Л. Пастером, Д. К. Максвеллом, П. Кюрі, О. С. Поповим та іншими вченими, внесли багато нового у вивчення природного часу і простору. Все очевиднішою ставала неправомірність ототожнювання часу як філософської категорії і спеціально-наукового часу (фізичного, геологічного, біологічного, психологічного і т. ін.). Початок XX ст. ознаменувався бурхливим розвитком класичної механіки і фізики. А. Ейнштейн відкрив теорію відносності, яка поставила питання про час як четвертий вимір простору, про єдність часу і простору. Властивості цього єдиного простору-часу виявилися залежними від рухомої матерії. Згідно з теорією відносності у сильному полі тяжіння плин часу, наприклад, уповільнюється. Таким чином, питання про властивості простору і часу стало перетворюватися на об'єкт конкретного наукового дослідження.

Справді науковий підхід до вивчення процесу розвитку суспільства, зокрема категорії історичного часу, відкрили тільки праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які заклали основи становлення діалектико-матеріалістичного світогляду.

Як частка природи людина, людське суспільство мають свою історію. К. Маркс називав час простором людського розвитку¹³. Пізнання на практиці цінності сучасного їм часу докорінно змінило сенс життєдіяльності людей. Вперше час став формою суспільного буття і феноменом людської свідомості. Течія якісно нового (соціального, а не природного) часу почала пов'язуватися із зміною різноманітних явищ, подій суспільного життя.

Історичний час являє собою якісно вищий рівень соціального часу, охоплюючи (у вигляді подій) найістотніші, найхарактерніші зміни в історичному процесі. Формування поняття історичного часу нерозривно пов'язане з іншими категоріями — причинності й закономірності процесів історичного розвитку, що відбувається, як відомо, по спіралі, з відносним повторенням уже пройдених ступенів (але на вищій основі), з поверненням до вихідних пунктів, регресом окремих явищ, тобто такого розвитку, коли історична необхідність пробивається крізь масу випадковостей.

Марксизм блискуче довів, що люди самі створюють і відтворюють не лише умови свого буття, а й саме соціальне життя. Відкриття К. Марксом матеріалістичного розуміння історії, тобто того, що об'єктивні умови матеріального виробництва становлять базу всієї життєдіяльності людей, привело до величезних зрушень у суспільній свідомості людей. «Історія, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — не що інше,

¹² Мельник Л. Г. Розвиток наукового пізнання історії. — К., 1983. — С. 50—51.

¹³ Див.: Маркс К. Заробітна плата, ціна і прибуток // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 143—144.

як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹⁴. Саме такий погляд на історію, як на послідовну зміну «...окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями...»¹⁵, став новаторським і у формуванні справді наукової концепції історичного часу, зокрема в ряді праць радянських дослідників.

Суспільна практика свідчить, що історичний час як соціальне явище існує незалежно від свідомості й волі людей. Однак саме колективна діяльність, соціальні відносини є джерелом формування категорії історичного часу як специфічної форми суспільного розвитку і прогресу¹⁶. Кожна людина, будучи невіддільною від свого покоління, виступає учасником історичного процесу, а іноді й безпосереднім творцем найважливіших історичних подій. При цьому її діяльність, як і діяльність покоління, до якого вона належить, усі різноманітні взаємні відносини між людьми відбуваються в певній сфері — у соціально-історичному просторі.

Зміна людських поколінь виступає як ритм історичного часу. Безліч окремих інтересів людей, їх прагнення і вчинки, взаємні відносини величезної кількості індивідів, що відбуваються в суспільстві, створюють, на думку радянського дослідника К. Р. Мегрелідзе, єдине поле історії, в якому існують свої силові центри, спільні осередки масових, групових і класових інтересів. Складаючись із взаємовідносин величезної кількості найрізноманітніших сил, силове соціальне поле кожної певної миті визначає поточну історію¹⁷. З відвойовуванням нових територій у природи, збільшенням густоти населення, залученням до історичної діяльності нових верств населення історичний простір розширюється і поглиблюється, виступаючи таким чином часом історії.

Джерелом закономірної тенденції історичного розвитку, згідно з марксистським вченням, є основна суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами. Аналізуючи суспільні економічні формації, класики марксизму виходили з ритмічності розвитку історії людського суспільства. Кожна суспільна формація також розвивається за властивим їй ритмом у рамках загального ритму зміни формацій і має свої власні часові межі (маються на увазі докомуністичні формації), які залежать від ступеня історичного розвитку певної країни. Відкриття закону ритмічності руху історії дало можливість К. Марксу і Ф. Енгельсу дійти висновку про неминучість краху капіталізму і заміни його комуністичною формацією.

«Весь хід світового розвитку підтверджує марксистсько-ленінський аналіз характеру і основного змісту сучасної епохи, — відзначається в Програмі КПРС. — **Це епоха переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму...**»¹⁸. В цілому всю сукупність минулих епох, пов'язаних з існуванням антагоністичних класів, марксизм-ленінізм розглядає як «передісторію». Справжня ж історія людства починається лише з виникненням комуністичної суспільно-економічної формації. Розуміння прогресивного руху суспільства як послідовної зміни соціально-економічних формацій стало найвидатнішим відкриттям марксизму.

Марксизм-ленінізм ставить вимогу вивчати історичні процеси і явища у часі і просторі, в динаміці та в їх цілісності, розглядати суспільство в його розвитку як єдиний організм. В. І. Ленін наголошував

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство, або Критика критичної критики: Проти Бруно Бауера і компанії // Там же. — Т. 2. — С. 98.

¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика поглядів німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // Там же. — Т. 3. — С. 42.

¹⁶ Пространство и время. — С. 14.

¹⁷ Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. — Тбилиси, 1973. — С. 378.

¹⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 163.

на необхідності «...не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹⁹.

Сучасна науково-технічна революція стимулювала її роботу спеціалістів, що працюють у галузі суспільних наук. Вони прагнуть відтворити пройдений людством шлях у всій його різноманітності і неповторності, в єдності необхідного і випадкового. В ході удосконалення соціалізму відбувається дальше поглиблення і розвиток поняття історичного часу, який має неодномірний характер у зв'язку з синхронним існуванням на планеті різних суспільно-політичних формацій. Категорія історичного часу наповнюється глибоким конкретним практичним змістом.

Важливе місце при аналізі суспільно-історичних процесів належить загальнометодологічній проблемі співвідношення у них минулого, сучасного і майбутнього. Так, на думку окремих радянських дослідників, історія і сучасність для кожної конкретної епохи можуть бути розглянуті в плані співвідношення старого і нового, відживаючого і прогресивного в історичному процесі²⁰. Пізнання, глибокий аналіз явищ минулого і сучасного допомагає виявляти можливі тенденції їх дальшого розвитку.

Досягнення в галузі філософських і методологічних проблем історичного пізнання дають підставу для висновку, що специфічність історичного часу розкривається у кожному із своїх моментів у діалектичній єдності його структурних елементів (минулого, сучасного і майбутнього). Тому рух історії залежить від ступеня реалізації переважаючого впливу в рамках історичного часу одного з його структурних елементів (модусів). Тенденція вирішального впливу майбутнього розгортає ланцюг подій історії в лінійну часову послідовність — прогрес. Якщо ж починає переважати тенденція сучасного (коли та або інша організація вичерпує свої історичні можливості, «рухається на місці»), лінійні ритми суспільної життєдіяльності набирають циклічного характеру. Нарешті, в разі домінування впливу тенденції модусу минулого відбувається «зворотний» рух історії²¹. На прикладах послідовного політичного піднесення в античний період Греції, Македонії і Риму Ф. Енгельс показав своєрідне циклічне повторення розвитку (залежно від стану рабовласницької форми виробництва, її зміни)²².

У життєдіяльності людського суспільства історичний час, як зазначалося вище, є носієм певних суспільних відносин. Таким чином, ми маємо справу з особливою часовою характеристикою, яка відповідає кожного разу якісній своєрідності певного історичного процесу. Історичний час виявляється таким же різноманітним, як і самі історичні події²³. На думку А. Я. Гуревича, історичний час, що звичайно сприймається як безперервний хронологічний ряд, насправді слід розглядати у вигляді багатьох рядів, кожний з яких має особливу тривалість, властиву лише даному рівню розвитку²⁴. Неоднорідність різних хронологічних рядів історичного часу ілюструється, наприклад, одночасним існуванням на нашій планеті (внаслідок нерівномірного соціально-історичного розвитку різних країн) найрізноманітніших укладів — соціалі-

¹⁹ Ленін В. І. Про державу: Лекція в Свердловському ун-ті 11 лип. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 63.

²⁰ Іванов В. В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема: (Очерки марксистско-ленинской методологии ист. исследования).— М., 1973.— С. 66.

²¹ Методологический анализ историко-философского знания.— Киев, 1984.— С. 8—9.

²² Див.: Енгельс Ф. З підготовчих праць до «Анти-Дюрінга» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 594.

²³ Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения: Сб. статей.— Томск, 1984.— С. 15—16.

²⁴ Гуревич А. Я. Об исторической закономерности // Философские проблемы исторической науки.— М., 1969.— С. 61.

стичного, капіталістичного, докапіталістичного. Кожній групі країн, залежно від їх рівня соціально-історичного розвитку, притаманні свій історичний час, свій специфічний часовий ритм. «Прогрес нашого часу, — наголошувалося в Політичній доповіді ЦК XXVII з'їздові КПРС, — справедливо ототожнюється з соціалізмом... Соціалізм — це реальна можливість, відкрита всьому людству, приклад, звернений у майбутнє»²⁵.

М. А. Барг уперше ввів у методологію історичного пізнання поняття хроноструктури, яка внутрішньо властива кожному історичному типу відносин суспільного виробництва і полягає у специфічно визначеній тривалості, інтенсивності (ритмі), періодичності процесу соціального «опредметнення». У зміст нового поняття також входять напрями розвитку даного процесу «вгору» або «вниз», тривалість циклів прискорення або уповільнення²⁶.

Потреба в особливій концептуальній настанові виникає і в зв'язку з тим, що міра тривалості, інтенсивності, динамізму процесів в історичному часі змінюється з розвитком суспільства. Протяжність історичного часу в різні суспільно-економічні формації та епохи якісно різна. Ще К. Маркс у листі до Ф. Енгельса (1863 р.) писав, що «тільки дрібні німецькі міщанчики, які міряють всесвітню історію на свій аршин і судять про неї з останніх «цікавих газетних повідомлень», можуть уявити, що в таких великих процесах 20 років значать трохи більше, ніж один день, хоч згодом можуть знову настати дні, в яких зосереджується по 20 років»²⁷.

Важливе значення в питаннях періодизації історичного часу має правильне визначення поняття «історична епоха». В. І. Ленін використовував його в таких значеннях: 1) епоха як важлива частина часу існування суспільно-економічної формації; 2) епоха як частина часу розвитку революційного процесу і суспільного руху. В «Записках з імперіалізму» Володимир Ілліч, конспектуючи книгу Е. Ульбріхта «Світова держава і національна держава (Політична історія. 1500—1915)», навів періоди всесвітньої історії, виділені в праці цього буржуазного вченого (1500—1648, 1648—1789, 1789—1815 рр.), і водночас дав своє доповнення — якісно нову періодизацію історичних епох, що базується на вченні про соціально-економічні формації: перша епоха — 1500—1789=289 років, друга епоха — 1789—1871=82 роки, третя епоха — 1871—1914=43 роки²⁸. Як бачимо, ленінській періодизації властивий глибокий логічний аналіз. Вона переконливо свідчить про величезне прискорення історичного процесу після двох знаменних історичних віх — Великої Французької буржуазної революції і Паризької Комуні. А після Великої Жовтневої соціалістичної революції почалася зовсім нова ера всесвітньої історії.

Розвиваючи положення класиків марксизму-ленізму про соціально-історичний час, радянські дослідники (А. М. Лой, В. П. Яковлев), враховуючи досягнення класичної механіки і фізики, дійшли висновку, що історичний час (як і історичний простір) змінює з розвитком суспільства свій темп, стаючи більш інтенсивним і насиченим. У розглядуваній В. П. Яковлевым моделі соціально-історичного простору-часу історичний час, крім зовнішніх координат вимірювання, має також внутрішні, власні: «Час, — пише дослідник, — визначається ритмом і темпом ходу історії, позначки на його шкалі — це віхи історичного шляху; простір окреслюється «силовими лініями» історичного поля, тобто лініями, що вказують на напрям і характер (інтенсивність) здійснюваних історичних дій і, отже, на коло, на обсяг маси людей, справою яких є ці дії»²⁹. В дуже насичені важливими подіями періоди історичний

²⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 8.

²⁶ Барг М. А. Указ. соч. — С. 68, 84—85.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 30. — С. 266.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 28. — С. 577.

²⁹ Яковлев В. П. Указ. соч. — С. 127.

простір (подібно до фізичного простору) все більше пронизується силовими лініями, поблизу згущення яких, тобто в місцях «особливої концентрації речовини і енергії поля» час уповільнюється. Взаємне накладення ритмів, нашаровування одне на одне соціальних полів надають соціально-історичному часово-просторовому континууму глибини, що вимірюється багатоманітністю і багатозначністю «соціальної дійсності суспільства (народу, нації, класу) у даний момент або даний відрізок хронологічного часу. Чим складніше й багатше життя суспільства, тим «глибші» і його простір, і його час»³⁰.

Слід відзначити, що окремі дослідники заперечують відносність історичного часу. Останній, на думку А. І. Ракитова, наприклад, виступає умовою побудови історичних абстракцій, які є відображеннями об'єктивно реального історичного часу, а «...дійсний розвиток історичного пізнання відбувається як процес постійного взаємного коректування схем, що фіксують час, начебто взятий сам по собі, і схем, що фіксують події та процеси»³¹.

Історичний час із зовнішнього боку характеризується метричними властивостями, фіксацією тривалості процесів в одиницях виміру. Він постає перед нами повсякденно у формі календарно-хронологічного відліку. Історичний процес утворює сукупність кількісних змін, що рано чи пізно реалізуються у новій якості. Інтервал часу самого процесу є кількісна міра існування цього процесу³². Разом з тим детальний аналіз дає можливість виявити ряд внутрішніх властивостей історичного часу. Виявляється, що поряд з такими кількісно усталеними, топологічними властивостями, як односпрямованість, послідовність, необоротність, історичний час має суто власні специфічні риси. Однією з них є перервність (дискретність) у діалектичній єдності з неперервністю. Вчені розглядають розвиток усіх історичних процесів у їх неперервності. Разом з тим в ході наукового аналізу вони виділяють з неперервного часу історії окремі відрізки — стадії, періоди, епохи тощо. На дискретності історичного часу заснована, зокрема, хронологія, основним завданням якої є уточнення абсолютного часу минулих подій, визначення правильної історичної послідовності, чергування подій.

Іншими специфічними рисами історичного часу є аритмічність, асинхронність, багатомірність. У революційні, переломні періоди аритмія історичного часу посилюється, зростає її момент перервності історичного часу, який, проте, не сягає своєї абсолютної межі³³. Це наочно ілюструється подіями Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли еволюційні періоди змінилися стрімкими революційними фазами розвитку. Чітко простежується в самих подіях їх ритміка, динаміка: початок, найвище піднесення, історичний результат. При цьому окремі найважливіші, вирішальні події, як, наприклад, Жовтневе збройне повстання, здійснювалися протягом найкоротших, найбільш інтенсивних відрізків історичного часу, вимірюваних кількома днями і навіть годинами. Щодо такої специфічної риси історичного часу, як асинхронність стадіальної приналежності історичних явищ, процесів, відносин, то, на думку М. А. Барга, вона властива історії людського суспільства «в силу нерівномірності розвитку окремих внутрісистемних елементів на кожному хронологічному зрізі»³⁴.

Дуже важливим є правильне розуміння зв'язку історичного часу з нагромадженням людьми певного культурно-історичного досвіду. Розглянемо це положення на прикладі створення хронік та літописів. Візантійські хроністи, керуючись християнською концепцією лінійного

³⁰ Там же.— С. 127—128.

³¹ Ракитов А. И. Указ. соч.— С. 248—251.

³² Периодизация всемирной истории.— С. 8.

³³ Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке.— Калинин, 1973.— С. 129.

³⁴ Бург М. А. Указ. соч.— С. 89.

часу, величезну увагу, як відомо, приділяли при складанні всесвітніх хронік ретельній розробці документально підтвердженої хронології історичних подій. При цьому хронології надавалося, звичайно, теологічного характеру. Всі дати співвідносилися з біблійними та євангельськими подіями³⁵. У більшості ранніх середньовічних хронік найважливіше місце відводилося історії стародавніх феодальних, рицарських родів, династій, монастирів та пов'язаним з ними подіям, розповідь про які перемежовувалася описами всіляких релігійних чудес, небесних знамень тощо. Оскільки світ в уявленні цих авторів (з їх обмеженим кругозором) був незмінним, події минулого й сучасності описувалися ними без урахування якісної своєрідності часових факторів. Для порівняння візьмемо тепер, наприклад, українські літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, що характеризуються вже незрівнянно більшою широтою поглядів їх авторів і тому становлять значний науковий інтерес. Вони містять цінні фактичні відомості про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. проти польської шляхти, його боротьбу проти турецьких поневолювачів, про найбільші селянсько-козацькі повстання, про велику кількість історичних подій у сусідніх з Україною та Росією країнах.

Зв'язок подій з історичним часом простежується на прикладі хронік і літописів особливо чітко. Природно, що при розгляді явищ минулого, культурної спадщини потрібно завжди керуватися принципом історизму. Історик-хронолог має справу як з окремими фактами, так і з їх системою. Саме через останню він може правильно відтворити історичний час, передати «колерит епохи», розкрити історичну об'єктивну істину. В процесі роботи дослідникові доводиться мати справу з масою однорідних і неоднорідних фактів, які однаковою мірою мають бути вивчені в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості, з усіма властивими їм деталями й подробицями.

Сутність категорії історичного часу, тісно пов'язаної із структурою пануючого світогляду, полягає у «взаємодії об'єктивної історичної необхідності та вільної творчої діяльності людини»³⁶. Сприйняття історичних подій, історичного процесу в часі дуже індивідуальне. На кожному етапі воно переживається і усвідомлюється людьми суб'єктивно. Величезну роль при цьому відіграють соціальні процеси виробництва, засвоєння духовної культури. Як відзначає А. В. Гулига, «усвідомлення причетності до всього людства, його минулого і майбутнього відкриває багатомірний простір культури. Зрозуміти закони суспільного розвитку, пережити долю людства як свою власну, співвіднести в першу чергу з нею свою власну поведінку — такий сенс історії»³⁷. Багато нового для дослідження проблеми історичного часу дали останні наукові досягнення, зокрема в галузі антропології, психології, лінгвістики, історії мистецтва і т. д.

Історичний час є кількісною основою періодизації всесвітньо-історичного процесу, розчленування історії на окремі процеси, встановлення їх часових рамок (ера, епоха, цикл, стадія, період, етап, ступінь тощо). Завдяки періодизації відбувається осмислення історичного процесу, виявляються його внутрішні закономірності, що відкриває шлях до наукових узагальнень³⁸. Вироблення науково обгрунтованої періодизації історичного процесу створює, в свою чергу, основу для наукової періодизації соціально-економічного, політичного і культурного життя, в тому числі історії історичної науки.

Взірцем наукової періодизації історії Росії є праці В. І. Леніна, який спирався на марксистське вчення про закономірну зміну суспіль-

³⁵ Удальцова З. В. Указ. статья.— С. 36—37.

³⁶ Вопросы методологии науки.— Томск, 1975.— Вып. 5.— С. 100.

³⁷ Гулига А. В. Эстетика истории.— М., 1974.— С. 28—29.

³⁸ Санцевич А. В. Методика исторического исследования.— Киев, 1984.— С. 38.

но-економічних формації. Ленінська історична концепція стала дорогою вказом у складному процесі становлення й розвитку радянської історіографії, вироблення діалектико-матеріалістичної періодизації історії. Досить згадати гучний резонанс проблемних статей М. М. Покровського, М. В. Нечкіної, Г. М. Панкратової, бурхливі дискусії, що розгорнулися в післявоєнні роки з питань періодизації історії радянської історичної науки. Починаючи з середини 50-х років, значно зміцніли кадри істориків, розширилася тематика їх досліджень. В результаті ними на початку 60-х років була створена і взята на озброєння нова періодизація радянської історіографії, що знаменувало початок нового етапу в її розвитку. Велику роль у цьому відіграли постанови партії і уряду як з питань суспільствознавства в цілому, так і безпосередньо історичної науки³⁹. За короткий строк учені нашої країни створили ряд фундаментальних праць із загальної та вітчизняної історії. Серед найзначніших здобутків істориків Радянської України можна, зокрема, назвати: 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР» (К., 1967—1974), 4-томну «Радянську енциклопедію історії України» (К., 1969—1972), 8-томну (в 10-ти книгах) «Історію Української РСР» (К., 1977—1979), 6 томів, присвячених історичним зв'язкам і непорушній дружбі російського, українського, білоруського і молдавського народів (К., 1978—1980), 3-томну (в 4-х книгах) «Історію Києва» (К., 1982—1986), монографії провідних учених Інституту історії АН УРСР.

Колектив цієї наукової установи нині приступив до створення 7-томної «Історії класів і соціальних верств Української РСР», працює над багатотомним виданням Зводу пам'яток історії та культури Української РСР і Атласу історії УРСР. Усе це є переконливим підтвердженням якісно нового етапу, що настав у радянській історичній науці на початку 60-х років.

Різке прискорення ритму суспільного розвитку, динамізму соціальних процесів, що відбуваються в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, привело до помітного «ушільнення» плину історичного часу. Особливо зросла інтенсивність подій у сучасну епоху науково-технічної революції, коли бурхливий розвиток дістали новітні засоби сполучення і зв'язку, космічна техніка, електроніка, кібернетика, біотехнологія, автоматизація багатьох галузей народного господарства, коли наука стає продуктивною силою суспільства. Це, зокрема, знайшло відображення в численних хроніках радянського періоду, присвячених історії СРСР та окремих союзних республік, історії КПРС, зв'язкам Радянського Союзу з іншими соціалістичними країнами, а також у хроніках економічного й культурного життя країни, її областей, міст.

Цим видам історичних джерел, як правило, властива широка інформативність, насиченість відомостями про історичні події, конкретизація останніх у часі і просторі.

Провідна і спрямовуюча роль у прискоренні соціально-економічного розвитку нашої країни належить Комуністичній партії, революційно-перетворююча діяльність якої базується на теорії наукового комунізму. Хоч у період удосконалення соціалізму і продовжують зберігати своє значення об'єктивні, незалежні від людини, фактори (екологічне середовище, природні умови тощо), в нашому суспільстві водночас значно підвищується роль планомірного просторово-часового освоєння соціальних процесів⁴⁰. При цьому КПРС виходить з того, що в політиці не можна припускати як забігання наперед, так і повільності у розв'язанні невідкладних питань: «Комунізм,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— для нас не *стан*, який повинен бути встановлений, не *ідеал*, з

³⁹ Див.: История и историки.— М., 1985.— С. 44—59.

⁴⁰ Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия.— Свердловск, 1974.— С. 200—201.

яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом *дійсний рух*, який знищує теперішній стан»⁴¹.

Прикладом регулюючої діяльності Комуністичної партії є прийнятий XXVII з'їздом КПРС стратегічний курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, висунутий на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС. Він дістав широку підтримку партії, всього народу. КПРС поставила величне завдання — здійснити нову технічну реконструкцію народного господарства і на цій основі перетворити матеріально-технічну базу суспільства. Прискорення соціально-економічного розвитку передбачає подвоєння протягом 15 років наявного економічного потенціалу країни, всемірну інтенсифікацію виробництва, структурну перебудову економіки, запровадження ефективних форм управління, організації і стимулювання праці.

Вирішальною умовою виконання цієї програми, наголошувалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, є дедалі повніше розкриття й використання величезних можливостей соціалізму як нового суспільного ладу, вдосконалення його економічних основ, всебічне розгортання соціалістичного демократизму, поглиблення самоврядування народу. На цій основі тільки й можуть по-справжньому набрати розмаху жива творчість трудящих мас, їх реальна участь у розв'язанні всіх питань життя суспільства, на повну силу виявляти себе людський фактор⁴².

Таким чином, прискорення соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у радянському суспільстві є найхарактернішою особливістю сьогодення. Стрімкий біг історичного часу невинно наближає нас до комунізму.

⁴¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 33.

⁴² Рад. Україна.— 1987.— 29 січ.

З ІСТОРІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ЛЕНІНІАНИ НА УКРАЇНІ

Пам'ятники В. І. Леніну — свідчення безмежної любові народу до творця Комуністичної партії, засновника першої в світі соціалістичної держави, вождя міжнародного пролетаріату, символ непохитної вірності його безсмертному вченню.

В історії монументальної Ленініани на Україні чітко простежуються три етапи: довоєнний (1924—1941 рр.), часів Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) та повоєнний, початковою датою якого по праву вважається день Перемоги.

У дні всенародної скорботи, що охопила країну після смерті Володимира Ілліча, на траурних зборах і мітингах, у нескінченному потоці резолюцій, листів, телеграм мільйони трудівників міста і села одноставно висловлювали палке бажання гідно увічнити його пам'ять. «Немає жодної великої фабрики чи заводу, жодного села чи міста, де тисячі й тисячі робітників і селян не думали б про те, щоб мати в себе на площі, на вулиці, у приміщенні клубу свого Ілліча з каменю, чавуну, бронзи або в крайньому разі з гіпсу», — писав визначний діяч більшовицької партії, один з найближчих соратників В. І. Леніна Л. Б. Красін¹.

Гіпсові погруддя, виконані здебільшого самодіяльними митцями, встановлювалися у різних куточках республіки вже 27 січня — в день похорону великого вождя. Жодне з них, звичайно, не збереглося, але до нас дійшло чимало фотографій цих тимчасових пам'ятників, повитих крепом, траурними вінками і гірляндами.

13 лютого 1924 р. на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР було створено комісію по увічненню пам'яті В. І. Леніна, яку очолив Г. І. Петровський². Велику увагу в своїй роботі приділяла вона встановленню ленінських монументів. Рік у рік зростала їх кількість, пам'ятники Іллічу з'являлися у містах і робітничих селищах, в районних центрах, на промислових підприємствах республіки. Їх виготовляли як професійні скульптори, так і народні умільці — сучасники В. І. Леніна. Серед тих, хто створював і урочисто відкривав ці пам'ятники, було багато людей, які бачили Ілліча, підтримували з ним особисте знайомство або навіть співробітничали з вождем. Одним словом, це було ленінське покоління радянських людей.

Довоєнна монументальна Ленініана мало вивчена в історичній літературі і ще чекає на ґрунтовне дослідження. Це тим більш важливо, що у дні ворожої навали значна частина ленінських монументів була знищена фашистами. Лише документальна кінозйомка і фотографії зберігають для нащадків зображення окремих пам'ятників тієї доби. Вони заслуговують на детальне вивчення та якнайширшу популяризацію, оскільки невід'ємні від нашої історії³.

У героїчний літопис Великої Вітчизняної війни гідну сторінку вписали мужні радянські патріоти, які за умов найжорстокішого окупаційного режиму, ризикуючи життям, рятували і зберігали ленінські бюсти. Відомий випадок, коли робітникам промартілі «Червоний металіст» в м. Гуляйполі вдалося сховати навіть чавунну статую Ілліча вагою

¹ Красін Л. Б. О памятниках Владимиру Ильичу // О памятнике Ленину: Сб. ст. — Л., 1924. — С. 9.

² В. І. Ленін і український народ: Зб. документів. — К., 1970. — С. 499.

³ Див. докладніше: Маркітан Л. П. Монументальна Ленініана на Україні в кінофотодокументах (1922—1941 рр.) // Народ. твор. та етнограф. — 1985. — № 3. — С. 40—45.

близько півтори тонни⁴. Ще йшла війна, а врятовані пам'ятники вже поверталися на свої п'єдестали.

Час, що минув з дня Великої Перемоги, з цілковитою підставою можна назвати етапом справжнього розквіту монументальної Ленініани. В столиці Радянської України, обласних центрах, інших містах і селах республіки споруджувалися художньо досконалі, фундаментальні пам'ятники вождю. Нині їх зареєстровано приблизно 4 тис., а точна цифра стане відома після виходу в світ багатотомного видання «Звод пам'ятників історії і культури СРСР по Українській РСР»^{4-а}.

Джерела дають можливість простежити в окремих містах, так би мовити, спадкоємність ленінських монументів, їх своєрідну естафету — від перших, споруджених у 20-ті роки, до найновіших.

21 січня 1925 р., у день перших роковин смерті вождя, на Безаківському в'їзді (нині Вокзальна площа) в Києві відбулася урочиста закладка першого в історії міста пам'ятника В. І. Леніну. Збереглися дві фотографії, що зафіксували цю подію, а також кінопортрет монумента, зроблений в 1926 р.⁵

Ініціаторами створення пам'ятника були робітники Київського залізничного вузла. Вони ж у короткий строк власними силами виконали всі будівельні роботи, і вже 1 травня численні кияни, що зібралися на урочистий мітинг, побачили бронзовий бюст Ілліча на гранитному п'єдесталі (автор скульптури — А. Писаренко, архітектор А. Вербицький).

Справді героїчна історія у пам'ятника, що стоїть нині на подвір'ї Київського суднобудівного-судноремонтного заводу. Його було відкрито у 1935 р. Чавунний бюст відлили робітники, вони ж спорудили і постамент. Під час тимчасової окупації міста фашисти скинули погруддя з п'єдесталу, призначивши його на переплавку. Глупої ночі робітник-вагранник Т. А. Котов, ризикуючи життям, проникнув на заводську територію, викопав глибоку яму і закопав пам'ятник. Можна уявити собі, яких це коштувало йому зусиль — адже бюст важив близько чверті тонни⁶. Подвиг мужнього патріота було відзначено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР⁷.

Київ ще заліковував рани війни, а трудящі міста вже приступили до спорудження пам'ятника Володимиру Іллічу, відкриття якого відбулося 5 грудня 1946 р. У мітингу, присвяченому цій події, взяли участь понад 100 тис. чол. Перед присутніми постала фігура В. І. Леніна з темнокоричневого граніту близько трьох з половиною метрів заввишки, встановлена на майже семиметровому циліндричної форми п'єдесталі з чорного лабрадору (автор скульптури — С. Д. Меркуров, архітектори — О. Власов та В. Єлізаров⁸). По обидва боки постаменту виکارбовані ленінські слова. Напис праворуч: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови. Ленін»⁹. Напис ліворуч: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею. Ленін»¹⁰.

⁴ Комс. правда. — 1966. — 8 сент.

^{4а} Бессценные сокровища народа. — Киев, 1984. — С. 23.

⁵ Центр. держ. арх. кінофотофонодокументів УРСР, од. зб. 0-7340, 0-8210, 2-53076, 4-25, 1967 (далі ЦДАКФФД УРСР).

⁶ Київ. правда. — 1960. — 29 січ.

⁷ Фонди Музею революційної, бойової і трудової слави Київського суднобудівного-судноремонтного з-ду.

⁸ Рад. Україна. — 1946. — 7 груд.

⁹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів. — Т. 24. — С. 125.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Там же. — Т. 38. — С. 304.

Визначною подією в житті міста-героя Києва стало також відкриття монумента Великої Жовтневої соціалістичної революції, яке відбулося напередодні її 60-х роковин — 22 жовтня 1977 р. Центром багатофігурної композиції пам'ятника є виконана в рожевому граніті, осіяна прапором постать В. І. Леніна. Її оточують відлиті у бронзі скульптури робітника, жінки-трудівниці, матроса і солдата (автори — В. Бородай, В. Зноба, І. Зноба, архітектори — О. Малиновський, М. Скибицький)¹¹.

Незвичайна доля спіткала ленінський бюст, відлитий у 1922 р. на Луганському паровозобудівному заводі імені Жовтневої революції. Щоб одержати необхідну для скульптурного портрету мідь і бронзу, робітники звернулися до місцевих партійних органів з проханням зняти церковні дзвони. Його задовольнили, потрібний матеріал був доставлений на завод. Кращі майстри мідноливарного цеху виготовили погруддя Володимира Ілліча в натуральну величину і встановили його в парку, який носив ім'я В. І. Леніна, а незабаром перенесли до центру міста, на площу Революції¹². У день смерті В. І. Леніна скульптурний портрет став пам'ятником. Одна за одною проходили повз нього 27 січня траурні процесії¹³.

Очевидно, луганський пам'ятник був найкращим на той час скульптурним ленінським зображенням у республіці. Адже не випадково Всеукраїнська комісія по увічненню пам'яті В. І. Леніна на засіданні 16 грудня 1924 р. ухвалила, крім іншого, і таке: «Звернутися до Луганського заводу з проханням прислати фотографії спорудженого ними пам'ятника товаришеві Леніну і повідомити про його вартість»¹⁴.

На початку Великої Вітчизняної війни пам'ятник зник і ніхто не знав про його долю. Та ось в липні 1945 р. до посольства СРСР в Італії надійшов лист, в якому повідомлялося, що в Римі знайдено бюст В. І. Леніна, і висловлювалася готовність передати його радянським дипломатам. Незабаром бюст був доставлений до посольства. На зворотному боці його знайшли напис: «Луган. держ. паровозобуд. з-д. 1922 р.». Отже, не залишилося жодного сумніву, що це — той самий скульптурний портрет Ілліча, який виготовили луганські робітники. Але як потрапив бюст до Італії? Мідна пластинка, прикріплена до нього, повідомляла італійською мовою: «Вивезено з приміщення Комуністичної партії Ворошиловграда за ініціативою 7-ї чентурії національної шляхової міліції 22 липня 1942 р.». Нічого дивного: під час окупації у Ворошиловграді (до 1935 р. — Луганськ) разом з гітлерівськими загарбниками хазяйнували італійські фашисти. Ними було «евакуйовано» й ленінське погруддя, яке згодом врятували італійські патріоти.

Бюст було встановлено на подвір'ї радянського посольства, а в дні святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна подаровано муніципалітету містечка Кавріаго в провінції Реджо-Еміліо¹⁵. Чому саме Кавріаго? Щоб відповісти на це питання, звернемося до промови В. І. Леніна, присвяченій вшануванню відкриття Комуністичного Інтернаціоналу. Повідомивши, що до нашої країни як рідкість надійшов номер газети «Аванті!» — орган італійської соціалістичної партії, Володимир Ілліч сказав: «...У цьому номері... я читаю кореспонденцію з партійного життя якогось містечка Кавріаго, — мабуть, великої глушини, бо його не можна знайти на карті, — і виявляється, що робітники, які зібралися там... вітають російських «советистов» і висловлюють побажання, щоб програма російських і німецьких революціонерів була прийнята в усьому світі і послужила тому, щоб довести до кінця боротьбу проти буржуазії і військового панування. І ось, коли читаєш таку резолюцію з якогось італійського Пошехоння, тоді можеш з повним правом сказати собі:

¹¹ Рад. Україна. — 1977. — 23 жовт.

¹² Архіви України. — 1970. — № 3. — С. 95—96.

¹³ Раб. газ. — 1970. — 22 квіт.

¹⁴ Луган. правда. — 1924. — 30 січ.

¹⁵ В. І. Ленін і український народ: 36 документів. — К., 1970. — С. 501.

¹⁶ Ворошиловград. правда. — 1970. — 10 лют.

італійські маси за нас, італійські маси зрозуміли, що таке російські «советисти», що таке програма російських «советистов»...»¹⁷. Невідомо, чи долетіла до Кавріаго звістка про ці ленінські слова, однак 1921 р. його трудящі обрали В. І. Леніна почесним мером містечка.

Ленінський бюст (вірніше, його точна копія) з Луганська був встановлений в центрі Кавріаго. Оригінал же зберігається у місцевому відділенні ІКП. Ця пересторога виявилася не зайвою — молодчики з фашистських організацій не раз намагалися зруйнувати монумент. У 1972 р. разом з італійськими товаришами його уважно оглянув кореспондент «Правды» М. Прожогін і знайшов на зворотному боці ледь помітні пунктирні літери: «Обраб. І. Ворунова»¹⁸. Завдяки пошукам було встановлено, що автор погруддя — кадровий робітник заводу, скульптор-самоук І. П. Борунов¹⁹ (очевидно, не він вибивав напис на готовій відливці і тому у прізвиську вкралася помилка). І сьогодні стоїть цей монумент у Кавріаго як символ дружби радянських і італійських трудящих.

Ще в траурні січневі дні 1924 р. луганчани мріяли про фундаментальний високої художньої якості пам'ятник Іллічеві. Луганський окружний виконком Рад вирішив спорудити його і асигнував на цю справу 5 тис. крб. Цих коштів було замало, тому виконком звернувся по допомогу до трудящих міста. В луганському відділенні Держбанку було створено спеціальний фонд, куди мали поступати добровільні внески²⁰. «Луганська правда» відкрила окрему рубрику «На спорудження пам'ятника т. Леніну», де регулярно сповіщала про надходження грошей від підприємств, установ, навчальних закладів, окремих громадян. Привертає увагу таке, наприклад, повідомлення: «Члени партії, кандидати і комсомольці залізничного цеху заводу «ЖР» (ім. Жовтневої революції — Л. М.) ухвалили на загальних зборах внести колективно на спорудження пам'ятника Леніну півпроцента місячного заробітку і викликають партійців і комсомольців прокатного, паровозного, котельного і мартенівського цехів»²¹.

Пам'ятник було замовлено в Москві. Його виготовив відомий радянський скульптор Б. Корольов²². У день 15-х роковин Великого Жовтня відбулося урочисте відкриття монумента на площі Революції, на тому місці, де стояло перше погруддя Ілліча, яке знов повернули до міського парку. Динамічна на весь зріст фігура. На східчастому постаменті — барельєфи: В. І. Ленін промовляє на Фінляндському вокзалі, проголошує Радянську владу та Мавзолей вождя. На лицьовому боці напис: «Луганські робітники проводирю світового пролетаріату»²³. Фашисти знищили пам'ятник, але зберігся його чудовий кінопортрет²⁴.

Коли в лютому 1943 р. Радянська Армія визволила Ворошиловград, місцевим скульпторам В. Мухіну, В. Федченко і художнику Я. Никодимову було доручено відновити ленінський монумент. У короткий строк справилися вони з цим почесним завданням, і вже 1 травня 1944 р. на п'єдесталі, що уцілів, знов височила фігура вождя²⁵.

6 листопада 1967 р., напередодні 50-х роковин Великого Жовтня, жителі Луганська (так називалося місто з 1958 до 1970 р.) урочисто відкривали новий, монументальний, майже 10 м заввишки, пам'ятник Іллічу роботи скульпторів М. і О. Манізерів (архітектор — І. Рожин)²⁶. Під час закладки у підвалини пам'ят-

¹⁷ Ленін В. І. Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу. Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 494.

¹⁸ Правда.— 1972.— 1 марта.

¹⁹ Сов. культура.— 1976.— 25 июня.

²⁰ Пам'ятники України.— 1980.— № 2.— С. 25.

²¹ Луган. правда.— 1928.— 30 жовт.

²² Там же.— 1930.— 31 жовт.

²³ Там же.— 1932.— 10 листоп.

²⁴ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 1677.

²⁵ Література і мистецтво.— 1944.— 31 трав.

²⁶ Луган. правда.— 1967.— 7 листоп.

ника покладено капсули із землею, взятою біля будинку, де народився В. І. Ленін, з Марсового поля в Ленінграді, з Мамаєва кургану в Волгограді, а також дошку з написом: «Засновнику Радянської держави, генію людства В. І. Леніну від трудящих орденоносної Луганщини. Червень 1967 р.»²⁷. У 1982 р. скульпторами В. Федченком і В. Мухінін за участю В. Агібалова та І. Чумака було зроблено копію статуї Ілліча, створеної колись Б. Корольовим. Її встановили замість скульптури, відновленої у 1944 р.²⁸

Ленінський монумент в Кіровограді було відкрито 7 листопада 1925 р.²⁹ Знайдено два унікальних фотознімки³⁰, що фіксують момент відкриття та загальний вигляд пам'ятника, зруйнованого під час Великої Вітчизняної війни. Це була монументальна споруда. Бронзова фігура Ілліча на весь зріст встановлена на прямокутному постаменті. Розміщений на горі, пам'ятник ніби височить над містом. Автором монумента був скульптор М. Манізер.

Після визволення Кіровограда від німецько-фашистських загарбників обком партії і облвиконком прийняли постанову про відбудову пам'ятника Леніну. У 1947 р., в дні святкування 30-х роковин Великого Жовтня, жителі Кіровограда урочисто відкрили новий пам'ятник Іллічеві роботи М. Манізера^{31–32}. Скульптор багато в чому повторив композицію пам'ятника 1925 р.

Перший пам'ятник В. І. Леніну в Дніпропетровську було відкрито 22 січня 1925 р. — у першу річницю смерті вождя. Газета «Коммунист» від 25 січня 1925 р. так описує цю подію: «Це не був похід — це було паломництво. Люди йшли з сіл, з заводів, з передмість, з-за Дніпра... з казарм і клубів, йшли не в строю, не рядами, як у революційні свята, йшли самопливом... вільним, нескінченним ланцюгом, розсипаним на версти. Промов біля підніжжя величезного пам'ятника, вкритого червоночорним крепом, майже не було. Говорили по кілька слів. І лише довго, якось по-особливому, грав оркестр... Величаві скорботні звуки і безбережне море людей без слів, але з єдиним чуттям...»

Пам'ятник являв собою гранітне погруддя роботи Г. Теннера, встановлене на постаменті з того ж каменю. 1932 р. у зв'язку з реконструкцією центральної вулиці міста — проспекта К. Маркса — монумент було знято³³. Його подальшу долю з'ясувати поки що не вдалося. Відомо, що вже тривав конкурс на проект нового пам'ятника, та війна порушила всі плани³⁴.

У 1948 р., в дні святкування 31-річниці Великого Жовтня, у місті було відкрито новий пам'ятник Іллічу. В архівах збереглося 3 фотографії, що зафіксували цю подію³⁵.

Монументальний пам'ятник вождю на головній міській площі ім. Леніна відкрито 28 жовтня 1957 р. Бронзова фігура Ілліча (скульптори М. Вронський, О. Олійник, архітектор О. Сидоренко) майже 6 метрів заввишки, стрімка і динамічна. Циліндричний восьмиметровий з червоного граніту постамент підносить скульптуру над площею³⁶.

«Три пам'ятники» — так можна назвати історію монументальної Ленініани в Миколаєві. Фотографія і кінокадри доносять до нас зовнішній вигляд першого ленінського монумента³⁷. Спроектував його видатний

²⁷ Архів відділу пам'ятників історії і культури Міністерства культури УРСР. Луганська область.

²⁸ Там же.

²⁹ Всесвіт.— 1925.— № 22—23.— С. 19.

³⁰ Там же; Красная панорама.— 1926.— № 45.— С. 5.

^{31–32} Архіви України.— 1970.— № 2.— С. 87; Архів відділу пам'ятників історії і культури Міністерства культури УРСР. Кіровоградська область.

³³ Історія Українського мистецтва. В 6 т.— К., 1967.— Т. 5.— С. 224.

³⁴ Там же.

³⁵ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 0-127496, 0-127497, 0-127498.

³⁶ Рад. Україна.— 1957.— 29 жовт.

³⁷ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 2-32948, 1452-1, 1457-1, 1493.

радянський скульптор В. Козлов, а на заводі «Красный выборжец» було відлито бронзову скульптуру, яку 24 серпня 1926 р. відправлено до Миколаєва³⁸. Фігура Ілліча близько 2,5 метрів заввишки зображена на весь зріст у характерному ленінському ораторському жесті — правий витягнутий вперед, в лівій затиснута кепка³⁹. На постаменті вирізьблено горельєфи робітника з молотом і селянина з серпом і снопом⁴⁰. Відкриття відбулося 22 січня 1927 р.

Під час Великої Вітчизняної війни пам'ятник загинув. А через 20 років миколаївці знову зустрілися, за виразом Л. Б. Красіна, із «своїм Іллічем». Під звуки «Інтернаціоналу» перед очима присутніх постала бронзова скульптура В. І. Леніна. Він у пальті, накинутому на плечі, погляд спрямований в далечінь, неначе Ілліч вдивляється в майбутнє. На гранітному постаменті — барельєфи робітника і селянина, а на лицьовому боці напис «В. І. Ленін. Відкрито 22 січня 1947 р.». Автор скульптури — М. Манізер⁴¹.

Ще через 10 років новий пам'ятник-красень підвівся в центрі Миколаєва. Обласна партійна організація звернулася до грузинського скульптора Ш. Нікотадзе та ленінградського заводу «Монументскульптура» (колишній «Красный выборжец») з проханням повторити бронзову постать Ілліча, встановлену в м. Махарадзе, для пам'ятника в Миколаєві. Постамент виконала група архітекторів Миколаївського облміськ-сільпроекту під керівництвом В. Скуратовського⁴². Відкриття пам'ятника відбулося 26 жовтня⁴³. Створений грузинським митцем, він сприймається як символ «Союзу незламного республіки вільної», виплеканого В. І. Леніном.

17 листопада 1932 р. було урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну в Севастополі⁴⁴. На той час це був один з найкращих монументів у нашої країни. Оглянувши його, Н. К. Крупська, М. І. та Д. І. Ульянови визнали пам'ятник грандіозним за масштабами і гаряче схвалили його⁴⁵. Прекрасні кадри з документального фільму «Битва за Севастополь»⁴⁶ та докладний опис пам'ятника, що зберігся в особистому архіві В. Козлова⁴⁷ дають можливість уявити собі вигляд цього монумента. Це було зображення Ілліча на весь зріст, встановлене на високому пірамідальному постаменті. У нижній частині п'єдесталу розміщалися сходи, а з чотирьох боків — фігури червоноармійця в будьонівці, матроса в безкозирці, селянина із снопом і робітника з циркулем і кресленням. Середня частина постаменту була оформлена горельєфними зображеннями повстання на броненосці «Потьомкін», демонстрації під лозунгом «За владу Рад», демонстрації представників національних республік, які об'єдналися в Радянський Союз. У верхній частині розміщалися і горельєфи, що відображали події громадянської війни в Криму. Зліва: перехід через Сиваш, телеграма В. І. Леніна Фрунзе з наказом розпочинати визволення Кримського півострова від Врангеля, фігура М. В. Фрунзе на постаменті. У центрі штурм Перекопа, телеграма-відповідь М. В. Фрунзе В. І. Леніну про успішне його завершення. На правому боці: втеча білих, встромлений в землю багнет як символ миру. На тильному боці пам'ятника відображений період перших

³⁸ Архів України.— 1973.— № 1.— С. 69—71.

³⁹ Красный Николаев.— 1926.— 7 нояб.

⁴⁰ Там же.— 1926.— 10 авг.

⁴¹ Південна правда.— 1947.— 24 січня.

⁴² Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і держ. управління УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 3716, арк. 153.

⁴³ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 0-79768.

⁴⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область.— К.— С. 177.

⁴⁵ Слава Севастополя.— 1968.— 10 февр.

⁴⁶ ЦДАКФФД, УРСР, од. зб. 1434.

⁴⁷ Фонди Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна при ЦК Компартії України.

п'ятирічок: на великому щиті контрольні цифри відродження старих і будівництва нових заводів.

Сучасний севастопольський пам'ятник В. І. Леніну, встановлений на Нагорній площі (скульптор — П. Бондаренко, архітектори — Ю. Щуко, С. Турковський)⁴⁸ багато в чому нагадує довоєнний. У його відкритті, що відбулося 2 листопада 1957 р., крім трудящих міста-героя, взяли участь і моряки Чорноморського флоту.

Пам'ятники В. І. Леніну є святиною для радянських людей. Нині, коли трудящі республіки, як і всієї країни, готуються до святкування 70-річчя Великого Жовтня і проголошення Радянської України, вони знов і знов звертаються до безсмертного образу великого вождя, прагнуть жити і працювати по-ленінському.

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 144, арк. 46.

75-РІЧЧЯ ЛЕНСЬКОГО РОЗСТРІЛУ

Кривава столипінська реакція не могла зупинити революційного виступу робітничих мас. Січнева 1912 р. Всеросійська конференція РСДРП констатувала, що в широких колах демократії, насамперед серед пролетаріату, помічається початок політичного пожвавлення. Росія вступила у смугу революційного піднесення. І в цьому, наголошував В. І. Ленін, нема нічого випадкового, настання його цілком закономірне й з неминучістю обумовлене всім попереднім розвитком країни. Приводом для переходу революційного настрою мас у революційне піднесення став ленський розстріл, в якому виявилась відсутність свободи від провокації, від загального безправ'я, від огальної сваволі¹.

На початку 1912 р. на Ленських золотих приїсках, розташованих на річці Лені та її притоках Ольюкмі й Вітіму, працювали 5514 робітників — вихідців з 50 губерній Росії. На роботу приймали головним чином молодих, здорових людей. Із загального числа працюючих 77,7% мали від 17 до 40 років і лише 6,3% — понад 40 років (на 16% працюючих відомостей немає)².

Умови праці на копальнях були надто тяжкі: низька заробітна плата, тривалий робочий день, погане харчування тощо. Офіційні органи країни в своїх звітах мусили це визнати. Так, наприклад, у звіті сенатської комісії 1912 р. зазначалося, що золотодобувники працювали в надзвичайно несприятливих для життя та здоров'я умовах. У шахтах було мокро і сиро, освітлювалися вони погано, температура там у середньому становила 4° тепла, повітря через відсутність пристосувань для штучної вентиляції було нечистим. «Далеко не на висоті», як відзначав у своєму рапорті інженер Олекмінського гірничого округу, була й техніка. Добування піску та його відкатка велися вручну, доставка на поверхню робилася кіньми. Ні парових, ні тим більше електричних під'йомів не було. Вагонеток також не вистачало³. В таких умовах робочий день офіційно тривав у літній період (з 1 квітня по 1 жовтня) — 11,5 год., взимку — 11. Фактично ж він доходив до 17 годин.

Гнітюче враження справляли й побутові умови робітників. Цього не змогли замовчати навіть члени урядової комісії, у звіті якої зазначалося, що з 103 казарм в задовільному стані знаходилися лише 15, а решта 88 зовсім непридатні для життя⁴. Не кращим було становище й на інших приїсках.

Згідно з договором, робітники копальень мали користуватися безплатною медичною допомогою. Проте, як правило, вони її не одержували. В лікарнях не вистачало ліків, медичного персоналу. 3,5 тис. робітників лікували лише один лікар та один фельдшер. Медична допомога надавалася несвоєчасно. Тяжко хворі змушені були йти пішки до лікарні, що знаходилася за десятки кілометрів від місця їх проживання. Якщо більше трьох днів робітник не виходив на роботу, йому відмовляли у видачі продуктів харчування⁵.

Останні продавалися по завищених цінах, часто були неякісними. Грішми робітники одержували лише незначну частину заробітної плати. На купівлю необхідних товарів їм видавали талони. Так, за 5 місяців

¹ Див.: Ленін В. І. Революційне піднесення // Повне зібр. творів.— Т. 21.— С. 323—324.

² Правда о ленских событиях.— М., 1913.— С. 16, 17.

³ Ленские прииски: Сб. документов.— М., 1937.— С. 252—253, 257.

⁴ Там же.— С. 257.

⁵ Правда о ленских событиях.— С. 82.

(з листопада 1911 р. по лютий 1912 р.) робітники готівкою одержали лише 28,6% заробітку, 43,9% пішло на купівлю продуктів, 2,9% — на талони для придбання товарів у магазинах і 24,6% залишилося в касі⁶.

Нестерпні умови праці й побуту, знущання, повне безправ'я робітників та членів їх сімей викликали у них велике незадоволення. Проте правління Ленського товариства, як згадував пізніше керівник центрального страйкового комітету більшовик П. Н. Баташев, вважало, що навряд чи знайдеться якийсь смільчак, який вирішить узимку висловити протест і залишитися після цього без роботи. Адміністрація підприємств дедалі частіше занижувала плату за виконану роботу й погіршувала постачання робітників продовольчими товарами. Невдоволення трудящих наростало. Потрібно було зовсім небагато, щоб воно вилилося в протест усіх працюючих на приїсках⁷. Причиною його виникнення стала видача робітникам Андріївської копальні неякісного м'яса та цинічна заява виконуючого обов'язки голови правління товариства: «З'їсте це, тоді дамо інше».

28 лютого 1912 р. робітники вирішили з наступного дня припинити роботу. Звістка про це швидко прокотилася по всій окрузі. В середині березня до страйку приєдналися працівники всіх приїсків Ленського товариства. Всюди були створені страйкові комітети, які очолили боротьбу робітників. Загальне керівництво останнього здійснювало центральне бюро, до складу якого входили більшовики П. Н. Баташев (голова), Г. В. Черепашкін (перший заступник), Р. І. Зеленко (другий заступник) й ін. Страйкарі вимагали встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати на 30%, скасування штрафів, позбавлення права адміністрації звільняти робітників без відома робітничої комісії, поліпшення умов праці, побуту, медичного обслуговування, ввічливого ставлення до працюючих тощо.

Характерними рисами Ленського страйку, як згадував пізніше один з його керівників І. Кудрявцев, були «міцне єднання, цілковитий порядок...»⁸. Члени сенатської комісії також відзначали організований характер страйкової боротьби. В своєму звіті вони, зокрема, зазначали, що протягом чотирьох місяців страйку ніхто з робітників не пошкодив промислового устаткування, не було з їх боку також випадків нападу чи насильства⁹.

Зірвати страйк шляхом провокацій або деяких поступок підприємцям не вдалося. На приїски прибули війська, почалися арешти. Вершиною народного гніву стали події 4 квітня, коли в мирних робітників (3 тис. чол.), які вирушили із скаргою до прокурора у зв'язку з арештом членів страйкового комітету, почали стріляти. В результаті 270 чол. було вбито і 250 — поранено¹⁰.

Про ці події писала 8 квітня 1912 р. легальна більшовицька газета «Звезда». Найкращим пам'ятником робітникам, вбитим на Лені, зазначала вона, буде стійка, свідомо та організована робота російського пролетаріату для завоювання таких умов, за яких криваві погроми стануть неможливими.

Страйки, мітинги й демонстрації на знак протесту проти розстрілу робітників у далекій сибірській тайзі широкою хвилею прокотилися по всій країні. Перші мітинги відбулися 7—8 квітня 1912 р. в Петербурзі. З 14 по 22 квітня страйкували більш як 140 тис. робітників (60% трудівників столиці), понад 400 фабрик і заводів¹¹. У Москві в страйках протесту з 12 по 30 квітня взяли участь близько 70 тис. чол.¹²

⁶ Там же.— С. 260.

⁷ Баташев П. Н. Ленская забастовка: Воспоминания председателя центрального бюро стачечного комитета.— М., 1933.— С. 35.

⁸ Кудрявцев І. Ленський розстріл: Спогади учасника подій.— Х., 1932.— С. 24.

⁹ Там же.— С. 24—25.

¹⁰ История СССР.— М., 1968.— Т. 6.— С. 423.

¹¹ Правда.— 1912.— 26 апр.

¹² История СССР.— Т. 6.— С. 424.

На захист своїх товаришів на Лені стали також трудящі Риги, Києва, Одеси, Харкова, Баку, Миколаєва та інших міст. Ленські постріли стали сигналом для виступу пролетаріату всієї країни. «Немає сумніву, що підземні сили визвольного руху запрацювали»,— писала 15 квітня «Звезда». Пролетарі Росії усіх національностей виступили як єдина сила. Характерною у цьому плані була резолюція, прийнята робітниками Дніпровського механічного заводу в Києві. У ній, зокрема, підкреслювалося: «Це наші груди — груди усього робітничого класу — прострелені в далекій сибірській тайзі»¹³.

Одним з перших на криваві події відгукнувся пролетаріат України, яким керували більшовики. На початку квітня Київський комітет РСДРП розповсюдив по місту прокламацію, в якій зазначалося: «Невже і тепер ми будемо мовчати. Невже при звістці про криваву бойню на Ленських приїхав не закрити гнівом серце кожного з нас. Невже не вирветься з наших грудей крик обурення та протесту!... Ні, товариші! Соромно й злочинно мовчати. Тепер, коли не висохла ще кров убитих товаришів, нехай... вихором пронесеться по всій країні грізний протест»¹⁴. Київський комітет закликав усіх пролетарів провести одноденний страйк і тим самим висловити своє обурення політикою самодержавства.

Чернігівські соціал-демократи у своїй листівці вказували, що, поки існує царський режим, робітники не гарантовані, що завтра не повториться така ж бійня на будь-якому іншому заводі чи фабриці, й закликали їх до об'єднаної боротьби із спільним ворогом — капіталістичним ладом¹⁵.

В зв'язку із загостренням становища на Лені департамент поліції розіслав таємний циркуляр, у якому наголошувалося на необхідності посилення нагляду за робітниками та його інформування про становище в містах.

У департамент поліції один за одним надходили донесення про мітинги, страйки, припинення роботи в зв'язку з ленськими подіями. У Києві першими на знак протесту виступили 9 квітня 1912 р. понад 700 робітників Південноросійського машинобудівного заводу¹⁶. В ухваленій на зборах резолюції вони вимагали суду над винуватцями розстрілу та просили передати «братам-ленцям, що горе, яке їх спіткало,— наше горе, що їх вороги — наші вороги... Прийде день, дорого нам заплатять наші вороги за всі причинені нам лиха, а цей день уже недалеко»¹⁷. Загалом у квітні в Києві у страйках-протестах взяли участь 6 тис. чол.¹⁸

12 квітня, згідно з донесенням місцевої поліції, в Одесі припинили роботу понад 2 тис. робітників Адміралтейства, Новоросійського машинобудівного, чавуноливарного, металургійного й ряду інших заводів міста. 13 квітня не вийшли на роботу робітники 21 одеської друкарні¹⁹. Під час мітингу, що відбувся 12 квітня на Катеринославському трубопрокатному заводі, зав'язалася сутичка між робітниками та поліцією. В прийнятій на ньому резолюції підкреслювалося, що лише рішуча й організована боротьба робітничого класу з існуючим політичним режимом і капіталістичною експлуатацією може покласти кінець «ленським бойням». На знак трауру був оголошений одноденний страйк²⁰. 16 квітня мітинг робітників Юзівського заводу Боссе на Катеринославщині

¹³ Звезда.— 1912.— 15 апр.

¹⁴ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 442, оп. 862, спр. 7, арк. 8 (далі — ЦДІА УРСР).

¹⁵ Там же, ф. 1439, оп. 1, спр. 1392, арк. 19.

¹⁶ Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 5501, арк. 1, 32.

¹⁷ Звезда.— 1912.— 15 апр.

¹⁸ История Украинской ССР. В 10 т.— Киев, 1983.— Т. 5.— С. 261.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 3, спр. 318, арк. 1—3, 5, 6, 9.

²⁰ Письма рабочих в «Звезду» и «Правду» // Красн. архив. — 1936.— № 4.— С. 35.

також вилився у страйк. Наступного дня вони організували збір коштів на користь поранених товаришів та сімей загиблих на Лені²¹.

Тільки на Україні у квітні на знак солідарності з робітниками Ленських золотих присків відбулося 140 політичних страйків, в яких взяли участь понад 40 тис. чол. «Адже,— як зазначалося у листівці одеських соціал-демократів,— усе життя російських робітників і селян є масовий ленський розстріл, є кривава розправа, в якій гинуть мільйони людей. Перші заводи, що зупинилися після ленської бойні, поклали незгладиму лінію між епохою реакції й новим революційним піднесенням. Квітневі страйки — це нова дата в історії боротьби з царським урядом. Ми йдемо до нової революції!»²².

Квітневі виступи трудящих мас країни мали мирний і організований характер. Робітники залишали роботу дружно, «ніби по сигналу». Поведінка страйкарів вказувала на те, що серед них «панує залізна дисципліна, що дає можливість їх керівництву у кожную хвилину надати робітничому рухові той чи інший напрям», як неодноразово підкреслювалося в таємних донесеннях поліції²³.

Підбиваючи підсумки всеросійського виступу трудящих у зв'язку з ленськими подіями, газета «Правда» від 25 квітня 1912 р. писала: «За минулі два тижні вся Росія розбилася на дві сторони: імущі класи й пролетаріат. Серед перших панували розгубленість, мінливість, різногосподство. Це спостерігалось в правлячій верхівці, серед підприємців, поліції та в їх пресі. Й усе це проходило при повній зовнішній єдності, при існуванні організації, грошей, газет, свободи зборів і т. д.

Інша сторона — пролетаріат. У нього, можна сказати, майже відсутня організація, він майже позбавлений права зборів, його газети не можуть говорити на повний голос, не можуть відкрито закликати до боротьби. І не дивлячись на все це — скільки єдності в діях, яка згода у поглядах! Ніщо не могло порушити струнності пролетарського політичного виступу».

Логічним продовженням квітневих виступів були першотравневі, які, за словами однієї з листівок РСДРП, виданої у 1913 р., вписали золоту сторінку в історію робітничого руху країни²⁴. Незважаючи на масові арешти та переслідування, страйки прокотилися широкою хвилею по всій країні. Якщо у 1911 р. проведення маївок мало місце лише в 11 губерніях Росії, то у 1912 р. — в 50. У той день на захист своїх прав піднялися близько 400 тис. чол. На Україні масовими політичними виступами були охоплені всі найважливіші промислові центри: Київ, Харків, Одеса, Катеринослав й ін. Всього ж на квітень — травень припадало понад 60% страйкуючих у тому році²⁵.

1912 рік характеризувався значним зростанням політичних страйків. Так, якщо в 1910 та 1911 роках вони становили близько 8% від їх загальної кількості, то у 1912 р. — 76%²⁶.

Квітнево-травневий рух 1912 р. поклав початок новому революційному піднесенню мас Росії. Гегемоном у цій боротьбі виступив пролетаріат, який підніс «прапор революції за весь народ, від імені всього народу, для пробудження і залучення до боротьби всіх класів, кому свобода потрібна, хто здатний добиватися її»²⁷. Квітнево-травневі страйки поклали початок нової активної боротьби проти царизму й гніту капіталу.

О. О. КОВАЛЬЧУК (Київ)

²¹ Там же. — С. 42.

²² ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 37, арк. 194.

²³ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 2570, арк. 2—2 зв.; ф. 442, оп. 861, спр. 259, ч. 1, арк. 87.

²⁴ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 3139, арк. 29.

²⁵ Там же, ф. 442, оп. 864, спр. 296, арк. 159.

²⁶ Там же, арк. 160.

²⁷ Ленін В. І. Лозунги Всеросійської конференції РСДРП в січні 1912 р. і травневий рух // Повне збір. творів. — Т. 21. — С. 332—333.

ЖАННА ЛЯБУРБ
(До 110-річчя з дня народження)

Історія революційної боротьби пролетаріату світу багата незабутніми сторінками інтернаціональної єдності. Одним з яскравих її прикладів була участь іноземних трудящих у збройній боротьбі за владу Рад в Росії, рішучий протест солдатів окупаційних армій проти інтервенції в молоду соціалістичну країну.

Серед імен героїв-інтернаціоналістів, які допомогли нашому народові захистити завоювання Великого Жовтня й назавжди залишаться в його пам'яті, є ім'я Жанни Лябурб¹.

В. І. Ленін у доповіді на VII Всеросійському з'їзді Рад відзначав, що «...ім'я французьки, тов. Жанни Лябурб, яка поїхала працювати в комуністичному дусі серед французьких робітників і солдатів і була розстріляна в Одесі,— це ім'я стало відомо всьому пролетаріатові і стало лозунгом боротьби...»².

Жанна-Марі Лябурб народилася 8 квітня 1877 р. в с. Ла-Паліс недалеко від Віші в сім'ї селянина, одного з небагатьох учілих учасників Паризької комуни. Тяжкі матеріальні умови змусили її рано розпочати трудову діяльність. У 1896 р. вона переїхала в м. Томашів Люблінської губернії, де працювала в польській сім'ї покоївкою і водночас навчала дітей своїх господарів французької мови. В Росії, яка стала для Жанни Лябурб другою батьківщиною, вона багато читала, познайомилася з революціонерами, зокрема з Феліксом Дзержинським.

Велика Жовтнева соціалістична революція застала Жанну Лябурб у Москві, де вона вчителювала. Разом із своїм чоловіком В. Марковичем, одним з організаторів південнослов'янської групи РКП(б), Жанна Лябурб брала участь у створенні клубу інтернаціоналістів-комуністів «III Інтернаціонал».

У серпні 1918 р. вона зустрічалася з В. І. Леніним і розмовляла з ним про організацію англо-французької комуністичної групи. В записці від 19 серпня того ж року Г. В. Чичеріну Володимир Ілліч просив його прийняти Ж. Лябурб і поговорити з нею докладно³. Коли у вересні 1918 р. була створена самостійна французька група РКП(б), її секретарем обрали Жанну Лябурб. Вона брала активну участь у виданні французькою мовою щотижневої газети «III Інтернаціонал»* та листівок, в яких викривалася загарбницька політика країн Антанти.

Повідомлення про висадку окупаційних військ на півдні України, серед яких переважали французькі солдати, надзвичайно схвилювало Жанну Лябурб. Вона не хотіла примиритися з тим, що синів комунарів 1871 р. примушують виступати в ролі катів соціалістичної революції. Жанна вважала своїм обов'язком допомогти трудящим України в боротьбі проти інтервентів і тому рвалася до Одеси, щоб увійти в безпосередній контакт з одягнутими в солдатські й матроські шинелі трудящими Франції та її колоніальних володінь, роз'яснити їм значення й суть революційних подій у Росії. Вона розуміла, що при цьому їй доведеться вести боротьбу з жорстоким і підступним ворогом, але ніщо не зупиняло її. На попередження про небезпечну підпільну діяльність на окупованій території вона безстрашно відповідала: «Вмирають в житті тільки один раз». Напередодні від'їзду до Одеси в листі до одного старого більшовика Жанна Лябурб писала: «Благословіть же мене, найтяжче попереду, шлях засіяний тернами. Можливо, що це мій останній лист до вас...»⁴. В середині лютого 1919 р. вона приїхала в Одесу, де розпочалась остання, надзвичайно коротка, але яскрава сторінка її героїчного життя.

¹ Мельниченко В. Жанна Лябурб.— Київ, 1977.— 196 с.; Дунаевський А. Жанна Лябурб — знайома й незнайома.— 2-е изд., доп.— М., 1982.— 254 с.

² Ленін В. І. Доповідь ВЦБК і Раднаркому, 5 груд.: VII Всеросійський з'їзд Рад, 5—9 груд. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 366.

³ Ленін В. І. Г. В. Чичеріну, 19 серп. 1918 р. // Там же.— Т. 50.— С. 158.

* Перший номер газети вийшов 20 жовтня 1918 р.

⁴ Правда.— 1919.— 25 мар.

Жанна Лябурб була введена в бюро «Іноземної колегії», створеної при Одеському обкомі партії для проведення агітаційно-пропагандистської діяльності серед військ інтервентів. Очоливши французьку, основну, секцію колегії, вона з властивою їй енергією взялася за проведення агітаційної роботи серед солдатів і матросів Франції. З її приїздом до Одеси діяльність «Іноземної колегії» значно активізувалася. Незнаючи втоми, Ж. Лябурб відвідувала всі місця, де були французькі солдати і матроси. З частини в частину, з корабля на корабель передавалася новина про те, що до Одеси приїхала справжня французька.

Як згадують бойові товариші Жанни Лябурб по одеському підпіллю, вона була середнього росту, худорлява, з попелястим волоссям. Жанна не виглядала молодшою своїх 42 років і нагадувала солдатам і матросам французької армії старшу сестру, матір або вчительку. Вони шукали нагоди, щоб зустрітися й поговорити з нею, згадати батьківщину. Полум'яна революціонерка закликала їх до солідарності з трудящими Росії, розповідала про Леніна, Радянську владу і вони, слухаючи цю привітну жінку, вірили їй. Були випадки, коли після бесід з нею, французькі солдати і матроси зривали з себе погони, військові знаки та медалі, топтали їх ногами, заявляючи, що їм соромно називатися французами і вони ніколи не будуть стріляти в робітників і селян Радянської країни, своїх братів по класу⁵.

В своїй доповіді у Відділ міжнародної пропаганди Наркомату закордонних справ РСФРР про діяльність «Іноземної колегії», керівник її сербської секції Стойко Ратков згадував, що Жанна Лябурб приділяла велику увагу й агітації серед колоніальних солдатів⁶.

Багато винахідливості застосовували більшовицькі агітатори для того, щоб література, яку вони видавали у підпіллі, потрапляла до рук не тільки французів, а й представників народів Сходу. Учасник трьох революцій Г. І. Сапельников згадує, наприклад, що у Будинок працьовитості, комендантом якого він був, разом з французькими матросами заходили і солдати з колоніальних країн. Жанна Лябурб, Жак Елін та інші члени «Іноземної колегії» вели тут з ними бесіди. Робітник І. М. Горшков у своїх спогадах писав, що вона доручала йому приводити в Будинок працьовитості більше колоніальних солдатів, щоб частіше зустрічатися з ними і активніше вести серед них агітаційну роботу. Жанна Лябурб виступала перед французькими й колоніальними солдатами та матросами і в кафе «Відкриті Дарданелли», яке було явкою членів «Іноземної колегії». І. М. Горшков, який супроводжував її туди, згадував, що «Жанна своєю темпераментною мовою просто гіпнотизувала слухачів. Після її виступів деякі солдати та матроси підходили до господаря кафе і залишали свої револьвери для учасників революційного підпілля»⁷.

Саме в час найбільших успіхів Жанни та її бойових друзів з «Іноземної колегії», коли вони зв'язалися з більшістю французьких військових кораблів і частин, а за дорученням обкому КП(б)У готувалася нарада, на якій повинно було вирішитися питання про повстання, ворожим розвідкам вдалося натрапити на слід безстрашних підпільників і заарештувати їх. Увечері 1 березня 1919 р. французькі офіцери та білогвардійці схопили Жанну Лябурб і Стойко Раткова. Їх відвезли до французької контррозвідки, де вже були заарештовані раніше М. Штіллікер і Ж. Елін, що входили до керівного складу «Іноземної колегії». Після короткого допиту, який супроводжувався нелюдськими катуваннями, всі вони в ніч на 2 березня 1919 р. були вивезені за місто й роз-

⁵ Одес. держ. наук. б-ка ім. О. М. Горького: Відділ краєзнавства, рідких видань та рукописів, ф. 67, папка 936, картон 2, арк. 99; ф. 65, папка 96, картон 19, арк. 4.

⁶ Вопросы истории КПСС.— 1969.— № 3.— С. 100.

⁷ Держ. арх. Івано-Франків. області, ф. 1576, оп. 1, спр. Г-27, арк. 7, 6; Горшков І. М. Бесстрашная Жанна // Смена (Ленинград).— 1972.— 21 апр.

стріляні. Втекти від розправи вдалося тільки Стойко Раткову, який і розповів про цей злочин партійній організації Одеси.

Так обірвалося життя Жанни Лябурб, «першої французької жінки-комуністки, яка боролася і померла за справу революції»⁸. Активний учасник більшовицького підпілля в Одесі А. К. Райтер згадував про ту високу оцінку, яку дали трудящі діяльності безстрашної революціонерки. «Подвиг Жанни Лябурб та членів «Іноземної колегії»,— говорили вони,— чудовий своєю мужньою, неповторною красою, незважаючи на те, що шлях до нього лежав через катування і смерть»⁹.

Пропагандистська робота більшовиків-підпільників мала позитивний результат. Солдати і матроси французької армії, в тому числі й вихідці з Алжіру, Марокко, Сенегалу та інших французьких колоній, під впливом більшовицької агітації відмовлялися стріляти в робітників і селян Радянської України і почали переходити на бік революції.

В. І. Ленін, аналізуючи причини успіху Країни Рад у боротьбі проти імперіалістичної інтервенції на півдні України в кінці 1918 — на початку 1919 рр., підкреслював, що він досягнутий не тільки перемогами на фронті, а й тим, що «шляхом агітації і пропаганди ми відняли у Антанти її власні війська»¹⁰.

Саме за це і віддала своє життя полум'яна інтернаціоналістка, внучка Паризької комуни, дочка Жовтня Жанна Лябурб. Пам'ять про неї дорога як французьким так і радянським трудящим.

Ю. І. ПАТЛАЖАН (Івано-Франківськ)

⁸ Правда.— 1919.— 25 мар.

⁹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 2, спр. 274, арк. 24.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на безпартійній конференції Благуюшо-лефортовського району, 9 лют. 1920 р.: Газетний звіт // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 121.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЗАРОДЖЕННЯ И РОЗВИТКУ ПАРТІЙ НОВОГО ТИПУ

Ф. І. Фірсов.

Ленин, Коминтерн и становление коммунистических партий.

М. : Политиздат, 1985. — 353 с.

Питання про роль В. І. Леніна, Комінтерну в ідейно-політичному та організаційному зміцненні міжнародного комуністичного руху привертало й привертає увагу радянських і зарубіжних дослідників. Широко коло проблем, пов'язаних з діяльністю Комуністичного Інтернаціоналу в цьому напрямі у період, коли ним безпосередньо керував В. І. Ленін, розглянуто в фундаментальному монографічному дослідженні Ф. І. Фірсова.

На основі марксистсько-ленінської методології, глибокого і всебічного аналізу фактичного матеріалу автор відтворив цілісну картину зародження й розвитку комуністичних партій — партій нового типу у країнах Європи й Азії, показав роль В. І. Леніна, Комінтерну в утвердженні революційних принципів їх побудови, у згуртуванні пролетарського авангарду на основі творчого використання досвіду більшовизму. В цьому полягає як новизна, так і політичне й наукове значення рецензованої праці.

Книга написана на багатій джерельній базі. В ній використано праці класиків марксизму-ленінізму, партійні й державні документи, статті та промови видатних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху. Вперше до наукового обігу введено важливі матеріали, що зберігаються в партійних архівах інститутів марксизму-ленінізму: при ЦК КПРС, при ЦК Компартії Чехословаччини, при ЦК Болгарської компартії, при ЦК Соціалістичної Єдиної партії Німеччини та ін. Це забезпечило високий науково-теоретичний рівень монографії.

В дослідженні наголошується, що невичерпним джерелом енергії, могутнім прикладом для наслідування стала для багатьох народів світу епохальна за своїм міжнародним резонансом і значенням подія — Велика Жовтнева соціалістична революція. Саме з її перемогою, з іменем Леніна, з діяльністю Комінтерну безпосередньо пов'язані розвиток і зміцнення міжнародного комуністичного руху. Становлення цієї могутньої сили сучасності відбувалося у складних умовах, в непримиренній боротьбі проти ревізіоністських течій. Велика ідейно-теоретична і практична допомога В. І. Леніна, Комінтерну, подана молодим комуністичним партіям,

сприяла зростанню їх впливу й авторитету в масах, перетворенню в справді революційні партії нового типу, дала можливість успішно подолати допущені помилки. Автор підкреслює, що створення Комінтерну знаменувало не розкол міжнародного робітничого руху, як це твердять наші ідейні противники, а навпаки, — означало відродження його інтернаціоналістських принципів, «забутих» лідерами більшості партій II Інтернаціоналу в роки першої світової війни.

Велику увагу в книзі приділено аналізу документів I—IV конгресів Комінтерну, виступів на них В. І. Леніна. Вони являють собою справжню школу ленінізму і відіграли неocenену роль у розробці ідейно-теоретичних та організаційних принципів, політики, правильної революційної стратегії і тактики братніх марксистських партій.

З достатньою повнотою характеризує Ф. І. Фірсов марксистсько-ленінську постановку питання про класову суть диктатури пролетаріату і буржуазної демократії, основні принципи діяльності Комуністичного Інтернаціоналу, глибоко розкриває необхідність ідейного й організаційного розмежування з реформістами та опортуністами. Матеріали, використані в дослідженні, переконливо підтверджують, що розвиток В. І. Леніним учення про пролетарську партію нового типу, її ідейно-теоретичні, політичні й організаційні принципи, досвід РКП(б) у боротьбі за єдність своїх рядів дали можливість закласти міцний фундамент для розвитку світового комуністичного руху та створення його революційного штабу — Комуністичного Інтернаціоналу. Конкретизуючи цю думку, автор монографії на основі фактів доводить, що в цьому процесі виявився діалектичний взаємозв'язок загального та особливого, специфічного для тих чи інших країн. Водночас підкреслено основоположну роль загальних закономірностей.

Як показано в монографії, події 1919 р. — встановлення Радянської влади в Угорщині, Баварії, Словаччині, вступ до Комінтерну соціалістичних партій Італії, Югославії, Інтернаціонально-соціалістичної партії Аргентини, Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісняків) та багатьох інших — переконливо свідчили, що в ході класових битв відбувався процес організаційно-політичного оформлення лівих сил у робітничому русі різних країн. Це було результатом поширення в світі ідей Жовтневої революції, ленінізму, плодом діяльності Комінтерну.

Водночас автор розкриває і ті труднощі, які доводилося долати революційному пролетарському рухові в капіталістичних

країнах у перші роки після утворення Комінтерну. Серед них: опір сильної і досвідченої міжнародної буржуазії, традиції та пережитки соціал-демократизму в комуністичному й робітничому русі, вплив центрizmu на частину пролетаріату. Молодим компартіям не вистачало теоретичних знань, досвіду політичної боротьби.

У рецензованій праці аргументовано показано значення розробленої В. І. Леніним стратегії і тактики в розвитку світового комуністичного й робітничого руху. Автор підкреслює, що комуністи світу вивчали, пропагували, брали на озброєння історичний досвід РКП(б) і творчо використовували її ідейно-теоретичні, тактичні та організаційні принципи з урахуванням конкретних, національно специфічних особливостей своїх країн.

З інтересом читаються сторінки монографії, де йдеться про допомогу, що її подавали компартіям В. І. Ленін, Комуністичний Інтернаціонал у боротьбі проти правого опортунізму та в подоланні «лівизни». Не повторюючи своїх попередників, дослідник об'єктивно аналізує стан комуністичного руху напередодні II конгресу Комінтерну, його успіхи, проблеми і труднощі, розкриває значення ленінських публікацій у журналі «Коммунистический Интернационал», зустрічей Володимира Ілліча з керівниками комуністичних партій і груп, показує його участь у роботі Бюро Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу.

В книзі розкрито величезне значення праці В. І. Леніна «Дітячя хвороба «лівизни» в комунізмі», у якій містяться теоретичне узагальнення першого туру пролетарських революцій, розвитку класової боротьби на світовій арені під впливом ідей Великого Жовтня, проаналізовано досвід міжнародного комуністичного руху, більшовицької партії. Теоретичні положення цієї праці, наголошує Ф. І. Фірсов, було покладено в основу рішень II конгресу Комінтерну (19 липня — 7 серпня 1920 р.).

Виступи Володимира Ілліча на конгресі, прийняті ним документи, справедливо відзначається в праці, мали вирішальне значення не тільки для того історичного періоду, вони залишаються актуальними і в сучасних умовах. Ленінське вчення про партію, її ідейно-теоретичні, політичні та організаційні основи, закріплені в документах цього історичного форуму, озброюють комуністів світу в їх боротьбі за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм. Утвердження ленінського вчення про партію нового типу дало сильний поштовх процесу створення компартій і консолідації комуністичного руху на принципах марксизму-ленізму та пролетарського інтернаціоналізму.

Виникнення компартій у світі стало відповіддю передового заgonу робітничого руху на потреби революційної епохи. У книзі зазначається, що в кожній країні цьому процесові, залежно від багатьох факторів і особливостей розвитку її робітничого руху, були властиві своєрідні специфічні риси. Разом з тим у роки піс-

лявоєнного революційного піднесення (1918—1923) чітко виявилася домінуюча роль таких загальних закономірностей, властивих формуванню компартій, розробці їх стратегії: виділення з робітничих партій і організацій, що перебували під керівництвом реформістів, лівих революційних елементів, кристалізація лівого крила соціал-демократичних партій і перетворення його в компартію; об'єднання різних лівих організацій і груп, соціалістів, синдикалістських елементів і перехід їх на позиції комунізму; вступ у Комінтерн і перетворення в комуністичні тих партій, які стояли на марксистських позиціях; перемога в деяких соціал-демократичних партіях революційно-інтернаціоналістських елементів, які діставали підтримку з боку Комінтерну і завойовували на свій бік більшість у партії (с. 199—200).

Глибокий аналіз історико-партійних документів і подій дав автору можливість рельєфно й переконливо показати роль В. І. Леніна, Комінтерну в розробці стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху в умовах спаду революційної хвилі й наступу буржуазії на робітничий клас, в обґрунтуванні завдань компартій капіталістичних країн у нових історичних умовах, зокрема їх курсу на завоювання більшості робітничого класу та інших верств трудящих на свій бік і підготовку до нових вирішальних революційних битв.

В рецензованій книзі показано також, як під керівництвом В. І. Леніна III і IV конгреси Комінтерну, розвиваючи далі стратегію і тактику комуністичного руху, визначили цілі і завдання політики єдиного робітничого фронту, що стала згодом основною платформою боротьби проти фашизму; висвітлено ряд інших важливих проблем.

Достоїнством книги є те, що в ній глибоко проаналізовано ключові питання розвитку комуністичного руху, ряд з яких не втратили свого значення і в наші дні. Це особливо стосується питань його ідейно-політичної та організаційної єдності, інтернаціональної згуртованості, необхідності боротьби проти ревізіонізму й реформізму.

Водночас необхідно відзначити, що не всі поставлені в монографії питання висвітлені з належною повнотою. Так, на наш погляд, у ній недостатньо широко розкрито значення досвіду ленінської партії, набутого нею у боротьбі проти троцькізму, що являв собою серйозну небезпеку для міжнародного комуністичного руху.

Ленінська партія підтримувала й підтримує широкі, багатогранні інтернаціональні зв'язки з усіма загонами міжнародного комуністичного, робітничого руху. Вони відігравали й відіграють величезну роль у взаємозбагаченні, творчому використанні кращого досвіду в інтернаціональному вихованні трудящих. Очевидно, ці моменти варто було б в широкому плані відобразити у монографії.

В книзі детально розкрито зміст рішень

I—IV конгресів Комінтерну. Хотілося б, щоб у своїх наступних працях автор продовжив роботу над узагальненням документів і наступних форумів Комуністичного Інтернаціоналу.

В цілому дослідження Фірсова Ф. І. узагальнює багатющий досвід боротьби братніх комуністичних партій проти опор-

туїзму й ревізійнізму, за завоювання мас і створення єдиного робітничого фронту на основі творчого застосування марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, уроків більшовизму.

І. Ф. КОРОЛЬ (Ужгород),

О. В. ХЛАНТА (Ужгород)

УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Н. Я. Бромлей.

*Образ жизни в условиях
совершенствования социализма.
Опыт историко-сравнительного
исследования.*

М.: Наука, 1986.— 224 с.

Процеси, що відбуваються в країнах соціалізму, потребують глибокого осмислення та узагальнення найважливіших рис життєдіяльності всіх категорій їх населення. Як наголошувалося на XXVII з'їзді КПРС, «...сьогодні особливо важливо на основі розвитку — і не однієї, а ряду країн — проаналізувати характер соціалістичного способу життя...»¹.

І це зрозуміло. Адже сутність етапу розвитку соціалізму, в який або вже вступив, або ж перебуває на стадії його творення ряд європейських країн соціалістичної співдружності, становить могутня і багатогранна тенденція до перетворення цієї соціально-економічної формації в цілісність, що неможливо без узагальнення міжнародного досвіду. Передбачаючи неминучість певної однобічності й неповноти уявлення про ступені зрілості соціалізму, яке базувалося б на досвіді лише однієї країни, В. І. Ленін писав, що «...тільки шляхом ряду спроб, — з яких кожна, окремо взята, буде однобічна, слабуватиме на певну невідповідність, — створиться цільний соціалізм з революційного співробітництва пролетарів усіх країн»².

Значний інтерес у цьому зв'язку становить рецензована монографія Н. Я. Бромлей, підготовлена в Інституті загальної історії АН СРСР і присвячена насамперед актуальній у теоретичному і практичному плані проблемі — розвитку основних сфер способу життя в процесі вдосконалення соціалізму. Автор уперше в радянській історіографії зробила спробу в порівняльно-історичному плані, з широким залученням конкретно-історичного, статистичного, соціологічного і частково стенографічного матеріалу дати комплексну історико-типологічну (а не країнознавчу) характеристику способу життя в державах соціалістичної співдружності, головним чином у Болгарії, Угорщині, НДР,

Румунії, СРСР та Чехословаччині. Такий підхід дав їй можливість ширше розкрити характер співвідношення загального і особливого в досліджуваній проблемі.

Головним у книзі є розгляд історичних передумов становлення соціалістичного способу життя у сфері соціально-класових відносин, в розподілі й споживанні, духовній культурі, в галузі національних відносин. Звертає на себе увагу ретельний підхід автора до понятійно-термінологічного апарату. Основна увага при цьому приділена становленню в марксистському суспільствознавстві самого поняття «спосіб життя». У праці зазначається, що безпосередня розробка, зокрема радянськими вченими, проблематики соціалістичного способу життя розпочалася порівняно недавно. Спочатку термін «спосіб життя» здебільшого вживався в публіцистиці. На сторінках суспільствознавчих праць він з'явився наприкінці 60-х років і поступово утвердився як спеціальна наукова категорія.

Посилення уваги до неї в науковій літературі пов'язується в рецензованій праці з особливостями процесів, що відбувалися на рубежі 60—70-х років у розвитку соціалістичного суспільства, «в результаті яких особливо відчутною стала потреба в узагальнюючій характеристиці сутнісних рис життя людей у такому суспільстві» (с. 13—14).

В історичному плані проблеми соціалістичного способу життя почали ґрунтовно вивчатися лише останнім часом. Відзначивши цей факт, автор слушно підкреслює, що без історичного (в тому числі й історико-типологічного) розгляду становлення й розвитку соціалістичного способу життя неможливо розкрити основні тенденції його динаміки та конкретно-історичне багатство форм. «Презентизм при аналізі соціалістичного способу життя, — наголошує вона, — неминуче утруднює показ тих досягнень, яких добилося соціалістичне суспільство, удосконалюючи життєдіяльність своїх членів; такий підхід відкриває широку можливість її спрощення» (с. 15).

Високим теоретичним рівнем відзначається розкриття в книзі діалектики національного й інтернаціонального в соціалістичному способі життя. Особливо це стосується всебічного аналізу терміна «інтернаціоналізація», який відбиває об'єктивний процес, що в ході вдосконалення національних відносин ведуть до виникнення міжнародних явищ. Пояснюється це тим, що в радянській науковій літературі при розгляді інтернаціонального — об'єднуючої засади в розвитку країн соціалістичної співдружності — звичайно поряд з поняттям «інтернаціоналізація» дедалі часті-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 85.

² Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 289.

ше вживаються близькі за своїм значенням терміни «інтеграція» і «зближення». На наш погляд, автор дотримується досить перспективного підходу, згідно з яким «зближення» відбиває більш ранню стадію «інтернаціоналізації», причому обидва ці поняття, на відміну від «інтеграції», ще не передбачають створення всеохоплюючої цілісності. Таким чином, розмежування в класі процесів зближення й інтеграції, що відбивають різні рівні вияву соціалістичного типу інтернаціоналізації, відбувається на основі аналізу самого їх змісту (с. 180—181).

Заслугує також на увагу комплексне дослідження автором об'єднаних процесів у системі соціалістичної співдружності, які, за її справедливим твердженням, є багатоярусними, ієрархічними. Вони можуть відбуватися всередині однієї національної чи етнічної спільності, кількох спільностей у межах однієї держави чи їх групи і, нарешті, — всієї співдружності. В радянській історіографії головна увага приділяється в основному другому і третьому «рівням». При цьому найчастіше маються на увазі не між-національні (міжетнічні), а міждержавні об'єднані процеси. Тому спроба автора охарактеризувати найважливіші аспекти різноманітного вияву об'єднаних тенденцій на різних рівнях національної структури країн соціалістичної співдружності викликає значний інтерес.

Порівняльно-історичний підхід до вивчення досліджуваної проблеми дав Н. Я. Бромлей можливість рельєфно показати загальні тенденції динаміки основних сфер життєдіяльності людей у країнах соціалістичної співдружності. При наявності у кожній з них своєї специфіки у способі життя в цілому змін у ньому притаманні загальні риси, які й визначають його основні характеристики, шляхи та етапи розвитку.

Визначальну роль у становленні та збагаченні способу життя в країнах соціалізму відіграють розвиток соціалістичної власності, зокрема дальше зближення її державної і когоспивно-кооперативної форм, а також нерозривно з цим пов'язані зміни в соціально-класовій структурі суспільства. Неухильне вирівнювання економічного розвитку націй, народностей і країн соціалістичної співдружності в цілому, індустріалізація, агропромислова кооперація та інші господарські процеси сприяють посиленню структурної подібності трудової діяльності їх населення. Це, в свою чергу, привело до значного зближення матеріальної основи способу життя трудящих країн соціалізму.

Позитивною рисою книги є те, що висунуті в ній положення здебільшого ґрунтовно і широко аргументовані фактичним матеріалом. Разом з тим при ілюструванні процесів вирівнювання рівня життя всередині окремих країн наведені автором дані не завжди переконливі. Так, посилаючись на статистичні відомості про темпи зростання промислового виробництва в республіках СРСР, вона відзначає: «Якщо за 1970—1975 рр. відмінності в цих темпах, наприклад, між Туркменською і Латвійською РСР становили 18%, то за 1975—

1980 рр. вони скоротилися до 10%» (с. 190). Тим часом оцінка зближення рівня розвитку республік навряд чи може бути такою однозначною. Адже тут важливим є й те, за рахунок чого це зближення відбувається. Як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, у Туркменії продуктивність суспільної праці за 15 років взагалі не зросла³. Найвищим же критерієм удосконалення всієї системи соціалістичних виробничих відносин, згідно з вимогами з'їзду, «...має бути соціально-економічне прискорення, зміцнення соціалізму на ділі»⁴.

Одним з найважливіших показників інтернаціоналізації способу життя в країнах соціалістичної співдружності є зближення їх соціальних структур. Ретельний аналіз значного й цікавого матеріалу привів автора до висновку про те, що соціально-класові процеси в них відбуваються в загальному руслі та єдиному напрямі — по лінії посилення соціальної однотипності в кожній країні й дедалі більшої структурної подібності у масштабах усієї співдружності.

Все виразніша в умовах удосконалення соціалізму тенденція до інтернаціоналізації життя супроводжується зближенням соціальних параметрів націй, посиленням у них рис подібності в культурному середовищі, життєдіяльності, рівні освіти населення тощо. Могутніми факторами посилення процесу соціалістичного типу інтернаціоналізації способу життя є інтернаціоналістська ідеологія та відповідна їй політика марксистсько-ленінських партій, наявність сприятливого для розширення повсякденних міжетнічних контактів соціально-політичного клімату. В основу всіх багатограних форм співробітництва країн соціалістичної співдружності покладено принципи соціалістичного інтернаціоналізму, які передбачають органічне поєднання національних інтересів кожної країни та загальних інтересів усієї співдружності. При цьому автор переконливо, як на наш погляд, застерігає від передчасного висновку про інтегроване духовне життя країн соціалістичної співдружності як про звершений історичний факт. Незважаючи на те, що інтернаціоналістська ідеологія й норми соціалістичного способу життя дедалі глибше проникають у свідомість і побут широких народних мас цих країн, все ж у їх духовному житті існує ще чимало відмінностей, які стосуються не тільки і не тільки його національних форм, скільки змісту (ставлення до релігії, ціннісні орієнтації, культурні традиції тощо) (с. 181).

Значно інтенсивніше процеси єднання духовного життя розвиваються в межах окремих багатонаціональних соціалістичних держав (насамперед СРСР), де вони з достатніми підставами можуть бути охарактеризовані за допомогою поняття «між-національна (міжетнічна) інтеграція». В ході розквіту і зближення націй, народностей та етнічних груп нашої країни в радянського народу з'являється дедалі більше спільних характерних рис духовного

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 45.

⁴ Там же. — С. 46.

життя, помітно зростає питома вага загальнонаціональної культури. Радянський народ, наголошує Н. Я. Бромлей, являє собою не тільки соціально-політичну, а й культурно-психологічну спільність (с. 201). В цьому зв'язку привертає увагу висвітлення в книзі деяких питань формування спільних рис психології радянських людей, збагачення національної самосвідомості та її поєднання з почуттям загальнонаціональної гордості. Вказуючи на аналогічні тенденції в інших країнах соціалізму, автор, зокрема, відзначає зародження загальноюгославської самосвідомості, що дістало свій вияв у терміні «югославен» (югослав), який може означати не тільки громадянство, а й національну належність жителів Югославії (с. 202). Однак, оскільки в монографії це питання порушується побіжно і служить свого роду ілюстрацією тенденції до міжнаціональної інтеграції («як і в СРСР»), то може скластися враження, що автор не виключає паралелі і в трактуванні терміна «радян-

ський» як у значенні громадянства, так і в етнічному аспекті. Думається, що проблеми виникнення загальноюгославської самосвідомості, як і питання соціально-культурних факторів розвитку національної самосвідомості в умовах удосконалення соціалізму в нашій країні, заслуговували значно більшої уваги автора.

Крім того, на наш погляд, рецензована праця значно виграла б, коли б у ній при розкритті ряду сюжетів було критично проаналізовано й буржуазну історіографію з такого важливого в плані ідеологічної боротьби питання, яким є спосіб життя. В цілому ж змістовне дослідження Н. Я. Бромлей гідно поповнить історіографію теорії й історії соціалістичного способу життя. Воно сприятиме глибшому осмисленню проблем, що виникають у процесі будівництва й удосконалення соціалізму.

А. В. ОРЛОВ (Київ),
В. М. ТКАЧЕНКО (Київ)

**РОБІТНИЧИЙ КЛАС —
ПРОВІДНА СИЛА В ЗДІЙСНЕННІ
КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ
У РЕСПУБЛІЦІ**

В. М. Даниленко.

*Рабочий класс и культурная революция
на Украине*

Киев: Наук. думка, 1986.—215 с.

Однією з центральних у радянській історіографії є проблема провідної ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві. В її дослідженні досягнуто значних результатів. Однак до цього часу недостатньо вивчався такий складний і багатограний аспект цієї проблеми, як робітничий клас і культурна революція. В літературі протягом тривалого часу домінував показ цього класу як об'єкта культурного впливу з боку соціалістичної держави. У цьому плані насамперед висвітлювалося зростання культурно-технічного рівня робітників. Разом з тим питання про їх роль у духовному прогресі країни, тобто про робітничий клас як суб'єкт будівництва соціалістичної культури, почало розроблятися тільки з 60-х років. Дослідники звернулися спочатку до деяких методологічних аспектів, а згодом перейшли до конкретно-історичного висвітлення цієї теми.

Рецензована монографія є першою спробою розглянути комплексно, з позицій вказаної концепції багатограний процес участі робітничого класу у творенні соціалістичної культури в Українській СРР. Насамперед автор набагато ширше, ніж інші дослідники, показав роль робітників у закладенні основ та розвитку її матеріальної бази. У зв'язку з цим у книзі йдеться не тільки про спорудження ними об'єктів культури, а й розширення виробництва технічних засобів для забезпечення роботи

останніх, вдосконалення видавничої справи тощо. Показано шефську допомогу робітничого класу, профспілок установам культури у поліпшенні їх матеріальної забезпеченості.

Слід вітати те, що в праці широко використано статистичні дані, які в цілому мають винятково важливе значення. Однак на с. 9, де йдеться про те, що в УСРР бюджет школи у другій п'ятирічці в порівнянні з першою зріс у 23 рази, допущено неточність. Дані джерел, на які посиляється автор, свідчать про значно менше перевищення — у 5,2 раза. У даному випадку така розбіжність не впливає істотно на висновок автора про те, що в роки другої п'ятирічки процес створення й зміцнення матеріально-технічної бази культури проходив особливо інтенсивно.

Величезні завдання соціалістичного будівництва, які стояли перед країною у перехідний період, вимагали найшвидшої ліквідації неписьменності народних мас, що мало стати початком загального піднесення культурного рівня всього населення. Це й зумовило, як справедливо підкреслюється в монографії, той факт, що боротьба проти неписьменності виявилася одним з головних напрямів участі робітничого класу в культурному будівництві.

На Україні проблема боротьби з неписьменністю, як це видно з рецензованої праці, стояла особливо гостро: до революції дві третини її населення не вміли читати і писати, рівень освіченості міського населення був значно нижчим, ніж у цілому в Росії, не було жодної державної школи з національною мовою навчання. Як показано у книзі, особливість походу за письменність, який розпочався на основі ленінського декрету «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР» від 26 грудня 1919 р., полягала в тому, що він одразу набув широкого демократичного характеру. Вже у 1923 р. в УСРР було засноване доб-

ровільне товариство «Геть неписьменність», яке очолював голова ВУЦВК Г. І. Петровський. На жаль, не досить повно висвітлюється автором початковий етап всесоюзного культурного походу за піднесення освітнього рівня населення. Хоча значення цього руху, в рамках якого вперше об'єднали свої зусилля не тільки всі громадські організації, а й мільйони письменних громадян, простежується в праці досить чітко. В ній аналізується соціальний склад культармійців, показано, що робітничі колективи вносили у справу ліквідації неписьменності методи ударництва й соціалістичного змагання. Це, природно, прискорювало темпи розв'язання важливого завдання, висуного Комуністичною партією. З аналізу наведеного в монографії великого фактичного матеріалу логічно випливає висновок щодо провідної ролі робітничого класу в боротьбі за ліквідацію тяжкої спадщини минулого — масової неписьменності. Разом з тим порівняно невеликий обсяг відповідного розділу, прагнення автора охопити весь перехідний період зумовили, на наш погляд, деяку фрагментарність викладання цього сюжету.

Значне місце відведене в монографії показу участі робітників у створенні радянської загальноосвітньої школи. Автор висвітлює це питання переважно з часу прийняття закону про початковий всеобуч у серпні 1930 р., розглядає головні напрями та форми діяльності робітничого класу по розв'язанню освітніх завдань. Йдеться, зокрема, про створення спеціальних фондів всеобучу, розширення мережі шкіл та зміцнення їх навчально-матеріальної бази. З ініціативи виробничих колективів набули поширення ударні тижні, декади й місячники загального навчання, огляди й конкурси, які сприяли вдосконаленню і розвитку всеобучу. Велику допомогу одержувала школа від робітників у справі здійснення її політехнізації. Зокрема, це виявлялося у прикріпленні до промислових підприємств шкіл, створенні в них майстерень та кабінетів, залученні передовиків виробництва до роботи інструкторами політехнічного навчання.

Цікавий матеріал наведено в книзі про участь робітничого класу республіки у перебудові органів народної освіти. Так, вже у 1930 р. вихідці з робітників становили майже п'яту частину працівників Наркомату освіти УСРР. Переборюючи гостру нестачу вчительських кадрів у республіці, робітничий клас висунав з свого середовища основну їх частину.

Одним з визначних досягнень культурної революції в нашій країні стало формування соціалістичної інтелігенції. У перші роки влади Рад лише незначна частина старих спеціалістів обрала шлях співробітництва з перемігшим пролетаріатом і тому Радянська держава повинна була форсувати процес підготовки нової, соціалістичної інтелігенції. В монографії послідовно розглядаються головні напрями участі робітничого класу в розв'язанні цієї проблеми: перевиховання старих спеціалістів, висування, підготовка кадрів через вищу школу. Останній напрям справедливо виділяється в праці як найголовніший. Тому автор, зо-

середивши на ньому головну увагу, докладно висвітлює процес партійного керівництва перебудовою вищої школи, показав, що предметом особливого піклування партії стали завдання, пов'язані із зміною соціальної бази студентства, підготовкою кадрів спеціалістів з робітників. З цією метою було набагато збільшено норми прийому останніх до вузів, на навчання направлено значну кількість партійних та профспілкових активістів, організовано робітфаки. Їх випускники у 1932—1933 рр. становили близько 40% студентського поповнення. У ті часи набула поширення система підготовки кадрів через заочне навчання, заводі-втузи. Автору вдалося показати процес підготовки ряду галузевих загонів соціалістичної інтелігенції, а також ті вирішальні зміни у її соціальній структурі, що відбулися наприкінці перехідного періоду. Разом з тим він практично не порушив питання про підготовку кадрів через систему середнього спеціального навчання. Це тим більше прикро, що даний недолік властивий більшості праць з аналогічних тем.

Радянський робітничий клас підіграв вирішальну роль й у боротьбі за підвищення культури селянства, його свідомості та організованості. В період реконструкції народного господарства на новий рівень піднялося культурне шефство міста над селом, що розпочалося ще у перші роки після перемоги Великого Жовтня. В рецензованій монографії детально аналізуються основні його форми і напрями. Цілком слушним є висновок автора про те, що вплив робітничого класу на культурні перетворення на селі не обмежувався лише духовною сферою. Значно глибше він виявився у становленні там нової культури праці. Разом з тим повніше слід було б висвітлити питання, пов'язані з мобілізацією культурного потенціалу робітничого класу на розгортання освітньої роботи на селі, ліквідацію там неписьменності.

Комплексне вивчення проблеми «Робітничий клас та культурна революція» обов'язково передбачає здійснення аналізу не лише культурно-організаційної, а й культурно-творчої діяльності цього класу. Його роль у творенні нових художніх цінностей лишається одним з найменш досліджених питань в історичній літературі. Тому всіляко слід вітати звернення В. М. Даниленка до цієї проблеми. Автор виходить з міркування про те, що провідна роль робітничого класу в розвитку духовної культури визначається його «ідеологічним лідерством» (с. 117). Поряд з цим він є активним творчим організатором, повноправним учасником художнього процесу в країні. Про це свідчить театральна, музична, образотворча і літературна творчість робітничого класу, яку показано в книзі. Тільки у самодіяльних музичних колективах брали участь понад 2 млн. трудящих. Вартим уваги є той факт, що у 1929 р. виступи артистів-аматорів відвідали 12 млн., у той час як професіональний театр — 1,7 млн. глядачів. Правомірним є також прагнення автора зв'язати успішний процес формування кадрів пролетарської художньої інтелігенції з досягненнями українського радянського мистецтва та літера-

тури у 30-ті роки. Наведений у книзі матеріал спростовує інсинуації тих буржуазних «радянознавців», які заперечують творчу роль народних мас у сфері культури, твердять про її занепад після перемоги соціалістичної революції.

Безумовно, в рамках монографії не всі питання культурної творчості робітничого класу висвітлені автором з однаковою повнотою. Щодо театральної творчості, наприклад, автор показав тільки діяльність самодіяльних театральних колективів, і тому не до кінця з'ясованими залишилися деякі аспекти участі робітників у перебудові професіональних театрів, функціонування театрів робітничої молоді тощо.

Не можна не відзначити новизну останнього розділу книги, де йдеться про вплив робітничого класу на зміцнення культурних зв'язків радянських республік. В рамках поставленої проблеми наступні дослідження, на наш погляд, повинні проводитися саме у напрямі вивчення вкладу робітників у цю важливу справу, а не переважно-го показу міжреспубліканських зв'язків.

На підтвердження думки про широку участь робітничих мас у творенні соціалістичної культури В. М. Даниленко наводять дані про діяльність ряду відповідних

громадських організацій з цієї галузі. Однак поза його увагою лишилася діяльність Міжнародної організації допомоги революціонерам по інтернаціональному вихованню трудящих, «Спільки воякивничих безвірників» по антирелігійній роботі серед них, які налічували в своїх рядах десятки тисяч робітників. Виконуючи специфічні культурно-політичні завдання, вони лишили помітний слід у духовному житті республіки 20-х — 30-х років. Їх діяльність також повинна стати предметом всебічного дослідження.

На наш погляд, повніше й глибше слід було б розкрити питання про роль робітничого класу у формуванні політичної, моральної культури будівників соціалізму, становленні та розвитку нових обрядів і свят. Глибшого аналізу потребують також питання, пов'язані з труднощами й труднощами культурного будівництва в реконструктивний період.

У цілому рецензована монографія висвітлює підняту проблему і, сподіваємося, стане поштовхом до дальшого вивчення провідної ролі робітничого класу в культурних перетвореннях у нашій країні.

О. О. КУЧЕР (Харків),

А. В. СКОРОБОГАТОВ (Харків)

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ КПРС

Критика современных буржуазных концепций в курсе истории КПСС

Ред. колл.: Б. И. Королев,
В. Л. Савельев, П. М. Шморгул

Изд-во при КГУ ИО «Вища шк.»—
1986.— 310 с.

В умовах гострого протиборства між соціалізмом і капіталізмом на сучасному етапі неодмінною умовою комуністичного виховання радянських людей, формування у них наукового світогляду, утвердження соціалістичної свідомості є викриття підступних дій буржуазних ідеологів та пропагандистів, які намагаються спотворити минуле й сучасне радянського суспільства, дискредитувати історичний досвід його керівної сили — Комуністичної партії. У зв'язку з цим у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії було підкреслено: «Спритності й безпринципності буржуазних пропагандистів повинні бути протиставлені високий професіоналізм наших ідеологічних працівників, мораль соціалістичного суспільства, його культура, відкритість інформації, сміливий і творчий характер нашої пропаганди»¹.

Особливо важливого значення це завдання набуває у сфері діяльності вищої

школи. Провідна роль у його розв'язанні належить кафедрам суспільних наук, які повинні забезпечити в процесі викладання марксизму-ленінізму систематичну і глибоку наукову критику ворожих соціалізму концепцій та поглядів. Як підкреслюється в проекті ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні», суспільствознавці спільно з викладачами інших кафедр покликані підвищувати світоглядну спрямованість усього навчального процесу, прищеплювати майбутнім спеціалістам навички творчого застосування діалектико-матеріалістичного методу в професійній і громадській роботі, виховувати політичну пильність, непримиренність до ворожої ідеології².

Велику допомогу викладачам вузів поряд із спеціальними дослідженнями, присвяченими критиці буржуазної історіографії різних проблем і періодів в історії КПРС, подають, зокрема, науково-методичні посібники в цій галузі. За останнє десятиріччя вийшло кілька таких праць³.

² Рад. Україна.— 1986.— 1 черв.

³ Див.: Критика буржуазно-націоналістичних та ревизионістських перекуреннь історії КПРС.— К., 1975.— 351 с.; Критика современных буржуазных и ревизионистских концепций по проблемам строительства социализма и коммунизма: Учеб. пособие для студентов вузов.— М., 1980.— 327 с.; Богина Е. Л., Шербань Н. В. Критика антикоммунизма в преподавании общественных наук: методология и методика.— М., 1981.— 207 с.; Методические рекомендации по чтению спецкурса «Критика

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 105.

Значний науковий та практичний інтерес викликає нова книга, підготовлена колективом авторів — викладачів історії партії провідних вузів республіки і наукових співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України, очолюваних редакційною колегією Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті. Автори поставили за мету: на основі найновіших досягнень радянської історіографії, спираючись на принципи марксистсько-ленінської теоретичні положення, дати послідовний критичний аналіз сучасних антикомуністичних концепцій з усіх тем курсу історії КПРС; визначити найбільш доцільні й ефективні прийоми, форми й методи викриття і спростування ворожих марксистсько-ленінських поглядів в основних аспектах історії партії.

В рецензованій праці переконливо показано, що вузловими об'єктами ідейної боротьби є ленінський етап у розвитку революційної теорії та практики марксизму, ленінське вчення про партію нового типу, історичний досвід керівної ролі КПРС. При цьому виявляється, що численні праці «радянологів» відображають не лише їх особисті точки зору з питань історії нашої партії, а створюють хоча й строкату, проте сповнену антикомуністичного змісту картину ворожого, упередженого ставлення буржуазної історіографії до історичного досвіду КПРС. Таке ставлення продиктоване реакційними класовими інтересами тих імперіалістичних кіл Заходу, які замовляють, фінансують і координують ці так звані «радянологічні» і «комунізмознавчі» дослідження не лише в національних, а й в міжнародних рамках.

Із шойно зазначеного випливає, що в такій праці доцільно було б вмістити окремий розділ, присвячений розгорнутій характеристиці основних ідейних напрямів буржуазної історіографії історії КПРС, розкрити їх зв'язок з певними соціально-політичними групами та їх інтересами у капіталістичному суспільстві, показати місце та роль «радянології» в буржуазному суспільствознавстві, розкрити тенденції й особливості її розвитку. Такий загальний розділ у науково-методичному посібнику сприяв би кращому розумінню не лише змісту ідейної полеміки з конкретних питань історії партії, а й давав більш глибоку уяву про масштаби і механізм дії створеної імперіалізмом складної системи ідейно-політичних диверсій проти теорії і практики соціалізму, більш виразно показував би роль наукового висвітлення історії у викритті підступних намірів ідеологів імперіалізму.

Лейтмотивом через усю книгу проходить цілком обгрунтована думка, що інтерес буржуазних істориків, політологів, економістів, соціологів та численних представників західної «радянології», включаючи й буржуазних «українознавців», до питань

історії та політики Комуністичної партії Радянського Союзу в різні періоди її діяльності продиктований прагненням дискредитувати історичний досвід ленінської партії, довести його «унікальність» і разом з тим «непридатність» для інших партій та країн, а в кінцевому підсумку — відвернути людей від соціалізму.

Цій загальній меті всієї буржуазної історіографії історії КПРС служать різного роду теоретичні моделі й концепції, запозичені «радянологами», як правило, у буржуазної соціології, політології, психології та інших дисциплін. Вони тією чи іншою мірою відображають реальні суперечності капіталістичного суспільства, проте, будучи штучно перенесеними до інтерпретації генезису та розвитку соціалізму, різко дисонують з усією його природою. До того ж сама численність цих теоретичних схем, їх взаємна та внутрішня суперечливість переконливо свідчать про їх упереджений, ненауковий характер.

Ряд розділів книги відзначаються чіткою, переконливою критикою головних напрямів буржуазних фальсифікацій проблем історії зародження і створення марксистської партії в Росії, ролі більшовиків у підготовці і здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції, діяльності Комуністичної партії напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни. Контрпропагандистський характер праці полягає в тому, що в усіх її розділах розвінчується реакційна, зрадницька позиція буржуазно-націоналістичних авторів, які в ідейному і концептуальному відношенні йдуть у фарватері академічної «радянології».

Критично аналізуючи буржуазну історіографію, автори показують, що наші ідейні опоненти цілком довільно, виходячи з особистих вподобань і політичної кон'юнктури, маніпулюють досить різними, що часто суперечать одна одній, теоретичними схемами. Все це є проявом глибокої кризи буржуазної ідеології, і зокрема так званих «радянологічних досліджень», автори яких нездатні теоретично та незацікавлені політично дати об'єктивну, єдино вірну, що відповідає конкретній істині, оцінку процесу становлення й розвитку нового суспільного ладу. А вся багатоманітність, «плюралізм» в інтерпретаціях буржуазних авторів є свідченням лише свідомого чи несвідомого відходу, шарпання від історичної істини, спроб її затушування, і відображає, в кінцевому підсумку, суб'єктивізм та класову обмеженість буржуазної історіографії, а також різноманітність тактики різних груп буржуазії і її схильність до кон'юнктурних підходів по відношенню до соціалізму.

На жаль, автори розділів книги не завжди доводять критику буржуазних концепцій до виявлення гносеологічних коренів та ідейно-політичних джерел фальсифікації, встановлення їх взаємозв'язку, не повною мірою використовують метод критики шляхом зіставлення позицій представників різних напрямів та «шкіл» буржуазної історіографії, дослідження їх еволюції, а обмежуються у ряді випадків лише викриттям хибності тих чи інших

буржуазних і ревизионистських фальсифікацій історії і політики КПРС». В 2-х вып. / Под ред. Я. С. Калакуры и Ю. И. Шаповала.— К., 1986.— Вып. I. — 107 с.; Вып. II.—96 с.; та ін.

тез, досить часто без встановлення їх зв'язку з більш широкими ідейно-політичними концепціями і схемами. Ленінські принципи об'єктивності, партійності, історизму, наступальності у боротьбі з ворожими ідейними поглядами вимагають якраз всебічного й цілісного підходу до предмету критичного аналізу.

У зв'язку з цим, на нашу думку, більш доцільною з наукової і практичної точок зору могла бути така структура книги, яка б орієнтувалася на цілісну критику буржуазних концепцій у зв'язку з стратегічно визначеними періодами життєдіяльності партії, що допомагає краще зрозуміти всевітньо-історичне значення досвіду КПРС й показати неспроможність його фальсифікацій. Поділ же книги на розділи, присвячені кожній з 20 тем раніше діючої програми курсу історії КПРС, хоча й має відповідне пояснення, але не відповідає реальній проблематиці сучасної ідейної полеміки навколо історичного досвіду ленінської партії. До того ж у самому змісті праці це обумовило невиправдане дроблення проблем, зосередження уваги у ряді випадків не на головних питаннях ідейної боротьби, призвело до численних повторів. Так, в I і II розділах книги, що висвітлюють кожен окремо по суті одну проблему — неспроможність буржуазних концепцій генезису більшовизму, автори припускаються повторів у критиці версій «радянологів» про «нерозвиннутість», «відсталість» російського капіталізму (сс. 18—21 і 27—28), про «народницькі джерела ленізму» і його «несумісність» з марксистськими поглядами на робітничу партію (сс. 22—24 і 31—32). Є повтори і в ряді інших розділів (наприклад, сс. 100—101 і 114—115, 107—108 і 130—131).

Питання критики фальсифікацій ленінського плану побудови соціалізму і його здійснення в СРСР розчленовані за хронологічним принципом в 3-х розділах, що також не сприяє їх цілісному і всебічному аналізу. До того ж автори цих розділів, насамперед XI, обмежилися аналізом бур-

жуазної історіографії 50—60-х років і зовсім не врахували цілого ряду буржуазних видань з даної проблематики, що з'явилися в кінці 70-х — на початку 80-х років.

Не можна погодитися з твердженням авторів XVI розділу, що в радянській історіографії створена обширна література, присвячена викриттю буржуазних фальсифікацій історії й політики КПРС у період відбудови та розвитку народного господарства після Великої Вітчизняної війни, оскільки крім монографії Н. П. Мікешина, що вийшла в 1973 р. й на яку посилаються автори, наукових досліджень полемічного характеру про цей період історії партії поки що не з'явилось. Разом з тим на Заході за останні роки видано не одну публікацію, що тенденційно висвітлюють історію партії і радянського суспільства в повсенні роки і які ще не отримали критичного розгляду в радянській історіографії. Викликає також заперечення назва XVIII розділу книги, що визначає 60-ті роки в історії партії як «період побудови соціалістичного суспільства», тоді як попередній розділ визначає 50-ті роки періодом «розвитку соціалістичного суспільства в СРСР».

В цілому, на наш погляд, незважаючи на певні недоліки, рецензована праця заслуговує позитивної оцінки. Узагальнення та послідовний розгляд з позицій марксистсько-ленінської методології вузлових питань критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії КПРС стосовно до завдань вивчення цього курсу у вищій школі є значною практичною підмогою для викладачів, студентів, пропагандистів. В той же час з огляду на дальший розвиток ідейної боротьби, підвищення вимог до наукового і методичного рівня критики антикомунізму, зростаючий попит на відповідну літературу необхідно продовжувати роботу по дальшому вдосконаленню такого роду посібників.

О. Ф. ІВАНОВ (Київ),
В. О. ПШЕНИЧНОВ (Москва)

НЕВІДОМА СТОРІНКА ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ

У багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» про революційну боротьбу мешканців с. Марківці Тисменицького району Івано-Франківської області сказано дуже стисло: «В 30-х роках ХХ ст. боротьбу селян очолювали члени КПЗУ Михайло і Йосип Дмитруки, Василь і Петро Бурики»¹. На жаль, навіть у такому короткому реченні допущено ряд помилок. Щоб довести це, слід проаналізувати документи про діяльність Марковецької первинної організації КПЗУ та її секретаря Йосипа Івановича Дмитріва, які зберігаються в Івано-Франківському обласному державному архіві. Зокрема, у червні 1934 р. начальник відділу Станіславського воєводського управління у звіті Міністерству внутрішніх справ Польщі писав: «28 травня цього року в Чернівці відбулася районна конференція КСМЗУ, в якій взяли участь Майданський Василь, Госпар Іван і особа під псевдонімом «В. Штундер» як делегат з Опришовець, Ганна Хомицька і особа під псевдонімом «Філіп» з Чернівців, невідома особа під псевдонімом «Дзюнек» з Марковець і два делегати, прізвища яких не встановлено, з Хом'яківки і Микитинців. Крім того, в цій конференції взяв участь делегат ОК КСМЗУ з Станіслава, який виступив з великою доповіддю про економічне і політичне становище в Австрії, Німеччині, Іспанії, Франції, Америці і Польщі»².

Незабаром поліції вдалося встановити, хто мав псевдонім «Дзюнек». У так званому «Післяліквідаційному»³ звіті від 12 квітня 1938 р. той же начальник доповідав відділу безпеки Міністерства внутрішніх справ Польщі: «Дмитрів Йосип, прозваний у селі «Дзюнеком», партійний псевдонім невідомий, син Івана і Юзефи. За родом заняття — поденний робітник, останнім часом працював на ремонті повітового шляху в Марківцях. Майна не має. Дмитрів — завзятий, відважний, спритний, має гострий розум, поводить себе морально, ідейний комуніст, добрий організатор і добрий оратор. Цікавиться діяльністю сільських культурно-освітніх осередків, навколо яких зосереджуються ліві елементи.

¹ Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська обл. — К., 1971. — С. 240.

² Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 6, оп. 1, спр. 423, арк. 118.

³ «Ліквідацією» в поліцейських документах названо арешти керівників Станіславського окружного КПЗУ і окружного КСМЗУ, проведені в лютому — березні 1938 р. у зв'язку з так званою «справою Мар'яна Нашковського і товаришів».

⁴ Постерунок — відділ поліції.

Дмитрів особисто і через комуністичну діяльність відомий постерункові⁴ в Марківцях, повітовій команді⁵ в Тлумачі і слідчому відділу в Станіславі.

Дмитрів належить до комуністичної організації і діяв на території Марковець та навколишніх сіл як член районного комітету КПЗУ і секретар комуністичної комірки⁶ в Марківцях. Партійна освіта Дмитріва невідома. Брав участь у ряді конференцій районного комітету КПЗУ, які відбулися в Микитинцях Станіславського повіту.

26 червня 1932 р. Дмитріва заарештовано, обвинувачено в комуністичній діяльності в партії «Сельроб» і віддано в розпорядження прокуратури в Станіславі. Однак потім справу проти нього закрито. 30 жовтня 1934 р. постерунок у Марківцях заарештував його, обвинувачуючи у розповсюдженні комуністичних відозв, і направив до міського суду в Тисмениці, однак той суд справу проти нього закрити. Нарешті, 9 березня 1938 р. його заарештовано під час ліквідації, обвинувачено в комуністичній діяльності і віддано в розпорядження окружного суду в Станіславі. На території Марковець і Микитинців мав контакти з секретарем районного комітету Х. Балем і секретарем ОК КПЗУ Мар'яном Нашковським⁷.

У листопаді 1938 р. Станіславський окружний суд засудив Йосипа Дмитріва до 2 років тюремного ув'язнення та 10 років позбавлення громадянських прав, секретаря окружного КПЗУ Мар'яна Нашковського — до 8 років тюремного ув'язнення та 10 років позбавлення громадянських прав. Інших 15 комуністів, обвинувачених у цій же справі, засуджено на строк від 1,5 до 7 років тюремного ув'язнення⁸.

Може виникнути запитання: як Дмитріву вдалося уникнути судової розправи ще в 1932 та 1934 рр.? Відповідь проста — він ретельно дотримувався всіх вимог конспірації, внаслідок чого поліція не могла виявити безпосередніх доказів його «вини». Лише під час останнього арешту до її рук потрапили кілька рефератів «комуністичного змісту», частину з яких написав Дмитрів, решту — Нашковський⁹.

З тюрми Дмитрів вийшов у незабутні вересневі дні 1939 р., коли Червона Армія

⁵ Повітова команда — повітовий відділ поліції.

⁶ Комірка — первинна парторганізація.

⁷ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 2338, арк. 175—176.

⁸ Там же, ф. 226, оп. 1, спр. 657, арк. 3—4.

⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 2338, арк. 179.

здійснила визвольну місію на західноукраїнські землі. А вже через місяць трудящі Марковець обрали його депутатом Народних Зборів Західної України. 26 жовтня 1939 р. він разом з іншими депутатами проголосував за встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях. Згодом ця мужня людина брала активну участь у боротьбі проти фашистських загарбників і в січні 1945 р. загинула в жорстокому бою поблизу Вроцлава.

Однак чому в «Історії міст і сіл Української РСР» Йосип Дмитрів названий Йосипом Дмитруком? Справа в тому, що в с. Марківці тоді була тільки одна родина Дмитрівих і дві чи три — Дмитруків. Неписьменні селяни, які в ті часи становили більшість населення, не бачили різниці між цими двома прізвищами і називали всі сім'ї Дмитруками.

У підпільній діяльності Йосипові Дмитріву активно допомагали його брати — член КПЗУ Олекс та Михайло. Першого також неодноразово заарештовувала поліція, проте довести його «вину» не змогла. Серед численних безпартійних помічників комуністів слід назвати братів Буртиків — Василя і Дмитра. У першого з них була явочна квартира, другий — виконував функції зв'язкового. Що ж до прізвища «Буртик», то воно потрапило в «Історію міст і сіл Української РСР» помилково, адже жодної сім'ї з таким прізвищем ніколи в Марківцях не було. Натомість майже половина його жителів носить прізвище Буртик.

М. І. ДМИТРІВ (сmt. Богородчани
Івано-Франківської обл.)

ЗАСІДАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

18 грудня 1986 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулося засідання Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва.

У його роботі взяли участь перший заступник голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі Ю. П. Дяченко, директори ряду видавництв, вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка, завідувачі кафедрами історії КПРС вузівських центрів республіки, історики партії вузів Києва.

З доповіддю «Деякі проблеми розвитку марксистсько-ленінського вчення про партію в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» на засіданні виступив зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д-р іст. наук, проф. В. М. Орлов. Керуючись розробленими В. І. Леніним неперушними ідейними і організаційними принципами та враховуючи конкретні обставини й назрілі проблеми в житті суспільства, КПРС, відзначив доповідач, протягом усієї своєї історії розвивала вчення про партію. Взірцем новаторського підходу став щодо цього XXVII з'їзд КПРС. Він збагатив вчення про її ідейні та організаційні основи, зміст, форми й методи діяльності з урахуванням завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, дальшого зміцнення єдності партії і народу, підвищення авангардної ролі комуністів у житті суспільства.

В ленінському вченні про партію головне місце займає положення про її керівну роль як авангарду робітничого класу, всього народу. В новій редакції Програми КПРС воно набуло дальшого розвитку. Серед основних факторів, які зумовлюють зростання керівної ролі партії, в ній називаються: розширення масштабів і ускладнення завдань удосконалення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку країни, необхідність вироблення і послідовного здійснення політики, яка б забезпечила успішний економічний, соціальний і духовний прогрес суспільства; розвиток політичної системи, поглиблення демократії, соціалістичного самоврядування народу на основі підвищення політичної і трудової активності мас, широкого залучення їх до управління виробництвом, державними і громадськими спра-

вами; необхідність дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії, глибокого осмислення практики комуністичного будівництва, пошуку науково обгрунтованих і своєчасних відповідей на питання, які висуває життя, зростання свідомості трудящих, викоренення проявів дрібнобуржуазної психології і моралі, будь-яких відступів від норм соціалістичного способу життя; інтереси зміцнення єдності соціалістичних країн, міжнародного комуністичного і робітничого руху, солідарності з силами національного визволення, боротьби з буржуазною ідеологією, ревізіонізмом і догматизмом, реформізмом і сектантством; ускладнення зовнішньополітичних умов у зв'язку з посиленням агресивності імперіалізму, необхідність підвищення пильності, забезпечення безпеки країни, нових, дедалі наполегливіших зусиль, спрямованих на приборкання сил агресії, припинення гонки озброєнь, позбавлення людства від загрози ядерної катастрофи, зміцнення миру на Землі.

Багато з цих факторів і раніше називалися в партійних документах. Однак XXVII з'їзд КПРС розширив, поглибив і конкретизував їх, органічно пов'язавши із завданнями прискорення соціально-економічного розвитку країни, послідовного здійснення принципів соціалістичного самоврядування. Слід відзначити, що серед причин, які зумовлюють зростання керівної ролі партії, в документах з'їзду вперше названо зовнішньополітичні. Тим самим підкреслюється нерозривна єдність внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, врахування цього у всій її багатогранній діяльності.

Важливим є питання про розвиток самої партії — необхідної умови успішного розв'язання назрілих завдань. Причому розвиток партії розглядається невідривно від дальшого розвитку суспільних процесів. Велике значення при цьому має поглиблення з'їздом положень про характер суперечностей у партії в сучасних умовах як джерела її самоудосконалення, про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в розвитку Комуністичної партії, про діалектику класового і загальнонародного та ін.

Розвиток партії, підкреслив далі доповідач, виявляється в безперервному збагаченні змісту її діяльності в галузі теорії і політики, в постійному оновленні її складу, в розвитку й урізноманітненні форм, методів і стилю роботи, удосконаленні норм внутріпартійного життя. Розвиток партії розглядається через призму її уроків, методологічних установок XXVII з'їзду КПРС

щодо недавнього минулого. Важливим є при цьому положення про те, що КПРС не має «комплексу непогрішності».

Справою першорядного значення є перебудова партійної роботи, повсюдне утвердження атмосфери творчості, принципівості і вимогливості. Доповідач докладно спинився на меті і сутності перебудови, її основних рисах та особливостях, революційному характері, дальшому розвитку XXVII з'їздом КПРС ленінських принципів і норм партійного життя. З'їзд приділив пильну увагу проблемам вдосконалення стилю і методів партійного керівництва, подолання «комплексу непогрішності» у деяких керівників, зміцнення їх зв'язків з масами, дотримання широкої гласності, єдності слова і діла в роботі. З'їзд вказав, що для забезпечення прискорення необхідні діловитість, рішуче викоренення безпідставних обіцянок, бюрократизму, паперотворчості.

В документах з'їзду набули дальшого розвитку принципи добору, розстановки і виховання кадрів. Партія вважає за необхідне оцінювати кадри за політичними, діловими і моральними якостями, повніше враховувати думку громадськості. Вона прагне, щоб партійні комітети, трудові колективи очолювали ідейно загартовані і професійно підготовлені працівники, які користуються авторитетом у трудящих.

В документах XXVII з'їзду КПРС дано характеристику принципу демократичного централізму. Велике теоретичне і практичне значення має зафіксоване в Статуті партії положення про те, що демократичний централізм є принципом не лише організаційної побудови, а й життя та діяльності партії. Це свідчить про послідовний розвиток внутріпартійної демократії, зміцнення дисципліни і підвищення відповідальності комуністів у процесі реалізації курсу партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни. В зв'язку з цим дедалі більша увага приділяється підвищенню авангардної ролі комуністів, їх відповідальності за стан справ у своєму колективі і суспільстві в цілому, за втілення в життя генеральної лінії партії.

Перебудову роботи в світлі завдань, накреслених XXVII з'їздом, КПРС пов'язує з дальшим розвитком критики і самокритики, утвердженням атмосфери нетерпимості до недоліків, парадності і балаканини. Уроки недалекого минулого з новою силою переконують, що там, де критику і самокритику недооцінювали, де партійний аналіз реальної обстановки підмінявся розмовами про успіхи, там деформувалася вся партійна діяльність, панували м'якосердість, всездозволеність і безкарність, які призводили до серйозних наслідків. Партія висунула вимогу, щоб не було організацій, які б опинялися поза критикою, щоб не було керівників, усунутих від партійної відповідальності.

Великі і відповідальні завдання поставив XXVII з'їзд КПРС перед радянським суспільством. З'їзд вказав на необ-

хідність широкого виходу суспільних наук на конкретні потреби практики, підвищення їх ролі в комуністичному будівництві. Настанови з'їзду дістали глибоке відображення в постанові ЦК КПРС про журнал «Коммуніст», а також у промові Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. «Сьогодні перед суспільствознавцями стоїть завдання, — підкреслив він у своєму виступі, — подолати віддаленість від запитів життя, яка створилася. Нам насути необхідний рішучий поворот всього фронту суспільствознавства обличчям до практики... Це — ключ до перебудови суспільствознавства, принцип роботи вчених, викладачів»¹. Важливим напрямом цієї багатогранної роботи є дальший розвиток і конкретизація ленінського вчення про партію, про зростання її керівної ролі в суспільному розвитку.

Прийняті XXVII з'їздом нова редакція Програми КПРС і Статут партії відповідають духу часу, вимогам переломного історичного періоду. Вони підтверджують її вірність марксистсько-ленінському вченню, дають науково обґрунтовані відповіді на корінні питання внутрішнього і міжнародного життя, озброюють комуністів, усіх трудящих асюною перспективою побудови комунізму.

В обговоренні доповіді взяли участь директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук, д-ри іст. наук, проф. М. Я. Варшавчик (Київ), В. М. Нем'ятій (Київ), В. М. Чуприна (Львів), кандидати історичних наук В. К. Василенко (Київ), В. І. Танцюра (Харків), Ю. І. Шаповал (Київ). Вони спинилися на питаннях дальшого збагачення вчення про партію на основі вивчення історичного досвіду діяльності КПРС по будівництву соціалізму, узагальнення практики сьогодишнього дня, урахування процесів і явищ, які відбуваються в житті суспільства, зокрема, в справі перебудови його економічної, соціальної, політичної і духовної сфер. Було висловлено пропозиції щодо поліпшення координаційної роботи по розробці актуальних проблем історії КПРС і партійного будівництва, критики буржуазних і ревізіоністських концепцій діяльності КПРС.

Учасники засідання ухвалили постанову, згідно з якою президія Ради та керівники опорних кафедр історії КПРС вузівських центрів республіки мають розробити і здійснити додаткові заходи по дослідженню проблем дальшого розвитку ленінського вчення про партію, зростання її керівної ролі в соціалістичному суспільстві, удосконалення внутріпартійних відносин, посилення бойовитості партійних організацій в процесі перебудови, піднесення ролі людського фактора, розвитку соціалістичного самоуправління тощо.

Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ)

¹ Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

XXVII З'ІЗД КПРС ПРО АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИТИКИ БУРЖУАЗНИХ І РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ КПРС

16—17 грудня 1986 р. у Києві проходила Республіканська наукова конференція «Актуальні питання критики буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій історії та політики КПРС». Вона була організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центральним Комітетом ЛКСМ України, Інститутом історії АН УРСР. У роботі конференції взяли участь понад 200 викладачів вузів, співробітників науково-дослідних інститутів, аспірантів, партійний і комсомольський ідеологічний актив вищих навчальних закладів і наукових центрів Москви, Києва, Риги, Кишинєва, Бреста, Донецька, Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Запоріжжя, Львова та ін.

Пленарне засідання відкрив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. Т. Пономаренко. На ньому з доповідями виступили: докт. іст. наук, проф., заст. директора Інституту історії партії І. Ф. Курас «XXVII з'їзд КПРС про актуальні питання критики буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій історії та політики КПРС», докт. іст. наук, проф. кафедри історії КПРС АСН при ЦК КПРС М. В. Романовський «Методологічні проблеми критики фальсифікацій історії ленінської партії в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС».

Далі робота конференції була продовжена в шести секціях і круглого столу «Актуальні питання сучасної ідеологічної боротьби». У першій секції «Критика буржуазної історіографії виникнення більшовицької партії та її ролі у трьох російських революціях» (керівник — докт. іст. наук, проф. Б. І. Корольов) було заслухано доповіді двіх іст. наук П. М. Шморгуна (Київ), А. М. Черненка (Дніпропетровськ) і 22 повідомлення двіх іст. наук В. Л. Харитоновна (Харків), В. Ю. Твердохліба (Івано-Франківськ), канд-ів іст. наук А. С. Зашкільняка (Львів), В. І. Семененка (Харків), М. Ю. Козницького, В. І. Гусєва, В. П. Крижанівського, Г. Д. Казьмірчука, Л. В. Белоусова, І. М. Варзаря (Київ), аспірантів А. М. Олійниченка (Київ), П. В. Цимбала (Москва).

На засіданні секції «Проти буржуазних та ревізійоністських фальсифікацій досвіду боротьби КПРС за побудову й захист завоювань соціалізму» (керівник — докт. іст. наук, проф. В. П. Горшков) з науковими доповідями виступили — докт-и іст. наук Л. Г. Мельник (Київ), М. М. Варварцева (Київ), канд-и іст. наук А. С. Якушевський (Москва), Д. Г. Поджіо (Київ), а також заслухано 14 повідомлень, зокрема, докт. іст. наук Г. І. Шарлая (Дніпропетровськ), канд-ів іст.

наук М. Т. Безотосного, С. С. Діброви, В. В. Волниця (Київ), В. А. Греченка (Комунарськ) та ін.

В ході роботи секції «Критика антикомуністичних перекохань соціально-економічної політики КПРС на сучасному етапі» (керівник — докт. іст. наук, проф. В. П. Шевчук) з доповідями виступили докт. іст. наук Л. Ю. Беренштейн і канд. іст. наук Ю. І. Шаповал (Київ), повідомлення зробили докт-и іст. наук В. М. Бачинський (Ровно), Л. І. Марчук (Дніпропетровськ), І. В. Шульга (Київ), Г. І. Терещенко (Одеса), канд-и іст. наук Н. П. Ісакова, О. О. Бондарчук (Київ).

На засіданні секції «Неспроможність буржуазних фальсифікацій ролі Комуністичної партії у політичній системі радянського суспільства» (керівник — докт. іст. наук, проф. М. М. Матвійчук) були заслухані доповіді канд-ів іст. наук В. Л. Савельєва (Київ), В. О. Пшиничнова (Москва) і 17 повідомлень, зокрема, докт. іст. наук В. Г. Поставного (Дніпропетровськ), канд-ів іст. наук О. Ф. Іванова, Т. В. Орлової (Київ), Є. Л. Кисельова (Харків) та ін.

На секції «Викриття буржуазних та ревізійоністських перекохань теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму, історичного досвіду КПРС по здійсненню ленінської національної політики» (керівник — докт. іст. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка) з доповідями виступили докт. філософ. наук С. Н. Комунаров, канд-и іст. наук В. М. Ткаченко, з повідомленнями — канд-и іст. наук В. О. Швед, Б. П. Ковальський, Б. М. Забарко, Л. Л. Прокопенко, О. В. Пасько, С. Н. Власов, З. І. Боярська, С. Ю. Боева, О. В. Гарань, О. В. Власенко (Київ), Л. Т. Кисельова, Н. А. Петруня (Івано-Франківськ), канд. філософ. наук С. П. Панченко (Київ).

У ході роботи секції «Критика буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді» (керівник — секретар ЦК ЛКСМ України П. М. Симоненко, докт. іст. наук, проф. Я. М. Серішев) були заслухані доповіді П. М. Симоненка, канд. філософ. наук В. В. Коклюхіна (Брест), канд. іст. наук З. М. Миронової (Рига), а також 15 повідомлень, зокрема, докт-ів іст. наук О. Г. Морара (Кишинів), Р. Д. Ляха (Донецьк), канд-ів іст. наук В. В. Цибульнича, В. М. Литвина (Київ), О. Г. Шишацького (Краснодар), В. І. Танцюри (Харків).

За круглим столом (керівник докт. філософ. наук, проф. В. Д. Бабкін) були обговорені актуальні питання сучасної ідеологічної боротьби.

На заключному пленарному засіданні конференції були заслухані доповіді докт. історичних наук, проф. Б. І. Корольо-

ва та зав. кафедрою історії КПРС іст. факультету КДУ, докт. іст. наук, проф. В. П. Горшкова, були накреслені шляхи дальшого вдосконалення методики критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій історії та політики КПРС в нормативному курсі історії Комуністичної партії Радянського Союзу, поліпшення підготовки спеціалістів у галузі критики антикомуністичних фальсифікацій.

Підсумки роботи конференції підбив го-

лова оргкомітету, докт. іст. наук, проф. проректор Київського державного університету Я. С. Калакура.

Конференція виробила відповідні рекомендації. За матеріалами конференції у 1988 р. буде видано спеціальний випуск Республіканського міжвідомчого наукового збірника «Научные труды по истории КПСС».

В. В. ВОЛИНЕЦЬ (Київ),
Л. В. БЕЛОУСОВ (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ КРИТИКИ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ

9—10 грудня 1986 р. в столиці Литовської РСР м. Вільнюсі відбулася наукова конференція, присвячена критиці буржуазних концепцій з історії народів Радянської Прибалтики. Її організував Інститут історії АН Лит. РСР. Крім господарів, у конференції також взяли участь учені-суспільствознавці з Риги, Талліна, Москви, Києва. В цілому на конференції було заслухано понад 40 доповідей і повідомлень.

Вступним словом конференцію відкрив академік-секретар Відділення суспільних наук АН Лит. РСР Й. Мацявічюс. На пленарному засіданні з доповідями виступили чл.-кор. Латв. РСР А. Бірон (м. Рига) — «Прибалтійська німецька і латиська буржуазна історіографія революції 1905—1907 рр. в Латвії», д-р іст. наук І. Анічас (м. Вільнюс) — «Історична неспроможність клерикальних концепцій в буржуазній еміграції про введення християнства в Литві», канд. філос. наук В.

Найденков (м. Таллін) — «Прибалтика в суспільно-політичному житті сучасної Швеції», канд. філол. наук. В. І. Матузова (м. Москва) — «Критика висвітлення західнонімецькою історіографією питання держави Тевтонського ордену в Пруссії (причини її виникнення і характеру)».

Робота конференції відбувалася у трьох секціях. Зокрема, на засіданні другої секції була заслухана доповідь гол. наук. співр. Ін-ту історії АН УРСР, д-ра іст. наук І. М. Кулиничя «Прибалтійські землі і народи (литовці, латиші, естонці) в планах німецьких імпералістів в кінці XIX — на початку XX ст.»

Підсумки роботи конференції були підбиті на заключному пленарному засіданні. Прийнято рішення про публікацію матеріалів конференції та систематичність проведення подібних форумів з даної проблеми.

І. М. МАРКОВИЧ (Київ)

ДЕПОНУВАННЯ РУКОПИСІВ

«Депонування рукопису — це передача вузькоспеціальних праць, звичайно у вигляді машинописного оригіналу, на зберігання до бібліотек та інформаційних центрів, які повідомляють спеціалістів про їх наявність і видають копії для вивчення»¹.

Депонування рукописів практикується в тих випадках, коли ту або іншу працю нецільно розмножувати за допомогою звичайних способів друку, для поповнення інформаційних фондів, а також щоб засвідчити сам факт авторства й дату їх написання. Це — статті, огляди, монографії, збірники, матеріали всесоюзних та республіканських конференцій, з'їздів, нарад і симпозіумів, семінарів.

На депонування передаються праці широкого профілю, якщо термінова інформа-

ція про результати досліджень, що міститься в них, є необхідною для підтвердження пріоритету радянської науки. При цьому автор зберігає за собою право публікації їх у наукових і науково-технічних виданнях — за умови, що він повідомить організацію, яка займається цим (видавництво чи редакцію журналу), що рукопис депонуватиметься.

Не приймаються тези доповідей, крім виголошених на міжнародних, всесоюзних або республіканських наукових з'їздах, конференціях, симпозіумах і семінарах, звіти про проведення науково-дослідних та проектно-конструкторських робіт, а також дисертації.

На депонування рукописи направляються лише за згодою автора (авторів) згідно з рішеннями вчених рад наукових, науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, редколегій або редакційних рад наукових і науково-технічних журналів то-

¹ Словарь издательских терминов. — М., 1983. — С. 38.

що. Прийняте рішення вважається остаточним після його затвердження керівником організації, яка і відповідає за зміст матеріалу.

Рукопис готує як автор, так і установа, яка відправляє його до органів інформації. Матеріали подаються у двох примірниках.

Рукописи, реферати, бібліографічні описи та картки необхідно відредагувати, вичитати, тобто підготувати для розмноження засобами безнаборного друку.

До праці додаються такі документи:

а) лист за підписом керівника організації, яка направляє її на депонування;

б) витяг з рішення вченої, науково-технічної, редакційно-видавничої ради установи або редакційної колегії журналу про передачу рукопису на депонування — з підписом та печаткою;

в) окремий аркуш з назвою даної ради, де вказано дату її засідання;

г) рецензія спеціаліста, що представляє відповідну галузь науки або техніки. Його підпис потрібно завірити, зазначивши посаду та наукову ступінь. Якщо депонується збірник, то рецензується кожна стаття, вміщена в ньому;

д) документація про можливість відкритого опублікування (розмноження) рукопису;

е) два перші примірники реферату та шість — бібліографічних карток (з них три перші).

У рукопису повинні бути: два відповідно оформлених титульних аркуші (перший примірник), основний текст, ілюстрації (якщо вони є), бібліографія.

Текст необхідно надрукувати на машинці через півтора інтервали — на стандартному аркуші паперу форматом 21×30 см*. Сторінки повинні мати чотири поля: зверху та збоку — не менш як 25 мм, унизу — 30 мм. Іх слід пронумерувати.

Керівник органу інформації має право відмовитися прийняти рукопис лише в тому випадку, коли його оформлення не відповідає вказаній вище «Інструкції». Повідомлення про депонування матеріалів — у вигляді рефератів (або бібліографічних описів) — вміщуються в реферативних журналах і бібліографічних покажчиках (наприклад, Інституту наукової інформації із суспільних наук). Там же вказується обсяг рукопису, назва органу інформації, що прийняв його на депонування, а також номер, під яким він зберігається в довідково-інформаційному фонді. Авторіві надсилається довідка про депонування. За ним зберігаються всі права, визначені законодавством про авторське право (крім виплати гонорару).

На замовлення установ, окремих учених і спеціалістів надсилається копія або всього рукопису, або якоїсь його частини (за певну плату). Організація, яка представ-

ля працю на депонування, видає авторам одну копію безкоштовно.

Такі матеріали вважаються опублікованими виданнями і враховуються при захисті дисертацій, у тому числі й докторських. У «Бюллетені ВАК СССР» (№ 3, 1983) надруковано «Консультацію про публікації основних наукових результатів, які включаються до докторських дисертацій», в якій, зокрема, йдеться про те, що за «Положенням про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» (п. 29) до надрукованих рукописів пріврівнюються праці, депоновані у науково-дослідних інститутах. Проте наявність у докторанта лише депонованих праць, в яких відтворено основні результати проведеного ним дослідження, може бути достатньою підставою для захисту дисертації лише за умови, якщо розгорнуту інформацію про це він опублікував у наукових журналах або центральних і республіканських видавництвах тощо (див. список, затверджений ВАК СРСР і Держкомвидавом СРСР, п. 27 «Положення»). При цьому повноту викладу матеріалів визначає організація (установа), яка рекомендує дисертацію до захисту, та спеціалізована рада². Ця вимога зумовлена насамперед необхідністю ознайомлення широкої наукової громадськості з основними положеннями цієї праці, сукупність яких можна розглядати як новий перспективний напрям у відповідній галузі науки, або як теоретичне узагальнення й обґрунтування важливої проблеми.

Інститут наукової інформації із суспільних наук АН СРСР приймає рукописи на депонування з такої тематики: науковий комунізм, міжнародний комуністичний, робітничий і національно-визвольний рух; філософські, історичні й економічні науки; конкретні соціологічні дослідження; загальні проблеми прогнозування, планування й управління; соціально-економічні питання науково-технічної революції; проблеми теорії та історії розвитку науки; її організація, управління та планування; держава і право; мовознавство; літературознавство.

Аналіз тематичних планів випуску літератури видавництвами республіки свідчить про те, що до них ще потрапляє чимало праць вузькоспеціального характеру, котрі недоцільно видавати звичайним способом друку. Це стосується й видавництва «Наукова думка».

Практика депонування рукописів має особливе значення для підтримання пріоритету радянської науки, дає можливість опублікувати великі за обсягом матеріали, які цікавлять насамперед спеціалістів, прискорює процес їх друкування (через 3—4 місяці після депонування), зекономити значну кількість паперу, а також сприяє розвитку поліграфічної промисловості.

Б. Б. СМІЛИК (Київ)

* Текст, написаний іноземною мовою, можна вдрукувати або вписати від руки.

² Бюллетень ВАК СССР.—1983.—№ 3.

ЗУСТРІЧ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ КИЄВА ІЗ СПІВРОБІТНИКАМИ РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

15 січня 1987 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч співробітників редакції «Українського історичного журналу» з молодими науковцями. Її ініціаторами були Рада молодих учених Інституту історії АН УРСР та редакція «УІЖ».

Зустріч мала на меті ознайомити авторів-початківців з особливостями та головними напрямками роботи журналу, вимогами щодо тематики та оформлення матеріалів, що друкуються на сторінках «Українського історичного журналу».

Вступним словом її відкрив заст. директора Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук І. М. Хворостяний. Він підкреслив, що редакція приділяє науковій молоді постійну увагу. Наочним свідченням цього є постійна рубрика «Трибуна молодого автора». За час її існування (з 1981 р.) там надруковано 122 матеріали. Заходом, який має допомогти молодим авторам у вирішенні питань, що виникають перед ними, і є ця зустріч.

Про перспективи і завдання роботи редакції та редакції «Українського історичного журналу» розповів заст. головного редактора, д-р іст. наук М. В. Коваль. Він звернув увагу присутніх на ті проблеми, які набувають особливого значення й вагомості у зв'язку з перебудовою, що нині відбувається в усіх сферах суспільного життя країни. Висуваються нові вимоги й перед редакційними колективами, зокрема редколегією та редакцією «УІЖ». Звичайно, багато що залежить від авторів, від того, як вони готують свої статті. На жаль, підкреслив М. В. Коваль, ще трапляються матеріали, написані не на належному рівні. Важливого значення набуває вибір тем дослідження — з огляду на її актуальність та новизну. Це насамперед стосується молодих авторів, які ще не мають практичного досвіду підготовки рукописів наукових праць.

Заст. головного редактора В. І. Кузнецов у своєму виступі розглянув найхарактерніші випадки, коли молоді науковці припускаються помилок. Насамперед їм треба визначити вид публікації: стаття, повідомлення, замітка і т. п. Залежно від цього має бути і відповідний обсяг матеріалу. Нерідко трапляється, що зміст того чи іншого тексту не відповідає його назві. Бувають також випадки змішування жанрів. Так, в одному й тому ж матеріалі можуть існувати елементи історіографії, статті чи повідомлення. Часом структура матеріалів нечітка, мають місце сюжетні повтори. Молодим авторам під час написання тексту доцільно розбити його на смислові фрагменти. Тоді легше буде уникнути повторень. Взагалі кожний матеріал слід розглядати як закінчений, самостійний твір, в якому для читача мають бути пояснені всі незрозумілі терміни, слова й поняття.

Окремо слід зупинитися на матеріалах до розділів «Історіографія та джерелознав-

ство» й «Критика та бібліографія». Як огляди джерел і літератури, так і рецензії мають бути аналітичними, а не являти собою розширені анотації або переказ сюжету розглядуваних книг.

Іноді молоді автори виходять за тематичні або хронологічні рамки свого дослідження. Це призводить до того, що частина тексту виявляється написаною не на тему.

Обов'язковою умовою перед поданням рукопису до редакції є його вичитка після передруку. При цьому слід ретельно звірити цитати, цифрові дані, прізвиська, ініціали, географічні назви та інші фактичні матеріали. І, нарешті, слід писати такою мовою, яку найкраще знає молодий автор.

Редактор відділу «Українського історичного журналу» О. В. Галата спинився на проблемах мовної культури видання. Підвищення якості статей, у тому числі їх стилістичного рівня, наголосив він, — важливе спільне завдання авторів та працівників редакції. Певні успіхи у цій справі є, однак вони ще явно недостатні. Аналізуючи на конкретних прикладах найтипівші помилки, редакційні неточності та недоречності, виявлені в рукописах, що надходять до редакції, О. В. Галата, зокрема, застеріг молодих авторів від зайвої пишномовності, яка не має нічого спільного з емоційністю викладу матеріалу, та від захоплення «наукоподібним» стилем, коли про звичайні речі говориться так, що цілком очевидне стає незрозумілим і запутаним. Прикрі враження справляють також неохайність у передачі думки, свідченням чого є речення, в яких початок зовсім не пов'язаний з кінцем, неправильне вживання та невміле розставляння слів, відсутність логічного зв'язку між ними, докучливі та зайві повтори тощо. Потрібно рішуче позбавлятися словесних штампів та канцелярських зворотів, якими рясніють сторінки рукописів («слід відзначити», «необхідно підкреслити», «з метою вдосконалення» тощо). Щоб уникнути цих та інших помилок (чи принаймні зменшити їх кількість), авторам, як, до речі, й редакторам, потрібно частіше використовувати словники (тлумачні, російсько-українські та українсько-російські, термінологічні, інішомовних слів тощо), активніше використовувати у своїй роботі різного роду довідкові видання, присвячені культурі слова.

Редактор В. В. Стехун приділила увагу важливому і складному питанню про науковий апарат видання. Поки що воно є однією з «больових точок» у нашій роботі. Автори часом на свій смак оформлюють цитовані ними місця з надрукованих або архівних джерел (у посиланнях). Є випадки, коли на вказаній автором сторінці процитованого ним тексту немає. Крім того, у посиланнях (насамперед на праці класиків марксизму-ленізму) зустрічається чимало прикрих помилок і перекручень. Необхідно також указувати повну назву статті або промови, з якої взято

той чи інший абзац або речення. Якщо в історіографічному огляді перелічується кілька праць, необхідно зазначити загальну кількість сторінок кожного з цих видань. Нерідко трапляється й таке: рукопис «перевантажений» статистичними матеріалами, але не на всі з них зроблені посилання.

У ході зустрічі співробітники редакції відповіли на запитання присутніх. Зокрема, вони звернули увагу науковців на необ-

хідність посилити відповідальність тих, кому доручається рецензування рукописів, що надійшли до редакції. Підбиваючи підсумки цієї творчої зустрічі, М. В. Коваль запропонував молодим ученим частіше звертатися із своїми запитаннями до редакції, співробітники якої подаватимуть їм кваліфіковану допомогу та поради.

П. Г. ЯКОВЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. В. ЛЯХОВИЧЕМ

26 грудня 1986 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук проректором по навчальній роботі доцентом Чернівецького держуніверситету М. В. Ляховичем на тему: «Боротьба пролетаріату Румунії проти наступу капіталу й реакції на життєвий рівень і демократичні права трудящих у роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.)».

Офіційні опоненти: чл.-кор. АН УРСР, д-р іст. наук, проф. І. М. Мельникова (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук М. А. Мунтян (Інститут економіки світової соціалістичної системи АН СРСР), д-р іст. наук, проф. Я. М. Копанський (Інститут історії АН Молдавської РСР), а також неофіційні опоненти: д-р іст. наук, проф. І. С. Хміль, канд. іст. наук, доц. В. Ф. Стадник відзначили високий рівень і новизну дисертації.

У відзивах на дисертацію й автореферат,

які надіслали кафедри нової та новітньої історії Ужгородського й Донецького університетів, кафедри загальної історії Вінницького, Кам'янець-Подільського та Луцького держуніверситетів, Інститут історії АН МРСР, підкреслюється, що в дисертації комплексно, на основі марксистсько-ленінської методології глибоко досліджуються характер, форми, основні напрями й особливості класової боротьби пролетаріату Румунії, його авангарду — Комуністичної партії проти наступу капіталу й реакції на життєвий рівень і демократичні права трудящих, за задоволення соціально-економічних і політичних вимог у роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.).

Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження М. В. Ляховичу вченого ступеня доктора історичних наук.

Л. В. НИЗОВА (Київ)

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1898—1986. — 9-е изд., доп., испр. — М.: Политиздат, 1986. — Т. 12. 1971—1975. — 574 с.

ХХVІІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лютого — 6 березня 1986 р.: Стеногр. звіт: У 3 т. — К.: Політвидав України, 1986. — Т. 2. — 318 с.

Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Индию, 25—28 ноября 1986 года: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1986. — 127 с.

БЛОК М. Апология истории, или Ремесло историка. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 1986. — 256 с.

БОСТАНДЖЯН К. М. Экономический и социальный прогресс при социализме. — М.: Экономика, 1986. — 183 с.

БУРМИСТРОВА Т. Ю., ДМИТРИЕВ О. А. Дружбой сплоченные: Культура межнационального общения в СССР. — М.: Мысль, 1986. — 254 с.

БЫЧКОВА М. Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Ист.-генеалог. исследование. — М.: Наука, 1986. — 221 с.

В буднях великих строек: Женщины-коммунистки, героини первых пятилеток. — М.: Политиздат, 1986. — 317 с.

ГАЛАГАН В. Я. Ратный подвиг женщины в годы Великой Отечественной войны. — К.: Вища шк., 1986. — 304 с.

ХХVІІ съезд КПСС о социально-политическом и духовном развитии советского общества. — К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1986. — 96 с.

ДОЛГИЙ В. Исток: Повесть о II съезде РСДРП. — М.: Политиздат, 1986. — 318 с.

Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 г. — М.: Наука, 1986. — 232 с.

ЕГОРОВ В. К. История есть смена поколений: Преемственность поколений в условиях соц. стр-ва: пробл. теории и практики. — М.: Мол. гвардия, 1986. — 255 с.

Історія колгоспу «Здобуток Жовтня». — К.: Наук. думка, 1986. — 189 с.

Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1986. — 422 с.

Классы и классовые отношения при социализме. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — 168 с.

КОЛОТЕВ В. В. Социалистическое соревнование в советской историографии. — Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1986. — 136 с.

ЛУЦКИЙ В. Слово о твоих орденах, комсомол. — М.: Мол. гвардия, 1986. — 239 с.

МИСУНО А. В. Методологические проблемы комплексного подхода к коммунистическому воспитанию. — К.: Вища шк., 1986. — 136 с.

Организация науки в социалистических странах. — М.: Наука, 1986. — 127 с.

ОРЛОВ А. В. Процессы интернационализации советского образа жизни: [Этносоциал. аспекты]. — К.: Наук. думка, 1986. — 247 с.

ПАВЛОВА Г. Е., ФЕДОРОВ А. С. Михаил Васильевич Ломоносов, 1711—1765. — М.: Наука, 1986. — 463 с.

ПЫШКОВ Б. М. ХХVІІ съезд КПСС и мировой революционный процесс. — М.: Знание, 1986. — 64 с.

Рабочие династии Приднепровья. — Днепропетровск: Промінь, 1986. — 104 с.

Развитие социалистического сельского хозяйства Черкасщины, 1917—1985: Сб. документов и материалов. — Днепропетровск: Промінь, 1986. — 239 с.

Разгром японского милитаризма во второй мировой войне. — М.: Воениздат, 1986. — 382 с.

РУТГАЙЗЕР В. М. Пятилетка — человеку. — М.: Политиздат, 1986. — 94 с.

Славяне и скандинавы. — М.: Прогресс, 1986. — 416 с.

Содружество стран — членов СЭВ: Политико-экон. словарь-справочник. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1986. — 190 с.

СОРОКИН В. Г., ФРУМКИН Б. Е. Агропромышленная интеграция стран — членов СЭВ: Соврем. тенденции. — М.: Междунар. отношения, 1986. — 160 с.

ЧЕХОВИЧ В. А. Победа Великого Октября и становление государственного Союза Советских Республик [1917—1922 гг.]. — К.: Наук. думка, 1986. — 168 с.

ШАМКО В. И., ШАМКО Е. Н. По следам народного подвига: Маршрутами мужества и славы крым. партизан и подпольщиков в годы Великой Отеч. войны: Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1986. — 177 с.

ШУКЛИНА Н. Г. Трудовые коллективы в политической системе советского общества. — К.: Наук. думка, 1986. — 144 с.

Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму. — М.: Наука, 1986. — 255 с.

Экономические и социальные преимущества социализма: Вопр. теории и практики. — К.: Молодь, 1986. — 183 с.

ЯНОВСКИЙ Р. Г., СБЫТОВ В. Ф., ДОБРОХОТОВ Л. Н. Человеческий фактор научно-технического прогресса: Проблемы идейно-политического воспитания научно-технической интеллигенции. — М.: Политиздат, 1986. — 431 с.